

СЪДЪРЖАНИЕ

ХУМАНИТАРНИ И СОЦИАЛНИ НАУКИ

Историята в помощ на дискусиите относно промяната на системата за гласуване: пропорционалната избирателна система А. Баран Дура	7
Об иерархической организации системы русских экономических терминов Алла Корнеева	12
Роля на социометричния статус на ученици в риск за превенция на ранното отпадане от училище Биляна Великова-Цонкова	16
Психосоциална рехабилитация на лица с психични разстройства Гергана Деянова	22
Д-р Константин Стоилов – изтъкнат политик и забележителен държавник Гита Йовчева	30
Ползата от българския опит в миграционната политика за Украйна Даря Никонова	40
Превенция на Синдром на родителско отчуждение при деца, преживяващи развод на родителите си Диляна Пеева	44
Ключовите думи като семантичен мост между езика и социалните ценности. На примера на текстове от германски пътнически Уелнес каталог Емира Премров	51
Специфика на психологическото време в сценариите на живота Ирена Левкова	59
Ученето в подкрепа на активното остаряване Ирена Рашкова, Цветелина Петрова	65
Диференциация на приходите сред населението на Украйна според регионалния принцип Ирина Хмеленко	70
Социални измерения на изкуството Мариана Каприева	74
Различия по пол и възраст в нагласите спрямо хомосексуалистите Мйечислав Покорски, Мартина Цвикла	80
Свободните хора и граждани в първобитните и древните общества Неделчо Неделчев	85
За философията на социалните иновации Николай Атанасов	91

За корпорациите и стратегическото мислене Николай Атанасов, Николай Петров	100
Механизми за конструиране и функциониране на енигматичния наратив в контекста на медийната култура Нина Зражевска	109
Шарл дьо Гол и предизвикателствата към хегемонията на САЩ в Европа Пенка Пеева	114
Организационни фактори и аспекти на въздействие при контролна дейност Петя Георева, Нонка Матева, Кирил Карамфилов, Таня Кунева, Татяна Боева	125
Енергийна бедност: същност, значение и мерки на ЕС за предотвратяването ѝ Светла Бонева	129
Енергийна политика на ЕС до 2050 година Светла Бонева	133
Промяната на възприятията в условията на модерната медийна култура като екологичен проблем Сергий Зражевский	141

TABLE OF CONTENTS

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Referring to History in Discussions on the Change of Voting System: the Proportional Representation System A. Baran Dural	7
About the Hierarchical Organization of Russian Economic Terms System Alla Korneeva	12
The Role of Sociometric Status of the Pupils at Risk in School Dropout Prevention Bilyana Velikova-Tzonkova	16
Psychosocial Rehabilitation of Persons with Mental Disorders Gergana Deianova	22
Dr Constantine Stoylov – a Prominent Politician and Remarkable Statesman Gita Yovcheva	30
Managing Experience of Migration Policy of Republic of Bulgaria for Ukraine Daria Nikonova	40
Prevention of Parental Alienation Syndrome /PAS/ among Children in Families with Divorce Dilyana Peeva	44
Stimulative or Key Words as a Semantic Bridge Between the Language and social Values, Shown on an Example of a Text in a German Travel Wellness Catalogue Emira Premrov	51
Specifics of Time Perspective in Life Scripts Irena Levkova	59
Learning in Support of Active Ageing Irena Rashkova, Tsvetelina Petrova	65
Income Differentiation of the Population of Ukraine according to the Regional Principle Iryna Khmelenko	70
Some Social Dimensions of the Fine Arts Mariana Kaprieva	74
Gender and Age Differences in Attitudes toward Lesbians and Gay Men Mieczyslaw Pokorski and Martyna Ćwikła	80
The Free People and Citizens in the Primitive Communal System and in the Ancient Societies Nedelcho Nedelchev	85
About the Philosophy of Social Innovations Nikolay Atanasov	91

About Corporations and Strategic Thinking Nikolay Atanasov, Nikolay Petrov	100
Mechanism of Constructing and Functioning of Enigmatic Narratives in the Context of Media Culture Nina Zrazhevskia	109
Charles De Gaulle Brings into Challenge the American Dominance in Europe Penka Peeva	114
Organizational Factors and Aspects of Impact in Control Activities Petia Gioreva, Nonka Mateva, Kiril Karamfiloff, Tania Kuneva, Tatyana Boeva	125
Energy Policy: Concept, Implications and EU Measures for its Prevention Svetla Boneva	129
The Energy Policy of the European Union to 2050 Svetla Boneva	133
Change in Conditions of Modern Media as Ecological Problem Sergiy Zrazhevsky	141



ИСТОРИЯТА В ПОМОЩ НА ДИСКУСИИТЕ ОТНОСНО ПРОМЯНАТА НА СИСТЕМАТА ЗА ГЛАСУВАНЕ: ПРОПОРЦИОНАЛНАТА ИЗБИРАТЕЛНА СИСТЕМА

А. Баран Дурал

REFERRING TO HISTORY IN DISCUSSIONS ON THE CHANGE OF VOTING SYSTEM: THE PROPORTIONAL REPRESENTATION SYSTEM

A. Baran Dural

ABSTRACT: *In every election, 15-25% of the people in Turkey are unable to reflect their preferences on the TGNA due to the election threshold. The opposition party offers to use the d'Hondt system which is free of threshold or to carry out a complete proportional representation. The government party on the other hand offers a narrow-region election free of threshold and uses this against the opposition party. The Prime Minister addresses the public, "For years, they have demanded an election free of threshold. Now we have offered to replace it with a run-off narrow region system, but they are all evading." In this way, the Prime Minister is trying to reconcile opposition parties which ask for a democratic election law. In this article, the Proportional representation system will be explained and discussed with the exclusive intention to refer to history in a period when the general parliamentary elections are close, the domestic-politics is rather unsteady and the country is about to experience an economic crisis as well as a political crisis.*

Keywords: The Prpoportional Representation System, democracy, AKP, election system, Turkish democracy.

Introduction: Two Worlds Two Mind-sets

In many developed countries, elections are milestones in political life. One of the main differences between developed and underdeveloped countries is that; while developed countries stand out with their corporal features, underdeveloped countries shape their state structures on a single man-team-status group. So, political elites that are somehow in power frequently change rules in order to keep their political interests they are hiding behind a charismatic individual authority. They prefer damaging legal regulations in a way almost changes their republican administration into an "absolute monarchy". Consequently; agendas of underdeveloped countries fall into endless discussions on "state of law-state of constitution".

As well as the USA which is referred as the superpower of the world, judicial power forming the base for the separation of power tends to be suppressed by the executive power or is forced to give decisions not conforming to universal legal norms. However; "bureaucratic leadership"/principles are still supported. In these countries, judicial-executive powers intend to extend their activity areas to beat each other. Yet, "a system that is as orderly as possible" remains

valid here as opposed to the order of disorder which prevails in underdeveloped countries.

Adapting the System to the Structure

Within this context, discussion on voting and system is among the main problems of the political area in all underdeveloped countries. In Turkey, where democracy – Islamism-sect/government-opposition forces conflicts prevail and the state is desired to be deconstructed according to the interests of the political power, the matter of electoral system change has begun to show itself almost in every election as a "mind exercise activity" where "the thing to be done is clear" but "the thing done is different". At this point; it will be reasonable to refer to Akyüz's comment on the matter of imbalance of powers in Turkey:

"In modern democracies, the unique power to ensure the constitution and supervise the political power is the judicial power. An independent judiciary that can supervise the decisions and practices of the political power when necessary is among the main features of democracy. When the judicial power is taken under the supervision and control of the political power, there is unity of power, and it is impossible to talk about a democratic regime. The constitutional amend-

ment made in 2010 was mostly criticized for the damage it gave to the principle of the separation of powers. With the latest constitutional amendment package, the judicial power which supported democracy by supervising the legislative and executive powers to hinder them from exceeding the constitutional borders seems to have been taken under the control of the political power. In order to strengthen the judicial independence, the administrative custody on jurisdiction must be removed, the Minister and undersecretary shall be excluded from the Supreme Board of Judges and Prosecutors (SBJP), Ministry of Justice Inspection Board shall be subjected to the SBJP conforming to the separation of powers, state of law and superiority of law principles. On the contrary, it can be observed that these processes were not followed in the package and the judicial power was intended to be suppressed by adverse amendments.” (Akyüz, 2011:7) (Kışlalı, 2000:249).

Another criticism is that, AKP government hasn't adopted a reconciliatory approach in the amendment process of the constitution. The opposition party opposed to the process which started on 12th September 2010 with referendum. However; this attitude was described to be “*making the things difficult*”, rather, all other political groups were expected to non-resist the process and to take it for granted. This policy is claimed to be in contradiction with the philosophy of a responsible government. The same concerns were expressed in the European Commission Report on Turkey's Progress. The report criticized the process as it didn't have an inter-parties consensus and the government failed to take a concrete step to establish this consensus. Statements of AKP government in the course of preparation and acceptance of the Constitution reform draft were also studied in terms of negotiations with other political parties and civil society. (Report on Turkey's Progress, 2009/2012)

While the Discussions on the Constitution and the self-destruction of the Islamic movement in Turkey continues AKP is claimed to be reconstructing the jurisdiction for the so-called sake of releasing it from Islamic-wing fractions. Political observers take attention to the offers to make amendment in the system of the forthcoming general parliamentary election in a period where the government has almost already put the judicial power under the control of the political area with its newly-adopted “*sortie movement*”. This leads to the discussion “*if there can be direct-indirect intervention*” to the results of the elec-

tion. In every election, 15-25% of the people in Turkey are unable to reflect their preferences on the TGNA due to the election threshold. The opposition party offers to use the d'Hondt system which is free of threshold or to carry out a complete proportional representation. The government party on the other hand offers a narrow-region election free of threshold and uses this against the opposition party. The Prime Minister addresses the public, “*For years, they have demanded an election free of threshold. Now we have offered to replace it with a run-off narrow region system, but they are all evading.*” In this way, the Prime Minister is trying reconcile opposition parties which ask for a democratic election law. Consequently, the opposing-offer of the government turns into a political blackmailing factor against the opposition parties.

In this article, the Proportional representation system will be explained and discussed with the exclusive intention to refer to history in a period when the general parliamentary elections are close, the domestic-politics is rather unsteady and the country is about to experience an economic crisis as well as a political crisis. “*Explaining*” the system well known to the academic world in such a plain language seems to be effective for the reflection of each vote on the ballot box and the “*naivety*” of the article draws attention to an irony stating the obvious.

Proportional Representation System in Brief

Elections form the connection between the rulers and the ruled. In countries where the rulers represent the ruled in real terms, the regimes are democratic. Today, it is possible to divide electoral systems into two: One of them is the Proportional representation System which enables equality and justice and the Majority System which is based on utilitarianism. In elections made according to the majority electoral system methods, one more than the half of the voters rule the country and the many remaining votes go for nothing. The proportional representation system was developed against these anti-democratic electoral systems and it began to be widely used after the World War II. In 1950s, this system was applied almost in every country except for England, the Soviet Union and Turkey. The objective of the proportional representation, which was widely used particularly in European countries, was to enable every political party to represent people in the proportion of the votes they had gained. This is pluralistic democ-

racy which is based on multiple views. (Öztekin, 2003:176). In proportional representation system, voting districts are formed for multiple candidates instead of narrow-regions and a single candidate. (Tgna,1982:343). Main feature of the electoral system in question is that, each valid vote from the ballot box can be reflected on the Assembly balance. Proportional representation gives privilege to the principle of equality and it aims to reflect every vote on the parliament. In other words; it acts upon “*the principle of justice in representation*”. It requires a voting district with multiple candidates instead of a narrow voting district based on a single candidate. (Ündücü, 2013:239-240)

Methods of Voting in Proportional Representation System

Generally all practices of this system depend on elections with lists. Consequently; there are many different practices in voting methods, and in the matter how the representatives to be elected will be distributed among the party lists and within the lists of each party. The first three of these can be summarized as the following:

Voting District Division Number Method

A popular voting method in proportional representation system is to find a distribution of memberships among party lists. This method can be demonstrated like the following: A voting number is found for every voting district. Voting number is the one found when valid votes of in a voting district are divided by the number of representatives to be elected from that district.

Formula: Voting number (Q) = Valid vote (N) / Number of representatives to be elected (n).

Constant Single Number Method

It is the number determined before elections as a constant and single number to be applied in all voting districts in the country. For instance; it is determined that 1 representative will be elected for every 50 thousand votes, the number of chairs gained by a party in a voting district is detected by finding out how many times the constant number is seen when the votes for that party are counted.

National Division Number Method

Total number of valid votes is calculated by dividing into the number of representatives.

Generally, there are several parties in places where the proportional representation system is used and the number of representatives of each party doesn't always show itself as a whole

number. Instead, there are fractional numbers, which lead to the problem of “*residual votes*”. Laws on voting determine how these residual votes will be distributed to political parties. At this point, there are two types of proportional representation systems named as “*Complete Proportional Representation System*” and “*Proximity Proportional Representation System*”. Prof. Esat Çam summarizes the first one as the following: “*Here, the whole country is considered as a single election district. In this case, the lists prepared by parties are country-wide. The votes casted are divided by the total number of chairs to find the national election number for the whole country. Then, it is calculated how many times the lists gave reached this number: After that, all residual votes of the political parties that have participated in the election, which were unused at the end of the first process, are country-wide summed. Sum of these residual numbers is divided by the number of residual representatives.*” (Çam,2005:494-495)

Proportional representation will not apply to the narrow frame of small election districts. “*proximity method*” is mostly used in the evaluation of residual votes and small parties are protected in one of the initial practices of this method, which is the “*Highest Residual Method*”. With residual votes they gain representatives. In the “*Highest Average Method*”, the party which has the highest average gains representatives. In “*d'Hondt Method*”, valid votes of each party is divided by a common number determined according to the number of representatives to be elected. Number of the elected representatives of a party is determined based on how many times the common divisor is observed in the number of valid votes of that party.

As stated before, proportional representation is a practice with lists. There are block, mixed and preferential voting styles. In block list voting, parties put their candidates into order according to their preferences. The voters directly vote for the party. In mixed list, the voter can remove some of the candidates from the list and write the name of candidates from another party. In preferential voting, voters can elect one or more candidates among the candidates determined by parties.

Duverger's Findings

Prof. Esat Çam takes attention to the fact that in Proportional Representation System, each party or group has the opportunity to be repre-

sented in the parliament based on their political power. *“Proportional representation tries to fulfil the principle of justice by ensuring the equality of rights. Unquestionably, proportional representation system realises pluralistic democracy better than any other voting system. Another merit of this system is that, it is an honest voting system.”* (çam, 497)

On the other hand; a popular French political scientist, Maurice Duverger has a significant hypothesis on the proportional representation system. He claims that it would cause weakness in the parliamentary system by increasing the number of parties. Duverger states that the plurality system focuses on the executive power in the triangle of the *“separation of powers”* aiming to form a powerful government structure. He claims this system enables the government to keep the promises it has given to public before the elections and carry out its program flawlessly and the party inflation that has occurred forms a base for rather loose, complicated coalitions despite a strong legislative power. (Duverger, 2003:232-256)

However; this hypothesis couldn't be confirmed in every example including Turkey in 1960s-1970s: *“This is also seen by the tendency of two-party system in Turkey in 1961-1970 after the acceptance of the proportional representation system.) New parties do not emerge by an absolute executive decision – by changing the voting system -; it is the social powers of today which give way to them. If the number of parties in a country tend to increase by reasons such as the changes in social structure, emergence of new social powers and social divisions; the proportional representation system only records this tendency, reflects it on the parliament.*

... In Turkey, voters have always tended for two parties – this tendency was even observed in periods when the proportional representation system was fully applied. – It shall not be so difficult to establish a voting system that will make it easy for a party to form a government on its own and yet, that will combine the principles of stability and justice in a reasonable way.” (Kapani, 2005:189-190)

Superiorities and Defects of the Proportional Representation System

This system was used in Belgium in 1899 for the first time. It is still used in Western European countries, Germany and the Netherlands. Turkey started to use the proportional representation

system in the election of 1961. As the constitution of 1961 proposed a double parliamentary system under the names of the “Republican Senate” and the “National Assembly”, the members of both parliaments were determined based on the same system. However; with the law adopted in 1964, the simple majority system was eliminated in the Republican Senate elections and the proportional representation system was considerably institutionalized. In the elections carried out in 1983 and later on, the system of proportional representation with threshold was adopted based on the election law prepared according to the Constitution of 1982 which was accepted after the 12th September 1980 coup d'etat.

Votes are distributed evenly in the parliament. Most of the differences in a society are represented, and thus, it contributes to pluralistic democracy. Bargains among parties are eliminated,, dubious actions are prevented. Voters believe in the value of their votes as different views have been given the opportunity to be elected. Another superiority of the system is that, it enables political powers to prepare their programs in a way to ensure general benefits of the country instead of local ones. Although the system is believed to be empowering intellectual division in a society, the proportional representation system protects small parties and by this way, it helps to reveal the tension in the society through parliamentary ways and creates a country-wide consensus environment for the implementation of democratic system.

Number of political parties increase in proportional representation system, none of the parties might become the government party on its own. This gives way to an unstable government or a coalition government. Government partnerships even voters would not like might come true. Voters remember the name of the party instead of the names of many candidates, this prevents the candidate from acting independent from the party he is bound to. As the party authorities elect the candidates, they might not be so well known to the public. Results of elections are gained so late. Below are the solution offers of Ündücü for Turkey after analysing the defects and merits of the system:

“In countries like Turkey, it is believed that a single party's power to establish the government would bring consistency. Thus; the voting system applied in Turkey stands for big parties and tries to ensure consistency. When it is not possible for a single party to establish the government on its own, the situation might require the weakest and

smallest party to form a coalition government. Yet, the weakest political party of the coalition government might become the strongest link in time. It might then threaten to destroy the coalition and gain important ministries for its few representatives. These parties are called the “key parties”.... The ever changing coalition governments and political inconsistency observed before 1980 led a change in voting policy. In order not to experience these again, the voting system after 1980 began to stand for big parties, which led to discussions on democracy. Whether political consistency was enabled after 1980 when the parties held the power to establish the government on their own, can be the subject of another study, but it is not reasonable to underestimate political consistency to voting system or to expect the consistency exclusively from the political party who gained the authority to establish the government on its own. Success of these instruments is closely related to the citizen awareness – realisation of a democratic culture.” (Ündücü: 244-245)

Conclusion: From the Base of Consistency to the Construction of Hate Speech

Yet; the voting system with threshold, which was offered as a solution for a consistent government in Turkey after 1980, failed to ensure the expected political consistency. In the voting system with threshold which enabled democracy in the strict sense, particular central-peripheral values and parties to defend these became the “actors”. The high border of threshold of 10% brought the crisis of “non-representation” instead of consistency and also it caused alienation from politics. The “few-party parliamentary structure” enabled in the elections only after 1987 and 2002 in form, gave way to the fallacy that, voices unable to be reflected on the parliament were turned down. Young people were accused of not dealing with politics/being inactive and being foreign to the problems of the country. At first, for 10 years they were actually “alienated” from politics as expected by the government. However; in the 3rd period of the government, with its intervention into the daily lives of society, these young people were observed not to be foreign to politics, on the contrary, they had been rather angry inside. The Gezi Park Resistance of 2013 brought along a political – economic – social crisis and revealed out that the “so-called consistent” government system was the source/creator/carrier of inconsistency, indeed.

Furthermore it was realized that; the political system which was unable to prevent the establishment of parties defending ethnic, minority racism even in a period the government was deemed to be the most consistent, promoted the polarization of views; laic/anti-laic, alewi/sunni, Turkish /Kurdish (even moderate religionist)/radical religionist, sect member political Islamist/partisan political Islamist, which failed to be reflected/ represented in the state due to lack of a strong civil society net; and led to hate speeches.

Considering all these, it can be said that it would be better to increase the number of parties represented in TGNA than to decrease. It also needs to be emphasized that, the proportional representation system would still be the right choice and easier to implement in underdeveloped countries just like developed countries.

References

1. Akyüz, Emrah (2011), “AKP İktidarı Döneminde Demokrasi Tartışmaları”, *Türkiye'nin Siyasal Yapısı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Ödevi* (TC Trakya Üniv., Edirne)
2. Çam, Esat (2005), *Siyaset Bilimine Giriş* (Der, İstanbul)
3. Duverger, Maurice (2003), *Siyasal Partiler* (Bilgi, Ankara)
4. Kapanı, Münci (2005), *Politika Bilimine Giriş* (Bilgi, Ankara)
5. Kışlalı, Ahmet Taner (2000), *Siyasal Sistemler (Siyasal Çatışma ve Uzlaşma)* (İmge, Ankara)
6. Öztekin, Ali (2003), *Siyaset Bilimine Giriş* (Siyasal Kitapevi, Ankara)
7. Ündücü, Cemile (2013) “Seçim ve Seçim Sistemleri”, *Siyaset Bilimi'nde Kuram- Yönte Güncel Yaklaşımlar* (Paradigma Akademi, Edirne)
8. ----- (1982), *Seçim Sistemleri ve Türkiye'deki Uygulamaları* (TBMM Basımevi, Ankara)
9. ----- (2012), *AB Türkiye İlerleme Raporu* (Avrupa Komisyonu, Brüksel)
10. ----- (2010), *AB Türkiye İlerleme Raporu* (Avrupa Komisyonu, Brüksel)

A. Baran DURAL

Assoc. Prof. Dr. TC Trakya University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Public Administration, BalkanYerleskesi, IIBF. Merkez/Edirne
e-mail: b_dural@yahoo.com



ОБ ИЕРАРХИЧЕСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ РУССКИХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Алла Корнеева

ABOUT THE HIERARCHICAL ORGANIZATION OF RUSSIAN ECONOMIC TERMS SYSTEM

Alla Korneeva

ABSTRACT: *The article is devoted to the description of main principles of hierarchical system of Russian economic terms construction.*

Keywords: Russian economic terms, term, modern terminological science, hierarchical system of Russian economic terms

Русская экономическая терминология в её современном состоянии представляет собой значительный по численности (до 25000 единиц [БЭС, 2004]) и постоянно количественно растущий пласт лексики, включающий в себя как термины-слова, так и термины-словосочетания (т.е. такие словосочетания, которые семантически и функционально равнозначны терминам-словам и являются единицами терминологического словаря).

Современная русская экономическая терминология, насколько нам известно, ещё никогда ни одним исследователем не была представлена в виде целостной, определённым образом организованной системы. В российском терминоведении прослеживается отчётливая тенденция представлять различные терминологии в виде центрических систем, выделяя в них ядро и периферийные области, в разной степени удалённые от центра. Гораздо более перспективной представляется другая тенденция – построение иерархически организованных терминосистем. Очевидно, что термины, образующие ядро центрической терминосистемы, в иерархически организованной терминосистеме станут её «семантическими вершинами» – терминами, находящимися на высших ступенях иерархии.

Иерархически организованная система русских экономических терминов может базироваться на принципах классификации лексики, разработанных авторами «Русского семантического словаря» – уникального лексикографического источника, в котором в виде многоступенчатых классов слов представлена

иерархическая организация более 300 тыс. единиц русской общеупотребительной лексики – однозначных слов, лексико-семантических вариантов многозначных, фразеологизмов [РСС]. Словарь не только включает в себя многие экономические термины, но и определяет их место в иерархически организованной системе русской общеупотребительной лексики.

Возможность построения иерархически организованной системы экономических терминов на принципах классификации общеупотребительной лексики (ядро которой, как известно, составляет общелитературная лексика) определяется тем обстоятельством, что русская экономическая терминология является неотъемлемой частью лексической системы русского литературного языка, т.е. экономические термины обладают основными лингвистическими признаками, присущими словам литературного языка. Семантическая структура русских экономических терминов по своей организации аналогична содержательной структуре общелитературных слов.

Все представленные в «Русском семантическом словаре» лексические единицы распределены по следующим категориям:

1) слова указующие (местоимения), в свою очередь делящиеся на: (1) слова, указывающие на предмет (на все живое, вещь, явление); (2) слова, указывающие на непроецессуальный признак, и (3) местоимения-связки;

2) слова именующие (имена существительные, прилагательные, числительные,

предикативы, глаголы), представленные: (1) словами, именующими предмет: все живое, вещь, явление (именами существительными); (2) словами, именующими признак непроцессуальный (прилагательными, наречиями, предикативами); (3) словами счетными, именующими предмет или непроцессуальный признак по числу, количеству); (4) словами, именующими признак процессуальный (протекающий во времени) (глаголами);

3) слова собственно связующие, подразделяющиеся на: (1) союзы и их аналоги; (2) предлоги и их аналоги;

4) слова собственно квалифицирующие, представленные (1) модальными словами и сочетаниями; частицами; (2) междометиями.

Каждая из перечисленных выше классификационных категорий по-разному соотносится с понятием части речи (макрокласса), в одних случаях совпадая с ним по объему, в других – различаясь с ним по объему. Этот момент важно отметить, ибо в «Русском семантическом словаре» исходным (для построения иерархической системы) членением лексики является деление всего словарного состава на части речи (макроклассы) (1 иерархический уровень организации лексики).

Лексические единицы, принадлежащие к одной части речи, классифицируются далее по их принадлежности:

к той или иной понятийной сфере (II иерархический уровень);

к тому или иному лексическому классу (III иерархический уровень);

к определенному множеству и подмножеству (IU и U иерархические уровни);

и, наконец, к лексико-семантическому ряду, который рассматривается в качестве конечной единицы классификации (U1 иерархический уровень).

Таким образом, иерархическая организация лексических единиц, представленных в «Русском семантическом словаре», имеет следующий вид: часть речи → понятийная сфера → лексический класс → лексическое множество → лексическое подмножество → лексико-семантический ряд.

При построении иерархической системы русских экономических терминов процедуре отнесения терминов к той или иной части речи должна, на наш взгляд, предшествовать процедура отнесения их к одной из трех категориально-семантических сфер:

1) субъектов и объектов экономической деятельности; экономических явлений

(к этой сфере относятся, к примеру, термины *предприятие, предприниматель, товар, деньги, капитал, прибыль, налог, дефолт, секвестр* и др.);

2) экономических процессов (к этой сфере относятся, например, термины *производство, воспроизводство, распределение, обмен, потребление, инфляция, приватизация* и др.);

3) свойств и признаков (статичных и динамических) субъектов и объектов экономической деятельности, экономических явлений и процессов (*экстенсивный, потребительский, стоимость, трудоспособность, конкурентоспособность, квалификация* и т.д.).

Исходное членение всего массива русских экономических терминов в соответствии с их принадлежностью к той или иной категориально-семантической сфере является своеобразным «мостиком», соединяющим концептуально-понятийный (ментальный) и языковой уровни. При таком членении термины, относящиеся к одной части речи, но совершенно различные по концептуально-понятийной принадлежности отражаемых в них понятий, сразу же распределяются по разным категориально-семантическим сферам. Термины-существительные, к примеру, оказываются представленными во всех трёх категориально-семантических сферах. Так, значительную часть терминов, относящихся к категориально-семантической сфере экономических процессов, составляют термины-существительные с процессуальным значением, активно сочетающиеся с прилагательными и другими определительными распространителями, характеризующими данный процесс с точки зрения его протяжённости во времени, характера протекания, интенсивности, результативности, контролируемости/неконтролируемости (*длительная инфляция, галопирующая инфляция, устойчивая инфляция, контролируемая инфляция* и т.д.). В категориально-семантическую сферу свойств и признаков попадают термины-существительные, которые лишь называют (именуют) свойства и признаки субъектов и объектов экономической деятельности, экономических явлений и процессов, но конкретно не характеризуют эти объекты, явления, процессы с количественной или качественной стороны. В категориально-семантическую сферу свойств и признаков попадают, таким образом, термины *конкурентоспособность* (наименование одного из признаков субъектов экономической дея-

тельности (предприятий и различных их объединений), а также объектов купли-продажи (товаров)), *цена* (наименование общественного свойства любых объектов купли-продажи (товаров)), *квалификация* (обозначение свойства особого товара, носителем которого является человек, – рабочей силы) и др.

Далее при построении иерархической системы русских экономических терминов используется классификация лексики, разработанная авторами «Русского семантического словаря», т.е. иерархическая организация системы русских экономических терминов принимает следующий вид: категориально-семантическая сфера → часть речи → понятийная сфера → лексический класс → лексическое множество и подмножество → лексико-семантический ряд.

Организованная таким образом иерархическая система русских экономических терминов предстанет перед нами в виде системы отражённых в терминах нисходящих, всё более дробных смыслов, системы, в которой последовательно реализуется принцип нисходящего движения от абстрактного к конкретному, от терминов, обозначающих абстрактные понятия, – к терминам, обозначающим понятия всё более конкретные.

Трудности построения иерархической системы русских экономических терминов (а следовательно, и определения места каждого термина в этой системе) связаны, в частности, с недостаточно чёткой определённой того, какие именно типы лексических единиц следует относить к абстрактным. С точки зрения философской абстракция есть мысленное выделение, вычленение в рассматриваемом объекте, явлении, процессе какого-либо одного признака, свойства или отношения в отвлечении от всех остальных присущих ему признаков, свойств и отношений. Абстрактным в философии считается понятие, которое включает в себя только один признак предмета, явления, процесса. Исходя из этого положения, к абстрактной лексике (т.е. лексике, обладающей свойством абстрактности) следует относить лексические единицы, отражающие в своём значении лишь одно (простое или сложное) свойство или признак предмета, явления, процесса, или обозначающие сами эти объекты, явления или процессы с точки зрения концентрации внимания лишь на одном из их свойств или признаков, в отвлечении от всех других имеющихся у них свойств и признаков.

Идеальным примером абстрактной лексической единицы является русский экономический термин *товар*. Этот термин обозначает предельно абстрактное (в границах своей понятийной сферы) понятие, отвлечённое от всех конкретных свойств (материальных и идеальных, количественных и качественных) конкретных товаров, за исключением одного из этих свойств – быть объектом купли-продажи. О высокой степени абстрактности понятия, обозначаемого русским экономическим термином *товар*, свидетельствует, в частности, тот факт, что в английском языке экономическое содержание этого термина передаётся, как минимум, посредством четырёх терминов (*goods, commodity, merchandise, ware*), каждый из которых – в сравнении с русским термином *товар* – имеет более специализированное значение и/или более ограниченную сферу употребления [Карбивничий и др., 1998, с.144-148]. При построении иерархической системы русских экономических терминов, термин *товар* оказывается одной из «семантических вершин» этой иерархии, а обозначаемое им понятие – теснейшим образом связанным с такими важнейшими экономическими понятиями, как *деньги, цена, стоимость, капитал, прибыль*. Наличие у русского термина *товар* способности именовать любой из многих сотен тысяч объектов купли-продажи, вне зависимости от каких-либо конкретных свойств этих объектов, позволяет отнести этот термин к выделенной Н.Ю.Шведовой [Шведова и др., 1995, с.16] категории полуместоименных слов. Лексические единицы, относящиеся к этой категории, представляют собой переходное явление от полнзначной лексики к классу местоимений.

Построение иерархически организованной системы русских экономических терминов имеет важное научное значение не только как самостоятельная научная проблема, но и с точки зрения более глубокого проникновения в содержательную структуру терминов (а следовательно, и уточнения их дефиниций). Ибо содержательный потенциал каждого термина есть во многом отражение его положения в иерархической системе, а изменение положения термина в этой иерархии обычно связано с определёнными сдвигами в его содержательной структуре. Правильно сформулированная дефиниция термина помогает чётко определить его место в иерархически организованной системе, а точно определённое место термина в данной системе позволя-

ет более чётко сформулировать его дефиницию.

Литература

1. БЭС. 2004. *Большой экономический словарь* / Под ред А.Н.Азрилияна. 6-е изд., доп. М.: Институт новой экономики.

2. Карбивничий, И. А., Губарева, Н. И. 1998. О синонимической доминанте экономических терминов // *Vocabulum et vocabularium*. Сб. научных трудов по лексикографии. Выпуск 5. Гродно: Изд-во ГрГУ, 1998, с.144-148.

3. РСС. *Русский семантический словарь* /Под общей ред. акад. Н.Ю.Шведовой.Т.1. М.:Изд-во «Азбуковник», 1998; Т.2. М.: Изд-

во «Азбуковник», 2000; Т.3. М.:Изд-во «Азбуковник», 2003; Т.4. М.: Изд-во «Азбуковник», 2007.

4. Шведова, Н. Ю., Белоусова, А. С. 1995. *Система местоимений как исход смыслового строения языка и его смысловых категорий*. М.: Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН.

Корнеева Алла – старший преподаватель
Российского университета дружбы народов
(Россия, Москва),
e-mail: akornееva08@mail.ru



РОЛЯ НА СОЦИОМЕТРИЧНИЯ СТАТУС НА УЧЕНИЦИ В РИСК ЗА ПРЕВЕНЦИЯ НА РАННОТО ОТПАДАНЕ ОТ УЧИЛИЩЕ

Биляна Великова-Цонкова

THE ROLE OF SOCIOMETRIC STATUS OF THE PUPILS AT RISK IN SCHOOL DROPOUT PREVENTION

Bilyana Velikova-Tzonkova

ABSTRACT: The report presents some of the results from a sociometric study of interpersonal relations among fourth, sixth, and eighth grade pupils in multi-ethnic school classes. The aim of the study was to identify the children at risk for early dropout on the basis of low level of popularity among their classmates. The pupils with low social acceptance from classmates will be at higher risk for early school dropout. The moderating role of ethnicity as a variable in school dropout predicting model is also discussed.

Keywords: dropout prevention, at-risk pupils, in-group relations, sociometric status

Въведение

Преждевременното напускане на училище е комплексно явление, което повлиява както индивидуалната жизнена перспектива, така и благосъстоянието и възможностите за развитие в средносрочен и дългосрочен план на засегнатите от този значим социален проблем семейства, общности и обществото като цяло [1]. Като основни причини за ранното отпадане от училище се посочват три групи фактори: социално - икономически, образователни и етнокултурни.

Изследователският ни интерес се насочи към някои аспекти на взаимодействието между конкретни проявления на рисковите фактори от втора и трета група, включващи особеностите на училищната среда и принадлежност към определена етническа малцинствена общност, които често биват определяни като водещи причини за прекъсване на образованието. При описание на спецификите на училищната среда, повлияващи мотивацията за продължаване/респ. прекъсване на образованието, се акцентира върху динамиката на взаимоотношенията в обучителен контекст, социометричния статус в клас и наличието на конфликти със съучниците. Основание за това дават данни от проведени изследвания, които подчертават ролята на негативния социален опит придобит по време на обучителния процес, за ранното напускане на училище [2]. В същото време съчетанието на два и

повече фактора от високо рисковите групи, каквито са неблагоприятните аспекти на образователния контекст и принадлежността към определена етнокултурна общност, ще повлияват в значителна степен процесите на училищна адаптация и социална интеграция на децата от рисковите социални групи.

Изложение

Ученическият клас като градивен компонент на училищната социална среда се дефинира като малка социална група със специфична структура, динамика, функции и значение за по-широкия образователен контекст. От всички изследвани структури характеризиращи малката социална група в най-голяма степен присъща на ученическия клас е социометричната структура, представлява системата от емоционални междуличностни предпочитания [3].

Със създаването на социометричната методика за изследване на междуличностните отношения в групата Дж. Морено поставя началото на задълбочено изучаване на емоционалната структура на малката група. Според него взаимоотношенията в групата се влияят от две различни измерения на социалната преценка – континуума „привличане - отблъскване” и алтернативата му - социално безразличие, индиферентност. В този смисъл, за да се разберат и оценят отношенията в групата Дж. Морено счита, че привличане, отб-

лъскване и индиферентност трябва да се разглеждат едновременно в термините на това как индивидът възприема другите в групата и как самият той е възприеман от тях [4].

По този начин се идентифицира емоционалната структура на групата и се определя социалния статус на всеки участник в нея. В училищен контекст позицията, която заема всеки ученик в социометричната структура на малката група – ученически клас се определя от неговата популярност сред съучениците, т.нар. социометричен статус.

В социално - психологическата литература той се описва като позицията, която заема даденият индивид в матрицата от междуличностни отношения, основаваща се на привличането и отблъскването, респ. харесване/нехаресване между членовете на една група, като индивидуален индекс за симпатичността на личността му за другите в дадената социална общност [5].

Според някои изследователи в социометричната статусна йерархия се разграничават три основни категории членове в зависимост от броя на получените положителни и отрицателни избори: популярни, приети и непопулярни членове на групата. Основните социометрични категории включват няколко подкатегории: високостатусни и социометрични звезди, както и предпочетени в групата на популярните; категорията приети членове на групата и, пренебрегнати и аутсайдери в групата на непопулярните членове на групата [6].

Последиците от непопулярния социометричен статус в ученическия клас могат да бъдат изключителни неблагоприятни за индивидуалното развитие. Изследванията показват, че учениците „попаднали” в групата на непопулярните членове по-често имат асоциално поведение, проявяват емоционални и психологически проблеми и са с повишен риск за ранно отпадане от училище [7].

Трябва да се има предвид, че индивидуалният социометричен статус представя взаимовръзката между индивид и конкретна група. Той не е абсолютна величина, а се съотнася към всяка социална група на членство. Въпреки този факт все още битува погрешното разбиране, че дете, което е популярно в дадена група е такова във всяка една социална група и че на едно дете, обозначено като аутсайдер в даден социален контекст винаги ще се приписва социално некомпетентно и агресивно поведение.

Според М. Boivin, К. Dodge и J. Coie, високият социометричен статус в един социален контекст може да се съчетава с неприемане в друг, ако нормите за оценка на социометричния статус варират в съответния контекст [8]. Кросконтекстната консистентност на социометричния статус предполага високо ниво на социална компетентност и в същото време „отваря пространство” за размисъл относно специфичната за всеки човек възприета значимост на собствените групи на членство, което ще „девалвира” важноста на популярния социометричен статус в някои от тях.

В този ред на мисли, определящи се явяват процесите на категоризация в рамките на възприетата социална идентичност. Теорията за социалната идентичност на Н. Tajfel обяснява връзката между самоопределянето на личността и протичащите в групата процеси [9]. Според Н. Tajfel и J. Turner социалната идентичност съвместява онези аспекти на образа за себе си, които са извлечени от социалните категории към които той чувства, че принадлежи [10]. По този начин принадлежността към дадена социална група, например етническа група ще стане основа за интернализиране на членството и като част от Аз-образа на личността [11].

В своя жизнен път човек членува и се чувства принадлежащ към различни социални групи и следователно притежава множество социални идентичности. Но в даден социален контекст водеща става една от тях, която насочва възприятията и отношенията на индивида в рамките на съответната група.

В по - широк план и в контекста на образователната интеграция основният проблем с който се сблъсква ромската общност е как да модернизира културата си, възприемайки образованието като ценност, без да загуби своята идентичност [12].

На тази теоретична база се формират нашите очаквания, че в контекст на мултиетническа вариабилност определящ за динамиката на междуличностните отношения на привличане и отблъскване ще бъде споделената етническа идентичност, чиито основен аспект е етническото самоопределяне, чувството за принадлежност и обвързаност към дадена етническа група [13].

В същото време се допуска наличието на зависимост между принадлежност към определена етнокултурна група и неблагоприятен социометричен статус, която да бъде изведе-

на като евентуален предиктор на ранното отпадане от училище.

Изследване

В рамките на обществена поръчка по проект за образователна интеграция на деца и ученици от етническите малцинства се осъществи поетапно психолого - педагогическо изследване на водещите фактори (психосоциални, образователни и социо-икономически), влияещи върху социалната адаптация и училищна интеграция на деца в риск за отпадане от училище. Проучването обхваща родители, педагози и ученици, обучаващи се в средно общообразователно училище в общински град в Югоизточна България. В първия етап на изследването с помощта на специално конструирани анкетни карти, проучващи социалната и образователна ситуация на учениците се целеше идентифициране на потенциалните деца в риск за отпадане от училище.

В настоящия доклад се представят данни от реализирано социометрично изследване на отношенията в мултиетнически класове от трите обучителни степени, които са избрани на случаен принцип. Въз основа резултати от проведено пилотно социометрично изследване на структурата на отношенията в паралелка от начална степен на образование [14], се заложи и провери работна хипотеза за вътрегруповата динамика в ученическия клас.

Предмет на изследването е структурата на междуличностните отношения, определяща спецификата на груповата динамика в мултиетнически ученически клас.

Обект на пилотното изследване са ученици от произволно избрани три класа от начален, среден и горен курс на обучение. Извадката се конструира съобразно целта на изследването, което отговоря на нуждите на осъществявания в рамките на обществената поръчка проект. Анализират се данните на 79 ученика, включително анкетираните в пилотното изследване.

Изследователският инструментариум включва социометрична анкета, конструирана по метода на Дж. Морено за диагностика на позициите на индивидите в групите и позициите на групите в общността (ученически клас) [15]. Включени са по 4 въпроса за положителен и отрицателен избор, на чиято база се построява социометричната карта на класа. Формирането на критерия за избор се основава на значими и характерни за дадената соци-

ална група (ученически клас) междуличностни ситуации, описващи живота и общуването на децата в училище.

Формулира се *работна хипотеза*, отнасяща се до вероятността субгрупите във формалната група да се обособяват на базата на доминиращ критерий за етническа принадлежност и самоопределяне. Основание за това дават данни от предишни проучвания, установили дълбоко вкоренени негативни етнически стереотипи в българското общество по отношение на ромската етническа общност и които функционирайки като предразсъдъци се интерпретират като една от водещите причини за поддържането на социална дистанция под формата на образователна дистанция спрямо ромските деца в училище [16]. Така заложената работна хипотеза послужи като основа за идентифициране на учениците в риск за отпадане от училище, риск, детерминиран от специфичната етнокултурна принадлежност.

Втората работна хипотеза се отнася до коналичието на фактора „непопулярност” в съответния социален контекст (ученически клас), което би помогнал за по-прецизното идентифициране на учениците с висок риск за ранно отпадане от училище.

Резултати и анализ

При първичната обработка на данни се конструира социоматрица, построена въз основа на индивидуалните предпочитания в проучваните ученически класове. На тази база се направи анализ на получените резултати без амбиция да се търсят корелационни или друг тип връзки на зависимост между изследваните променливи. В този смисъл хипотезата не се проверява статистически, но данните позволяват да се очертаят съдържателните аспекти на изследваните конструктори.

В пилотния етап на изследването се анализират данни от социометричен избор на произволно избран клас от начално ниво на обучение. Участие в анкетата вземат 27 ученика от трети клас, като съотношението на деца, самоопределящи се като роми и съответно като българи е 60 % към 40 %. Разграничават се четири групи на социометричен избор – първата - на лидери и предпочитани деца, която е смесена по отношение на етническо самоопределяне. Другите две групи са деца съответно разделени по етническа принадлежност – българи и роми, и последната група, на неп-

редпочитаните деца – в нея попадат ученици от ромски произход, получили висок отрицателен вот от повечето от своите съученици без разлика на принадлежност. Впечатление прави установеният взаимен положителен избор между харесвани ученици от български и ромски етнопроизход. Предпочитаните ученици помежду си се избират като допълнително получават положителни избори от други свои съученици със сходен и различен етнически произход. В този смисъл хипотезата за избор, основан на сходство в етническо самоопределяне като водеща социална категория за субгруппиране във формалната група не се потвърди в пилотното изследване. Това наложи провеждането на допълнителни проучвания с цел да се обогатят данните за вътрегруповата диференциация чрез включване на ученически класове от трите образователни степени на общообразователното училище

За тази цел се анализират данните от социометричната анкета на три произволно избрани класа със смесен етнически състав – четвърти, шести и осми клас.

От включените в изследването ученици от четвърти клас се анализират анкетите на 18 деца, от които 9 момичета и 9 момчета. Впечатление прави разпределението по етнически принцип, при което 100 % от момчетата избират отговор „принадлежност към ромския етнос“, а при момичетата 5 се определят като българки и 4 като ромки. В социометричната структура на класа се обособяват две големи групи, разделени по полова принадлежност (група на момичетата и група на момчетата) и една по-малка група, чиито членове притежават специфичните характеристики на неблагоприятната социометрична позиция на аутсайдерите.

Основна специфика на групата на момичетата е, че се посочват от повечето от своите съученици като основен избор (първи, втори и трети от пет възможни положителни избора) за оказване на помощ при затруднения с изпълнението на задачите за домашна работа. В същото време впечатление прави липсата на ясно обособени лидерски позиции, като разликите в бала на първите класирани в ранговата листо момичета се колебаят в рамките на 4-5 единици. Момичето в първата тройка на най-предпочитаните от своите съученички самоопределящо се като българка, същевременно получава максимален брой негативни избори както в сферата на приятелските предпочитания, така и в сферата на приписваната и

училищна компетентност от трима от съучениците си. Самата тя не ги е посочила нито в списъка на предпочитаните, нито в списъка на отхвърлените от нея деца. Те като че ли не съществуват за нея. Полученият резултат е възможно да индикира имплицитен междуличностен конфликт, който изисква компетентна намеса от страна на предователския състав, за да се предотврати евентуалната ескалация на напрежението във вътрегруповите отношения.

От така структурираната анкета не става ясно дали причината за съществуващото известно напрежение и нехаресване между четирите деца се основава на етнически или полов признак, но това не омаловажава фактът на неговото съществуване.

В същото време интересен факт е, че същата ученичка се посочва като първи избор от мнозинството от съучениците си от двата пола на въпроса за това, на кои съученици желат да прочетат отговорите на социометричната анкета. Резултатът корелира с предишни проучвания върху вътрегруповата динамика на отношенията в началните класове според които в началното училище групите, основани на взаимни симпатии се формират обикновено от деца от един и същ пол. Към шести клас започват да се формират смесени по пол групи. Независимо от състава си тези групи позволяват на децата да сравняват своите способности и уменията си с тези на другите, да споделят своите ценности и нагласи, да обменят социален опит и така да формират собствения си мироглед [17].

Втората голяма група, която се обособява на основата на социометричната анкета се състои от 80 % от общия брой на момчетата в класа като разликата в сумарния положителен бал на всеки от тях варира между 3-5 точки. Отново липсва ясно диференциран лидер, тъй като резултатите на класираните на челните позиции момчета са много близки. Впечатление прави и резултатът, съгласно който приблизително 1/3 от момчетата (които 100 % се самоопределят като роми) се интересуват от мнението на момичетата, определящи се като българки, харесват ги и искат да бъдат в техния по-близък социален кръг в класа. В групата с най - неблагоприятен социометричен статус се включват две момчета, които получават висок сумарен негативен бал на въпросите за социално харесване. Същите две момчета са поставени в дъното на класацията по отношение на доверито, което им гласуват съучени-

ците за помощ при подготвяне на домашните задания.

По подобен начин се анализират резултатите от социометричните анкети на учениците от шести клас. Участие в анкетата вземат 21 ученика, от които 12 самоопределящи се като роми, 4 – като българи, а пет ученика на въпроса за етническа принадлежност посочват, че са „нормално момче”, „нормален”, и не могат да преценят. Бихме могли да интерпретираме самоопределянето на петте ученика в термините на личната и социална идентичност, като предпочитани в конкретния случай са личностните характеристики пред тези, описващи групова принадлежност. Поради известната спекулативност, която би имала подобна трактовка в конкретния случай се въздържахме от по-задълбочен анализ в тази насока.

Впечатление прави високият общ бал на най-предпочитания ученик в сравнение с учениците, следващи в класирането. Той е посочен като първи избор на въпросите за предпочитан съученик от голям брой деца от двете групи – на самоопределящи се като българи и роми. Лидерът принадлежи към петте ученика, които поради една или друга причина отказват да са самоопределят на база етническа принадлежност. Вторият и третият в класирането на класа са със съществени разлики в сумарния бал спрямо лидера. В дъното на класацията са деца от ромски етнически произход, които не са получили или имат единични положителни избори и много висок брой отрицателни избори.

В осми клас участие в анкетата вземат 13 ученика, като съотношението на деца, самоопределящи се като роми и съответно като българи е приблизително 60 % към 40 %. На основата на социометричната таблица се идентифицират лидерите, предпочитаните и пренебрегнати ученици/аутсайдери. Открояват се две деца, предпочитани от повечето от своите съученици, които се самоопределят съответно като българка и ромка. По скалата за предпочитания по отношение на оказване на помощ за изпълнение на задачи от училищния материал, излъчената като безспорен лидер ученичка (с получени 35 точки от 8 ученика) в същото време е оценена от съучениците си сравнително ниско по критерия „междудличностна привлекателност”. Тя се самоопределя като българка.

Като цяло се обособяват три групи на социометричен избор – първата е на лидери и предпочитани деца (4 момчета), която е сме-

сена по етнически принадлежност (1 ученичка с българско самосъзнание и 3 момчета, определящи се като ромки). Във втората група се включват ученици с различна етническа принадлежност, които общуват и се избират взаимно помежду си, като предимно това са момчета. Последната група, на непредпочитаните деца – в нея попадат ученици от ромски произход (3 момчета), получили отрицателен вот от повечето от своите съученици без разлика на етническа принадлежност. Впечатление прави установеният взаимен положителен избор между харесвани ученици от български и ромски етнопроизход.

В четирите изследвани ученически групи, като водещи критерии за положителен социометричен избор се идентифицират фактори, свързани с половите различия и притежавани личностни характеристики, като по този начин заложения в хипотезата избор въз основа сходство в етнокултурна принадлежност не се потвърди.

Ясно се очертават групите на непопулярните ученици, които са с повишен риск за отпадане от училище и които в конкретното изследване се самоопределят като принадлежащи към ромския етнос. Неблагоприятният социометричен статус, неподкрепящата социална среда са рискови фактори за мотивацията за учене и образование. Поради това усилията на педагозите и другите специалисти трябва да се съсредоточат върху индивидуална работа с тези ученици, отговаряйки на специфичните им нужди и стимулирайки мотивацията им за учене.

Заклучение

Би могло да се обобщи, че резултатите от проведеното социометрично изследване разкриват схематичната моментна картина на вътрегруповата динамика в четири ученически класа от началната, основна и средна степен на образование, динамика белязана от процесите на привличане и отблъскване, но оставаща извън предразсъдъчното отношение към различността на базата на етническо самоопределяне и идентичност.

Анализът на резултатите дава насоки за структуриране на примерен модел за превенция и намаляване на отпадането от училище чрез повишаване мотивацията за обучение и откриване на ценностен смисъл в образованието. Подобен модел, основан на принципите на холистичния метод успешно се прилага в

образователната система на Полша, с амбицията да се реализира и по отношение образователната интеграция на деца от ромския етнос [18]. В него водещ е интерактивният стил на преподаване, насочен към индивидуалните нужди на детето при който ученикът излиза от ролята на слушател, за да стане активен съзидател на учебния процес. Интерактивният образователен модел интегрира в себе си методи, стимулиращи артистичната, музикална и телесна експресия на учениците, овластявайки ги да покажат себе си, да се почувстват компетентни и можещи като ангажират в обучението „главата, сърцето и ръцете” си. Така структуриран моделът пряко кореспондира с етнокултуралните особености на ромските ученици и прави възможна тяхната ефективна образователна интеграция. В по-широк контекст стимулирането на мотивация за промяна в културните вярвания, образователни ценности и нагласи поставя основата за модернизация на етнокултурната общност, без опасност от загуба на нейната автентична идентичност.

Бележки

1. Проект на Стратегия за превенция и намаляване дела на отпадащите и преждевременно напусналите образователната система (2013 – 202). Министерство на образованието и науката.
<http://www.minedu.government.bg>
2. Vitaro, Fr., Laroque, D., et al. 2001. *Negative social experiences and dropping out of school*. Educational Psychology, 21 (4), pp.401-415
3. Битянова, М.Р. 2001. *Социална психология*. Москва. Ексмо-Пресс, с. 376-379
4. Rubin, K., Bukowski, W., Laursen, B. (Editors). 2011. *Handbook of Peer Interactions, Relationships, and Groups*. The Guilford Press, pp. 82-83
5. Битянова, М.Р. 2001. *Социална психология*. Москва. Ексмо-Пресс, с. 259-260
6. *Пак там*, с. 263-264
7. Великова-Цонкова, Б. 2012. Влияние на Аз-образа и самооценката върху взаимоотношенията в начална училищна възраст. *Сборник доклади „Педагогическото образование, кариерно развитие и конкурентоспособност*. Бургас, с. 245-250
8. Rubin, K., Bukowski, W., Laursen, B. (Editors). 2011. *Handbook of Peer Interactions,*

Relationships, and Groups. The Guilford Press, pp. 84

9. Ганева, З. 2010. *Социални идентичности и психично благополучие*. София. Валдекс, с. 30-32

10. Балтаджиева, Й. 2013. Структура на социалната идентичност. *Сборник доклади от научна конференция с международно участие „Знанието – традиции, иновации, перспективи”*, том 1. Бургас, с. 184-189.

11. Ганева, З. 2010. *Социални идентичности и психично благополучие*. София. Валдекс, с. 30-32

12. Ang, K., Sielicka, K., Van Kan, Cr., *Too cool for school? The education of roma minority in Poland*. <http://www.humanityinaction.org>

13. Ганева, З. 2010. *Социални идентичности и психично благополучие*. София. Валдекс, с. 45-46

14. Великова-Цонкова. Б. 2013. Класът като „пространство на общност” – фактор за успешна образователна интеграция на деца в риск. *Сборник научни доклади „Психологията – традиции и перспективи”*, том 2, Благоевград, под печат

15. Морено, Дж. 1994. *Основи на психодрамата*. София, с. 50-65

16. Великова-Цонкова. Б. 2013. Класът като „пространство на общност” – фактор за успешна образователна интеграция на деца в риск. *Сборник научни доклади „Психологията – традиции и перспективи”*, том 2, Благоевград, под печат

17. Великова-Цонкова, Б. 2012. Влияние на Аз-образа и самооценката върху взаимоотношенията в начална училищна възраст. *Сборник доклади „Педагогическото образование, кариерно развитие и конкурентоспособност*. Бургас, с. 245-250

18. Ang, K., Sielicka, K., Van Kan, Cr., *Too cool for school? The education of roma minority in Poland*. <http://www.humanityinaction.org>

Билиана Николаева Великова-Цонкова,
Главен асистент, доктор по психология
Университет „Проф. д-р Асен Златаров”
Факултет по обществени науки
гр. Бургас
bvelikova@yahoo.com



ПСИХОСОЦИАЛНА РЕХАБИЛИТАЦИЯ НА ЛИЦА С ПСИХИЧНИ РАЗСТРОЙСТВА

Гергана Деянова

PSYCHOSOCIAL REHABILITATION OF PERSONS WITH MENTAL DISORDERS

Gergana Deianova

ABSTRACT: *This report highlights and draws attention to the importance of clinical social work focus on working with people with mental disorders. There are two fundamental aspects - prevention of mental disorders and psychosocial rehabilitation, realized through social services, activities and programs in the community. They are conducted by multidisciplinary teams that include: psychiatrists, social workers, psychologists, art therapists, occupational therapists, nurses and lawyers. Based on the principles of respect and respecting the rights of persons with mental disorders by the application of informed consent regarding the treatment provided and the assessment and plan their individual potrebnosti. Tselite aimed at recovery and social inclusion in the community of persons with mental disorders.*

Keywords: psychosocial rehabilitation, persons with mental disorders, chronic mental disorders, group work, coping strategies, families.

Увод

Страхът от психичната болест и хората с психични разстройства е залегнал в нагласите на обществото и тези хора са изолирани, самотни, пренебрегнати, negliжирани, уволнявани от работа, игнорирани, стигматизирани и дискриминирани във всички области на обществения живот.

Следователно, за да се чувстват пълноценни личности за лицата с психични разстройства е прецизно регламентирано законовото им настаняване в стационари и отделения, което бележи процеса на деинституционализацията, както и лечението с нови поколения медикаменти, развитие на социалните услуги в общността. Психосоциалните подход и рехабилитация имат за цел насърчаване на самостоятелност, независимост в процеса на справяне с ежедневните задължения и отговорности, което повлиява на негативните нагласи и стереотипи на личността към собственото ѝ психично разстройство. Цялостният психосоциален подход е необходимо да се съобрази с конкретната личност, както и с нейните потребности, разбираня, потенциални възможности и бъдещите планове и перспективи.

Психосоциална рехабилитация

Всички известни на медицината заболявания се различават, както по тежест, така и по продължителност. Макар че ранното откриване и своевременно лечение имат голямо значение за крайния ефект от възстановителния и лечебния процес, проявите на голяма част от болестите хронифицират. Хроничността изисква дългосрочно лечение чрез ефективно контролиране на симптомите. Целта на дългосрочно лечение е да се намали настоящото и бъдещото влияние на болестта върху живота на човек и да се повиши качеството на неговия живот, на живота на семейството и приятелите му. Целта може да се дефинира и като достигане на възможно най-високото ниво на независимо функциониране на пациентите. Психичната болест не се отличава в тези отношения от другите хронични заболявания.

Позицията на Световната психиатрична асоциация (World Psychiatric Association - WPA), е, че поради самата си природа психичната болест има влияние не само върху когнитивните, афективните и личностните фактори, но също така и върху много важни ролеви функции (Сотиров, 2007).

В много общества главните роли на възрастния човек са да работи и да създава потомство. Дори леките психични разстройства,

като тревожността и фобийте, могат да повлияят на едната или на двете основни роли в живота на човек, затова психиатричната оценка и лечението включват областите на функциониране, свързани с работата, образованието и социализирането.

Психосоциалната рехабилитация е компонент на базирана в общността психично-здравна услуга и грижа, който позволява на лицата с психични разстройства да развиват оптимално и пълноценно функциониране в общността. Рехабилитацията е дългосрочно управление на симптомите на заболяването и пълния спектър от техните последици с цел да се намалят или елиминират породените от тях увреждания.

Психосоциалната рехабилитация обхваща пълния спектър от биопсихосоциални техники, дейности и социални услуги, насочени към подобряване на функционирането и намаляването на увреждането, което води до намаляване на стигмата. Икономическото и моралното значение на психиатричната рехабилитация се основава на факта, че повечето психични разстройства поразяват хората в млада възраст и повлияват негативно в най-продуктивните години от живота на човека.

Цел на психосоциалната рехабилитация

Целта на психосоциалната рехабилитация е да подобри качеството на живот на хората, страдащи от последиците на психичните разстройства, както и оказване на подкрепа с цел възстановяване и ресоциализиране в социалните им обкръжения. Намаляването на увреждането, клиничната симптоматика и стигмата, заедно с превенцията на рецидива, редовния прием на лекарства и оказването на психосоциални интервенции са рехабилитационни задачи, директно насочени към подобряване качеството на живот. Тази цел признава значението не само на качеството на живот на засегнатата личност, но също така качеството на живот на близкото ѝ социално обкръжение. Оказване на професионална подкрепа за семействата, в които има лице с психично разстройство с цел изграждане на дългосрочна система за социална подкрепа и съдействие. Във тази връзка К. Риф анализира и дефинира следните шест компонента на успешното социално функциониране (по Ганева, 2010):

✚ Себеприемане – нагласата и умението на личността да открие и приеме своите сил-

ни и слаби страни. Изразява се в стремежът личността да се чувства добре, дори когато осъзнава ограниченията си, чрез поддържане на позитивни нагласи към себе си, което е основна характеристика на психичното здраве, част от процеса на себеактуализация, оптимално функциониране и зрялост.

✚ Наличие на цел в живота - придава смисъл, посока, усещане за целеустременост и реализация на намеренията на всяка личност. Целта определя смисъла на живота на всеки човек чрез преодоляване на предизвикателствата и полагане на усилия. Целият жизнен път на оптимално функциониращия човек представлява набор от променящи се цели и задачи, превръщайки го в продуктивна и творческа личност с цел придобиване на емоционална цялост в по-нататъшен етап от живота.

✚ Личностно израстване - представлява усещането, че заложибите и възможностите на личността се реализират във времето в максимална степен, включвайки идеите за непрекъснато развитие, за учене през целия живот, отвореност към знанието и опита, приемане на нови предизвикателства и задачи, различни от тези в предишните периоди от живота.

✚ Установяване на позитивни взаимоотношения с другите – установяване и поддържане на междуличностни взаимоотношения на близост, топлина и взаимно доверие със значимите други. Умението човек да обича, както себе си, така и другите, да проявява емпатия, да изпитва искрено приятелство, чиста любов (способност за интимност) и по този начин да достигне до по-пълна и цялостна идентификация с другите.

✚ Умения за справяне с ежедневните предизвикателства на средата. Този аспект от психичното благополучие включва индивидуалните способности на личността да създава или избира среда, която е подходяща за развитие на психичните ѝ качества, на задоволяване на собствените ѝ нужди и желания като преодолява конкретни препятствия. Периодът на зрялост изисква участие в значими сфери на дейност извън собственото Аз. С напредване на възрастта се увеличава необходимостта от развитие на способност за цялостен контрол над средата и желанието да бъде променена творчески чрез физическа или умствена дейност. Приемането на процеса на стареене в позитивен смисъл се свързва и с това в каква степен личността се е възпол-

звала от възможностите, които са й били предоставени през целия жизнен цикъл.

✚ Независимост – отразява способността човек да се поддържа индивидуалните черти на личността в рамките на широката социална среда, да се търси усещане за самоопределение и лична автономност, наличие на качества като самоопределение, независимост на мнението и вътрешна регулация на поведението. Личността функционира независимо, не се нуждае от одобрението на другите, ръководи се от вътрешните си убеждения и ценности, освободена е от колективни страхове и вярвания. Процесът на обръщане към себе си с напредване на възрастта дава на личността усещане за независимост от нормите, които ръководят ежедневието ѝ живот.

Принципи на психосоциалната рехабилитация

Принципите на рехабилитацията на хора с психични разстройства произтичат от необходимостта за дългосрочно контролиране на симптомите и организационното развитие и управление на службите:

✚ Всеобхватност и своевременност. В сферата на психиатрията в общността лечебните заведения, центровете за социална рехабилитация и интеграция, дневните центрове, защитените жилища и др., осигуряват потребностите на хората с тежки психични разстройства от медицински, социални и психологични услуги. Работата в тях се основава на партньорство с други институции с цел своевременно задоволяване на целия спектър от потребности при прилагане на специализирани подходи и екипност при обслужването на хората с психични разстройства (Сотиров, 2007).

✚ Последователност и плавност. Клиничното състояние на лицата с психични разстройства се променя във времето, следвайки известни закономерности. В общия случай състоянието преминава през цикъл от три фази - срив, стабилизиране и стабилност; като може да се задържи във фаза на стабилност, да се придвижи към ремисия или да се срине отново. В различните моменти от протичането на психичното разстройство потребностите - медицински и социални - са различни. Последователното и плавно обхващане на всеки случай се осигурява чрез координираното участие на различните организации, ангажи-

рани с психичното разстройство в различните етапи на неговото обслужване.

✚ Обща формулировка и индивидуален план за работа. Ангажирането на няколко организации с един и същи случай на лице с психично разстройство изисква различните участници да се придържат към обща формулировка и съвместно изработен индивидуален план за работа. Изготвянето на формулировката се извършва от психиатър, който интегрира данните от клиничната и социалната оценка, формулировката се приема след обсъждане в мултидисциплинарен екип, с участието на въвлечените по случая организации, пациента и семейството. Отговорно по случая лице - водещ на случая, разпределя задачите между различните организации и следи за участието на пациента и неговите близките в процеса на предоставяне на грижите.

✚ Психосоциална насоченост. Насочена е към развиване на умения, усвояване на роли и придобиване на знания за по-голяма самостоятелност. Извършва се в лечебни заведения, центрове за психично здраве, дневни центрове, центрове за социална рехабилитация и интеграция, защитени жилища и други. Рехабилитацията е неотделима от психологичната подкрепа за справяне с пораженията над идентичността, които съпровождат психичното разстройство.

✚ Поддържащо лечение. Назначава се след психиатрична оценка при амбулаторен преглед и се предоставя чрез Районна здравноосигурителна каса (РЗОК) и личния лекар.

✚ Мултидисциплинарен екип. В състава му влизат специалисти с различна подготовка - психиатрия, медицински грижи, клинична психология, социална работа, психосоциална рехабилитация и други. Те работят в различни организации - болнични психиатрични отделения, извънболнични психиатрични служби, психиатрични амбулатории, центрове за психично здраве, дневни центрове, центрове за социална рехабилитация и интеграция, защитени жилища, специализираните институции за предоставяне на социални услуги и други. Работният формат на мултидисциплинарния екип е заседание, което се провежда по график и на което се обсъжда развитието на случая. В ролята на модератор на заседанието влизат последователно членовете на екипа.

Само мултидисциплинарен екип с йерархична организация, която определя ефективното и устойчивото му функциониране, може да посрещне и реши възникналият проблем.

Екипът трябва да има лидер, за да функционира ефективно. Когато идеалният избор на психиатър, обучен в рехабилитация, не е възможен, тогава екипният лидер следва да има адекватно обучение в няколко области. Лидерът трябва също да има знанията и уменията да провежда обучение на пациенти по въпроси на медикаментозното лечение с цел повишаване на тяхното сътрудничество в лечението. Лидерът следва да познава ранните сигнали, предупреждаващи за идваща криза и да знае как да предотврати започването на рецидив, който може да прерасне в сериозно разстройство на психичното здраве, като се поставя акцент и в процеса на обучение на пациента и семейството му да бъдат внимателни към предупредителните сигнали на болестта и да ги разпознават. Лидерът на екипа трябва да познава методите на трениране в социални умения и тяхното прилагане.

✚ Подготовка за живот в общността. За изготвяне на оценката и цялостната подготовка за извеждане на хората с психични разстройства в общността, както и за провежданите след това дейности, отговорност носи водещия на случай специалист. В съвместни срещи с ръководителят и специалистите на специализираната институция, се прави оценка на хората с реални възможности да бъдат интегрирани в общността. Този подбор се прави въз основа на личната и професионална преценка, на базата на информацията от индивидуалните планове за работа. Оценката включва анализ на психичните особености, практическите умения и навици, възприятията, познавателните потребности и възможности на лицата.

✚ Изготвяне на план за работа в общността. Екипът изготвя план за работа, в съответствие с потребностите на лицето. Посочват се стъпките за реализирането му, определят се целите и се предвиждат и допълнителни действия. Обсъждат се очакваните резултати от предвидените действия (индивидуална и груповая работа) и се фиксират срокове за изпълнение на конкретните задачи и цели. В зависимост от потребностите, съществуват два модела планове за работа: стандартен и разширен (Сотиров, 2002).

Стандартният план за работа е предназначен за хора, които се нуждаят от подкрепа или интервенции от една институция или специалист и поведението им не е опасно за тях самите или за другите.

Разширеният план за работа е предназначен за хора, които имат: затруднена комуникация; комплексни потребности, обуславящи и налагащи по-интензивна помощ от други институции и организации, т.е. необходимо е да бъдат в контакт с повече от един специалист или институция (например с дирекциите за социално подпомагане, със следствените служби и съдебни органи, с органа по настояйничество и т.н.); повече от едно клинично състояние, усложнено от злоупотреба с алкохол, психотропни вещества, лекарствени препарати и/или наркотици, като последици от самостоятелния живот в общността.

✚ Грижи в общността

Целта на поддържането на пациента в най-естественото за него социално обкръжение поставя ударение върху базираните в общността грижи и предлагани социални услуги и дейности. За да се поддържа пациента в общността, при по-тежките разстройства е необходимо да се предлага подкрепа не само на засегнатото лице, но и на семейството му. За да се поддържат успешно такива пациенти в общността, трябва да има адекватни възможности за самопомощ, подкрепа, професионално обучение и работа, също както и адекватни възможности за трениране в социални умения и умения за водене на самостоятелен и независим начин на живот.

✚ Свободното време

Често пропускан или страдащ от недостатъчно внимание аспект на психиатричната рехабилитация е пълноценното използване и удовлетворително оползотворяване на свободното време.

Следователно, от концептуална гледна точка психиатричната рехабилитация се възприема като непрекъсната работа приоритетно с аспектите на психичните разстройства, които хронифицират и водят до инвалидизация. Психиатричната рехабилитация изисква организиране на медицински, образователни, професионални и социални услуги, които синхронизират потребностите, както на пациента, така и на семейството му и достъпните ресурси и услуги. Методите включват разнообразни комбинации на специфични техники, от биологични (например медикаменти) до психотерапевтични, професионално обучение и трениране в социални умения, когнитивни и поведенчески техники, групи за взаимопомощ и обучение на пациента, близките му и по-широката общност по разнообразни въпроси, свързани с психичното здраве.

Образование

Важен аспект на цялата медицинска рехабилитация, включително и психиатричната, е разпространяването на полезната за промоция на здравето информация. На нивото на обществото е важно да се промотира въввлечеността в дейности, базирани в общността, и включването в значими социални задачи и мрежи. Психологически е важно да се промотират самооценката, оптимизма и надеждата за възстановяване и лечение. Подходящата рехабилитация намалява рецидивите и повторното хоспитализиране при по-тежки заболявания. Рехабилитацията повишава качеството на живот, измерено както при пациентите, така и при техните близки (Кацарова, 2002).

Приложението на посочените принципи за рехабилитация на лица с психични разстройства е насочено към целта да се увеличи степента на независимо функциониране в обществото на лицата с психични разстройства, което изисква придобиване на контрол над симптомите на разстройството, които водят до увреждане и предотвратяване на неговото прогресиране. Увредената или загубена в различна степен психична функция се превръща в главна цел на провежданата рехабилитация. По – голяма част от психиатричните разстройства са тежки и с рекурентен ход. Като при всички рекурентни заболявания, важни цели са предотвратяването на рецидива и прогресирането на заболяването и в частност – предотвратяване на хоспитализацията. По този начин лечението се провежда в контекста на обичайния живот на засегнатото лице, като по този начин се избягва изолацията и стигматизацията. Това са параметрите, които маркират новата психиатрична идеология относно интеграцията и ресоциализацията на хората с психични разстройства в обществата. В тази посока е необходимо да се обучат пациента и близките му как да разпознават и управляват отключващите жизнени събития, провокиращи обостряне на заболяването (рецидив). Поради това, ранното разпознаване на симптомите и бързата намеса са важни аспекти (Германов, 2002).

Последствия за семейството при хронична психична болест

Хроничната психична болест поставя отпечатък не само върху страдащите от нея, но и върху семействата им. В България голяма

част от хората със сериозна психична болест живеят със семействата си. Семейните членове преживяват сериозна криза – психологическа, емоционална, финансова. Наличието на психична болест поставя пред членовете на семействата много въпроси, за които те нямат или поради срам и страх не смеят да потърсят информация. Хората с психична болест и семействата им често крият факта на заболяването и го държат в тайна. Това има последствия в няколко посоки. От една страна забавя търсенето на помощ и лечение, от друга – ограничава социалните контакти на семействата и те се изолират, като остават сами с тайната си. Друго измерение е промяната на ролите вътре в семейството. Наличието на член от семейството с хронична психична болест налага преразпределяне на семейните роли, което не винаги става спонтанно и бързо. Родителите започват да полагат свръхгрижи за болното си дете, независимо на каква възраст е то дори след овладяването на симптомите и да контролират поведението му. Близките пренебрегват собствените си потребности в името на това да се грижат за болния, което води до сериозен психологичен дистрес и до поява на симптоми на депресия и тревожност, както и до телесни симптоми. Близките най-често се оплакват от загубата на значим/смислен социален контакт с болния си роднина, загрижени са за ограничените социални контакти на пациента и за професионалната му реализация. Степента на семейното страдание е свързана с различни характеристики като:

-  социодемографски - пол, образователно ниво, връзка с пациента;

-  клинични характеристики на заболяването - продължителност, вид симптоми, вид поведенчески нарушения, социално функциониране;

-  характеристики на социалната мрежа и на личността (напр. наличието на широка и подкрепяща социална мрежа и на разнообразни стратегии за справяне са свързани с по-ниско ниво на семейно страдание).

Така както самият човек с психично-здравен проблем, така и семейството му са подложени на социална изолация. Ситуацията се утежнява допълнително от изтощението от грижите и от страха близкият им да бъде оставен сам, което от своя страна води до увеличаване на нивата на стрес у роднините и на семейното страдание. Така се затваря порочен кръг от който е малко вероятно да се излезе,

ако липсват специфични програми за оказване на подкрепа на родители на хора с хронична психична болест, които да облекчат бремето от грижите. За съжаление близките често не намират такава подкрепа дори и у професионалистите в областта на психично-здравните грижи.

Стратегии за работа със семейството за справяне с хроничното психично разстройство

Стратегиите за работа със семейства, в които има човек с психична болест трябва да имат и социален фокус, целящ увеличаването на социалната подкрепа за семействата и редуциране на стигмата. Успешни стратегии за справяне с бремето на грижите са търсенето и получаването на информация, поддържането на активно социално участие и интереси. Това позволява на семействата да получат повече практическа и емоционална социална подкрепа и професионална помощ. В България наличието на сериозна психична болест е тежко изпитание, както за самия човек, който страда, така и за близките му. Необходимо е професионалната общност да признае страданието на семействата, в които има човек с психична болест, да изследва потребностите им и да предложи адекватна подкрепа. Съществуващите услуги в тази област са резултат от усилията на малък брой професионалисти и са финансирани чрез проекти и лично заплащане, а би трябвало да преобладават тези, които са финансирани от държавата.

Социално възстановяване след прекарана психична болест

Десетилетия наред хората със сериозни психични заболявания са били изпращани в психиатричните болници, където много от тях са оставали до края на живота си. Сега хора със същите заболявания са окуражавани да напускат болниците и да търсят мястото си в общността. Първоначално огромните психиатрични болници са създадени, защото никой не е вярвал, че човек със сериозно психично заболяване може да се излекува и да намери достойно място в обществото. Ако не бъде започнато лечение при първия или някой от следващите пристъпи на болестта, човек може да продължи да боледува цял живот. В повечето случаи първи или пореден пристъп на болестта може да бъде овладян с

подходящи медикаменти. Ранното разпознаване на първия пристъп при млади хора и бързото прилагане на базирани на доказателства подходи за лечение и рехабилитация води до бързо възстановяване, едновременно от позитивните (налудности, халюцинации и нарушение на мисленето) и от негативните (социално оттегляне, силно изразена апатия, занемаряване на грижите за себе си) симптоми на болестта. Това е най-оптимистичният вариант – след подобен пристъп може да има пълно завръщане към обичайния живот без никакви признаци на болестта. Около 20 % от болните имат само един пристъп и след отшумяването му те се завръщат към обичайния си начин на живот.

В началото на 80-те години на миналия век започва да нараства количеството на писмените свидетелства на хората с психично-здравни проблеми, успели да намерят ново място в общността и да изпитат удовлетворение от живота си, независимо от непълното възстановяване. Казано с други думи, те продължават да страдат от симптомите и проявите на заболяването, но успяват да контролират живота си до степен да извличат радост от него – и да получават признание за постиженията си от околните. Социалното възстановяване акцентира върху надеждата, че човек може да води изпълнен със смисъл живот независимо от психичната си болест. Възстановяването е начин да живее човек удовлетворяващ, изпълнен с надежда и реален принос към общността живот, въпреки ограниченията, причинени от болестта.

Компоненти на възстановителния процес:

 **Надежда.** Това е основата на възстановяването. Дори и най-слабата надежда, че нещата могат да се подобрят, дава енергия на процеса на възстановяване. В началото на процеса надеждата може да бъде вдъхната от близък, приятел или професионалист. Успешното възстановяване изисква, обаче, в някакъв момент потребителят сам да развие усещане за надежда.

 **Медикаменти / лечение.** Процеса на намиране на най-подходящите лекарства и страничните ефекти могат да бъдат много неприятни, но, според повечето хора с психично-здравни проблеми, лекарствата са решаващи за постигането на успех. За мнозина целта не е да спрат приема на лекарства изобщо, а да взимат най-малкото възможно

количество. Пациентите често оценяват лечението и рехабилитацията като полезни за възстановяването им.

✚ **Овластяване.** Овластяване означава убеждение, че човек има властта и контрола над собствения си живот, както и над болестта си. Овластяването също включва поемане на отговорност за себе си и застъпничество за себе си и другите.

✚ **Подкрепа.** Много е важна подкрепата на другите хора с психично-здравни проблеми, семейството, приятелите и психично-здравните професионалисти. Особено е добре, когато има множество източници на подкрепа. Това не само намалява усещането за изолация у човека с проблеми, но и повишава активността му в общността, с което допринася за намирането на подходяща роля. Хората с психично-здравни проблеми често казват, че възможността да общуват с други хора, които разбират чувствата и преживяванията им, е най-важната част от възстановяването.

✚ **Образование / знание.** Възстановяването е сериозно подкрепено от нарастването на познанията на човека с психично-здравни проблеми за собствената болест, лекарствата, най-доброто лечение и достъпните ресурси. Знанието е важно да засяга и конкретния човек, включително и симптомите на болестта му, за да може да ги контролира по-добре.

✚ **Взаимна помощ (самопомощ).** Тя може да приема много форми, включително взаимно обучение за разпознаване на симптомите и взимане на мерки за тяхното овладяване, споделяне на информация за болестта и лечението ѝ, научаване и прилагане на умения за справяне, посещаване на групи за оказване на подкрепа и развиване на система за оказване на подкрепа.

✚ **Трудова заетост.** Заетостта позволява на повечето потребители да създадат отново положителна идентичност, свързана с усещане за ценност и цел.

Идеята на доклада е провокирана изцяло от практическото приложение на разгледаната проблематика в професионалното ми развитие през последните десет години. Работата ми като клиничен социален работник е изцяло насочена към лицата с психични разстройства и тяхното близко социално обкръжение. Практиката показва, че психосоциалната рехабилитация е надежден и ефективен подход в работата с лица с психични разстройства. Тя е важната стъпка към воденето на пълноценен и смислен живот с болестта, както и

към възстановяване на потенциалните възможности за личностно и социално функциониране на личността.

За разлика от медицинския модел, социалния подход работи със силните страни на засегнатата личност и близкото ѝ социално обкръжение с цел развитие, укрепване и изграждане отново, когато е необходимо. По този начин личността се превръща в активна страна в посредническия и партниращ процес, а не просто недоволен консуматор. Лицето с психично разстройство става потребител на социални услуги, овластен да съдейства на специалистите в лечението и процеса на възстановяването си. Психосоциалната рехабилитация допринася за възможността лицето да поеме отговорност за себе си, за живота си, за възстановяването си и възвръщането към пълноценния и социално активен начин на живот и общуване, въпреки диагностицираната психична болест. Така лицето с психично разстройство се извежда от принудителната или наложената му изолация чрез предоставяне и участие в алтернативни форми на социални услуги в общността (защитено жилище, дневен център и др.).

Като цяло психосоциалната рехабилитация помага на личността да се научи да преодолява последствията от психичната болест чрез овладяване на нови умения, знания и техники за справяне.

Като пример мога да представя в синтезиран вариант същността и основните програми на работа в социалната услуга в общността – „Защитено жилище за лица с психични разстройства”. Основното предназначение е превръщането му в свързваща част между живота в специализирани институции и подготовката за живот в обществото. Водещият модел на работа е „живот в малка група” от 6 до 12 потребители на социалната услуга. Продължителността на ползване на социалната услуга се определя от индивидуалните възможности и потребности на потребителите. Водещите цели са: стимулиране и развитие на личностния потенциал на лицата с психично разстройство за справяне с трудностите, които им поставя то, както и изграждане на социални и трудови умения и навици, които са предпоставка за водене на независим, активен, достоен и пълноценен начин на живот чрез удовлетворяващи емоционални контакти и общуване с близкото социално обкръжение. Заложените цели се постигат чрез: изграждане на социална среда, близка

до семейната; създаване на условия за подпомагане, взаимопомощ и обучение на потребителите с партниращото съдействие и подкрепа от страна на ангажираните професионалисти. Пример: - Индивидуални консултации и работа по заявени проблеми от страна на потребителя; - Обучения в прием на лекарства; - Обучения „Контролиране на симптомите”; - Обучения в ежедневни и социални умения; - Програма „Терапевтична общност” и др.

Заклучение

След успешно и системно прилагане на програмите за психосоциална рехабилитация при лицата с психични разстройства се постига: намаляване проявите на клиничната симптоматика; провеждане на обучения за справяне с проявите на болестта; трениране в социални и ежедневни умения; изграждане на социални връзки и контакти, чрез които ще се реализира ресоциализацията на личността към общността. Специалистите от програмите за психосоциална рехабилитация координират цялостния процес на оказване на професионална подкрепа и съдействие на потребителите, предоставяни от екипа от професионалисти чрез добре познатия метод „*водене на случай*”. Чрез посочения метод могат да бъдат удовлетворени широк кръг от потребности на лицата с хронични психични разст-

ройства чрез предоставяне на социални услуги и дейности, които удовлетворяват актуалните и заявените потребности на потребителите.

Литература

1. Сотиров, Вл., Германов, Д., Кацарова, Я. Индивидуален план от грижи за пациенти с тежка психична болест (ръководство за водещи на случаи). В: Бюлетин на Българската психиатрична асоциация, бр.3/4, 2002.
2. Сотиров, Вл., Германов, Д. Дневен център за психосоциална рехабилитация за хора с тежки психични разстройства – същност и перспективи за развитие. Социално-исторически и теоретични предпоставки”. В: сп. „Социална медицина”, том XV, бр.2, 2007.
3. Ганева, З. Социални идентичности и психично благополучие. С., 2010.

Гергана Деянова

Клиничен социален работник в „Защитено жилище за хора с психични увреждания” към „Комплекс за психично-здравни услуги”, град София, 0898 44 29 61,
gergana_deianova@abv.bg.



Д-Р КОНСТАНТИН СТОИЛОВ – ИЗТЪКНАТ ПОЛИТИК
И ЗАБЕЛЕЖИТЕЛЕН ДЪРЖАВНИК

Гита Йовчева

Dr CONSTANTINE STOYLOV – A PROMINENT POLITICIAN AND REMARKABLE
STATESMAN

Gita Yovcheva

ABSTRACT: *The purpose of the current study is to introduce the figure of Dr. Constantine Stoylov. He was one of the most remarkable men from the modern Bulgarian history – namely the first two decades of the Third Bulgarian State.*

The author laid particular emphasis on the extensive knowledge and erudition, the exceptional morality and honesty, the love for the fatherland and the real statesmanship of this notable Bulgarian. She compared him to the modern politician, indicating the main principles that every statesperson must be led by, regardless the time period they work in and the challenges that they must face.

For this purpose, the author used documents from the Central State Archive (ЦДА in Bulgarian), the Bulgarian History Archive of the National Library of Republic of Bulgaria “St. St. Cyril and Methodius”, diaries and agendas of the Bulgarian Houses of Parliament, published documents, memories of contemporaries, articles from the press and also the achievements of the modern Bulgarian historiography.

Keywords: statesman, morality, honesty, dignity, Member of Parliament

Въведение

Ако се направи паралел между бурното време на следосвобожденска България и неспокойните дни на нашето съвремие ще се открие удивителна прилика в острия политически сблъсък, желанието за промяна и заемане на подобаващо място сред развитите европейски държави.

Заглавието на една знаменита книга *Строители на съвременна България* звучи и днес с поразителна актуалност. Между дългите лутания, политическите боричкания и непрекъснатата борба за власт, българското общество продължава да търси своите достойни водачи. Във време когато честността и моралът са дефицит, а безпринципността и войнствената арогантност се опитват да подменят исконните човешки ценности, повече от всякога е необходимо да се потърси назад във времето примера на тези бележити българи, които чрез своята огромна ерудиция и достоен живот ни учат на чест, морал, любов към отечеството и истинско държавническо мислене.

Чрез последователното разкриване на онези положителни качества, съчетани в лич-

ността на д-р К. Стоилов, авторът си поставя за цел да посочи автентичния български пример за чест, морал, безкористност и истинско държавническо мислене, който всеки един политик и държавник е длъжен да следва, независимо от личните си интереси и партийни пристрастия.

Ето защо настоящото изследване е повече от навременно и има своя положителен принос в съвременната българска историография, където отделни моменти от дипломатическата и политическа дейност на този бележит българин са засегнати в трудовете на редица български учени като Елена Стателова, Радослав Попов, В. Танкова, Стайко Трифонов, Йоахим фон Кьонигслъв и др.¹

В разработката са използвани документи от ЦДА, БИА на НБКМ, Дневниците на Народното събрание публикувани документи, статии от периодичния печат, спомени, както и постиженията на българската историография.

Изложение

Д-р Константин Стоилов е роден в Пловдив на 23 септември 1853 г. в заможно семей-

ство. Майка му е копривщеница от рода на Моравеновци. Баща му е от Стара Загора, заселен в Пловдив. Първоначалното си класно образование получава в град Пловдив, в епархийското училище „Св. Св. Кирил и Методий“. Още при своя учител големия възрожденец Йоаким Груев К. Стоилов развива усет за науката и обществените проблеми. През есента на 1867 г. постъпва в американския Роберт колеж в Цариград, където завършва през юли 1871 г., със степен „Bachelor of arts“. Следва през 1872–1877 и завършва правни науки в Германия – Хайделберг и Лайпциг с докторска титла „Cum laude superato“. Продължава образованието си в Париж, изучавайки френското право.²

През Освободителната война (след април 1878 г.) той се завръща в България и известно време участва в списването на вестник „Марица“.³ На 1 август с.г. д-р К. Стоилов е назначен от руските окупационни власти за член на Пловдивския губернский (апелативен) съд, а на 26 януари 1879 г. е преместен с повишение за председател на Софийския губернский съд. Като такъв той по право е депутат в Учредителното събрание в Търново. Едва навършил двадесет и петата си година, д-р К. Стоилов произнася на 27 февруари 1879 г. първата си парламентарна реч „по общонародния въпрос“, която го нарежда между най-авторитетните членове на събранието.⁴

Този въпрос на въпросите се налага още преди да се пристъпи към задачата за устройството на Княжеството. Толкова е голямо разочарованието от решенията на Берлинския конгрес, по силата на който България е политически разпокъсана. К. Стоилов се спира над различните чувства, които вълнуват народните представители и след като предлага да се отправи благодарствен адрес до Царя - Освободителя, настоява да се изкажат в адреса искрено и ясно както болките, така и опасенията за бъдещето, защото всички виждат, че „над небосклона на отечеството ни грози черен облак“. И обяснявайки оправданието на този страх, както от гледна точка на развитието на българската държава в очертаните ѝ граници, така също и откъм твърде тревожното положение отвъд тях, ораторът дава израз с най-подходящите и най-убедителните акценти на всеобщата тъга за откъснатите от Княжеството: Южна България и Македония.

Думите на този вдъхновен държавник очертават и отпочват бъдещата политика на свободна България и дори нещо повече: успя-

ват да обяснят свещено-оправданите стремежи на нашата нация за обединение.⁵

Тази реч е програма на вътрешната и външната политика на България. Тя си остава и днес класически образец на държавническо красноречие, ненадминат, но и недостигнат. Тя е автопортрет, но и характеристика на българския народ от освободените и неосвободените ни предели. Изнася разбиранията, стремежите, съкровените чувства на младия оратор, но и отразява вярно разбиранията и копнежите за свобода, напредък и народно единство на всички българи. „Тази историческа реч, според думите на Г. Говедаров, ни дава достатъчно данни, за да го характеризираме: Поет, защото никога не е писал речите си, но и философ. Оратор, но и държавник. Държавник с ясно прозрение за бъдещето, но и с усет за реалностите. Поради това всякога уравновесен и завършен реалполитик, от европейски ръст и подчертан западен стил. Патриот без екзалтации и крясък, без високомерие и илюзии. Следва и прилага началото на великия старец, британския министър-председател Гладстон: „The honest policy is the best policy“ – „Честната политика е най-добрата политика“. Дири синтеза на идеите, на добрите воли, на здравите обществени сили. Не отрича и не остава чужд на законите на еволюцията.“⁶

В Учредителното Народно събрание според думите на Тома Васильов, д-р К. Стоилов поддържа началата, които Консервативната партия се опитва да прокара в Конституцията, и благодарение на една рядка интелигентност и красноречие добива известност и заема лично място между депутатите. „Когато княз Александър видя Стоилова, дошъл при него в Ливадия (Крим) с една депутация, за да му поднесе акт за избирането, той го задържа при себе си за секретар, а след няколко месеца го назначи за началник на новоучредения Политически кабинет. Либералните първенци не гледаха с добро око на Стоилова, защото подозираха, може би с основание, че упражнява влияние върху княза, в полза на консерваторите, ала той се държеше тъй коректно, че те не се решаваха да го атакуват явно“, четем в спомените на Тома Васильов.⁷

Пословичната коректност и особена сензитивност на д-р К. Стоилов когато става реч за спазването на закона прозират от следващия на пръв поглед малък, но всъщност твърде значим факт, безпогрешно характеризиращ морала на този бележит българин. „Избран за

представител на I-то Обикновено Народно събрание (ОНС), той се отказва, като ненавършил определената в Конституцията възраст. Освен него, Ив. Славейков и Ил. Луков, аз не зная, споделя Т. Васильов, други да се е отказал по такъв повод от депутатство, а непълнолетни избраници имаше в много Народни събрания.⁸

През месец юли 1881 г. д-р К. Стоилов управлява Министерството на външните работи временно, до пристигането на д-р Г. Вълкович, а след неговата оставка на 14 януари 1883 г. е назначен за титуляр на същото министерство. След два месеца, обаче, той подава оставка заедно с Гр. Начович и Д. Греков, заради една разпра с министър-председателя Соболев. Малко след това княз Александър I Батенберг го праща за свой представител в Петербург, но там той няма успех и се връща след няколко седмици. В съставеното от Др. Цанков на 7 септември с.г. смесено министерство К. Стоилов поема портфейла на правосъдието, обаче на 31 декември го отстъпва на К. Помянов и става адвокат.⁹

Превратът на 9 август 1886 г. (свалянето на княз Александър и изпращането му под конвой в Русия) пробужда у К. Стоилов всичката енергия на първостепенен държавник: той забравя „принципните деления“, подава ръка на Петко Каравелов и Ст. Стамболов, устройват контрапреврат и връщат княз Батенберг. След отказа на руския император да одобри завръщането му, българският княз абдикира доброволно.¹⁰

Така настъпва онова страшно време за неукрепналата още българска държава, познато в международната дипломация като „Български въпрос“. Обстановката в страната става трудна и опасна. Русия се обявява против създаденото положение и не го признава. Единственият изход, от дълбоката криза и международната изолация, в които попада България е незабавният избор на български княз.¹¹

Като министър на правосъдието в либералния кабинет на д-р В. Радославов, съставен на 26 август с.г., не друг, а точно д-р К. Стоилов официално е натоварен от българското правителство и в края на 1886 г. предвожда специална българска депутация, със задача да спечели благосклонността на Великите сили за уреждане на положението в България чрез избора на нов княз. След неуспеха на мисията¹² и провала на последвалите преговори в столицата на Османската империя,¹³

управляващите в България възприемат друг вариант за разрешаването на „Българския въпрос“ чрез „избор на княз, който е готов да дойде в България без предварителното съгласие на великите сили.“ Със специална тайна мисия във Виена през март 1887 г. отново е натоварен д-р К. Стоилов.¹⁴ Изборът на либералния кабинет изобщо не е случаен. Изключителната трудност на задачата, изисква широка юридическа компетентност, отлични дипломатически умения и подчертано държавническо мислене, които успешно се съчетават в личността на д-р К. Стоилов. След няколкомесечни усилен дипломатически совазки мисията завършва с успех и българският трон се заема от принц Фердинанд Сакс Кобург Готски.¹⁵

„Сега вече Стоилов търси случай да се оттегли от кабинета, за да заеме своята принципна позиция. И извършва това с гражданско достолепие. Намира подходящ повод и заявява в Народното събрание (което е изцяло либералско, разбира се) досущ скромно, че е влязъл в кабинета (въпреки принципните си различия с либералите върху управлението въобще) само, защото е готов да жертва всичко, за да се изкара страната от тежката политическа криза. Но, ако е дошло време, ако съдействието му е вече излишно, той е готов веднага да се оттегли. Това, според Антон Страшимиров, става на 7 декември 1888 г. Народното събрание разглежда представения от министъра на правосъдието д-р К. Стоилов закон по печата и по повод на една либералска критика, последният заявява: „Против моята воля се намирам на министерския стол. Това, вярвам, мнозина представители знаят. Но намерил съм веднаж, трябва да направя това, което съм мислил, че е най-добро за България.“¹⁶ На 11 декември 1888 г. К. Стоилов излиза в оставка и отново се посвещава на адвокатската професия, която упражнява до падането на Ст. Стамболов и в която има бляскави успехи по углавни дела въобще и частно по няколко политически процеси.¹⁷

Д-р К. Стоилов е строг конституционалист. И само като такъв е консерватор. Но той е против либералите не само поради консервативните си убеждения, а и поради факта, че за последните няма авторитети и често пъти най-заслужили българи биват отричани и охулвани, заради партийни цели.

Три са основните положения, които заставят този бележит българин да очертае фронт на борба срещу диктатурата на Ст. Стамбо-

лов: 1) строг конституционализъм, макар и ограничен; 2) култивиране сред гражданството чувство на законност; 3) тачене на всички видни лица, които се ползват с име сред народа. Ето защо, при заведения процес срещу Търновския митрополит Климент Браницки д-р К. Стоилов излиза на открита борба срещу Ст. Стамболов.

Поводът е женитбата на княз Фердинанд за католичка и предизвиканата по инициатива на Ст. Стамболов, конституционна промяна, която позволява престолонаследникът на България да бъде от католическо вероизповедание. Митрополит Климент не само се обявява против това, но в едно черковно слово в Търново говори против управлението. Веднага по заповед на Ст. Стамболов правителствени шайки нападат митрополията в Търново, извличат митрополита, изпокъсват книгите и ръкописите, а самия Климент влачат из улиците и го хвърлят в затвора.

Точно по този възмутителен случай д-р К. Стоилов поема защитата на митрополит Климент и пред касационния съд в София (делото е гледано от Окръжния съд в Търново и митрополитът е осъден на три години затвор). Тази стъпка на К. Стоилов смущава някои негови близки хора, защото митрополит Климент е русофил, а довеждането на княз Фердинанд е дело на самия К. Стоилов. Така неговият шурей в Лондон, Петко Тъпчилещов го пита с огорчение, защо се е намесил в този процес и не е ли погрешна тази му стъпка?

„Въпросът ти, защо съм поел да защитавам митрополит Климент ми се видя странен. Отговорът ми е: 1) защото трима от четирите синодални митрополити ме молиха да сторя това; 2) защото е едно право дело; 3) защото, като човек и адвокат, считам за своя длъжност да защита един гражданин, онеправдан и злоупотребен по един най-възмутителен начин, и 4) защото моето минало ми налага за длъжност да защита докачената ни православна църква и опозорения сан на един кириарх на тази църква. Ако В(исоко) Пр(еподобният) Климент е извършил някое престъпление в минали времена, защо не го съдиха тогава, ами сега за една християнска проповед, държана в църква, го позорят и скандализират! Що се касае за делото: прокурорът даде заключение, че трябва да се касира, защото има съществени нарушения. Съдът се оттегли на съвещание и остана съгласен да го касира, като отложи (прочитането на резолюцията) за сутринта. Научава се правителст-

вото, стяга ги и на другия ден изнесе съвсем противоположна резолюция. Всички са възмутени.”

Д-р К. Стоилов е толкова потресен от политическото пристрастие по върховете на българското правосъдие, че с огорчение заявява: „Недостойно е вече да се пледира пред такъв съд!” И действително през целия си живот след това той не се явява да пледира пред касацията.¹⁸

Народното негодувание нараства като стихия и след седемгодишно тежко властване Ст. Стамболов пада от власт. На 18 май 1894 г. княз Фердинанд кани К. Стоилов да състави новото правителство.¹⁹ К. Стоилов „е поканен”, но всъщност той е наложен от съединената опозиция и то не като шеф на партия, а като личност със своята минала дейност, със своите качества и добродетели, със своята култура, със своя такт и твърдостта на характера си.

В това свое петгодишно управление К. Стоилов развива с необикновен размах всички свои способности, дарби и сили и се стреми да постави България на висотата на западноевропейските държави.

Като министър-председател след 18 май 1894 г. той постига едно политическо чудо: обединява консерваторите от Северна България със съединистите-демократи от Южна България. Той поема властта с девиза „Свобода и законност” и по този начин събира около себе си всички просветени, здравомислещи и почтени българи от села и градове, от които се образува една обществена сила, наименувана Народна партия, на която той е шеф до последния ден на живота си.

Това време се ознаменува с дела от епохално значение. Конституционните права и свободи се възстановяват и в страната се установява ред, законност и спокойствие.²⁰

Д-р К. Стоилов е умерен в действията си и всякакви крайности му се виждат все така осъдителни, както и исканията да се управлява мимо Конституция или да се промени Конституцията, за да се управлява по-спокойно. На нееднократните предложения от негови съпартийци в последните години от живота му да се съгласи и той за изменението на Конституцията в един или друг смисъл, К. Стоилов отговаря ясно и категорично: „Конституцията не ни е крива, ако работите отиват лошо; с тази Конституция аз можах, без спънка, да управлявам пет години и да извърша хубави, полезни и напредничави дела.

С много по-либерална или по-консервативна Конституция развалените управляващи могат да си играят както щат, да я тъпчат колчем това им потрябва и да произволничат доколкото това им е по душа. Хора, хора, хора ни трябват, нам. Конституцията е добра при добрите, лоша при лошите управляващи.”²¹

Високият морал, справедливостта и честното държавническо мислене отчетливо прозират, както в директивите, които бележитият българин дава на висшите чиновници така и в начина по който самият той подбира лицата за високите длъжности в държавата. „Във всичките си действия ще се движите в рамките на законите. Ще се постараете да се заобиколите от всички почтени хора, без разлика на наши – ваши. Всякога ще отблъсквате от себе си всички непочтени хора, без разлика на наши – ваши.” Това са съветите, отправени от Д-р К. Стоилов към Л. Лазаров²² преди назначаването му за околийски началник на Искрец, Самоков.

Когато извършва предизборните си обиколки, д-р К. Стоилов живо се интересува от това какви хора се предлагат за народни представители, но най-вече го вълнува факта „за какви ги смята местното население”. Като истински отговорен политик и човек с държавническо мислене, той не се поколебава да снесе непопулярните лица и да приеме издигнатите местни кандидатури, ако хората не одобряват предложените от партията кандидати.²³

През юли 1894 г. вече като министри К. Стоилов и Рачо Петров посещават поголемите градове в Южна и Северна България, тържествено акламирани от местното население. В Пловдив, бившата столица на Източна Румелия, д-р К. Стоилов държи своята първа голяма политическа реч, която е проникната от вяра в настъпването на законността, свободата, реда и почтеността, които възвестява. Относно външната политика, той открито заявява, че България ще се стреми да култивира добри отношения с всички държави, като пази строго независимостта си. Анонс, отправен в отговор на появилите се в чужбина подозрения, че „България след падането на Стамболов, щяла да се хвърли в ръцете на Русия.”

Обиколката на двамата министри се превръща в истинско триумфално шествие. На 31 юли 1894 г. те са приети от княза и го уверяват, че народът единодушно ще подкрепи правителството.²⁴

На 1 август 1894 г. излиза указ за разпускане на VII Обикновено народно събрание. Изборите за VIII ОНС са назначени за 11 септември с.г.²⁵

Осмото ОНС се отличава със своя пъстър състав. В него са представени всички политически течения, с изключение на партията на Стамболов, която не се и опитва да вземе участие в изборите. С изключение на Др. Цанков и П. Каравелов, в събранието заседават почти всички видни лица в страната. В тронното слово, с което се открива първата му сесия, с право се казва, че никое народно събрание дотогава не се е отличавало с такъв голям контингент интелегентни хора, поради което с право е наречено „интелигентното събрание”.²⁶

Още в едно от първите заседания на сесията е внесен на разискване отговорът на тронното слово. В комисията по изработване на отговора е повдигнат въпроса защо в него няма пасаж по външната политика. Това довежда до истинска полемика в българския обществен и политически живот. Добре известно е, че Ст. Стамболов е свален, не само поради диктаторските си методи на управление, но и заради това, че българският държавен глава се стреми да уреди международното си положение, за което крайно русофобската политика на бившия премиер става неудобна. В тронното слово свършено съзнателно не се говори за външна политика, защото българската страна все още не е наясно с какви трудности ще се срещне при преследването на тази цел. Телеграмата на руския цар Николай II до княз Фердинанд обнадеждава твърде много официалните кръгове в София. На този етап обаче, те все още не са сигурни, че руската страна няма да постави тежки условия за помирението. Това опасение прозира отчетливо и в речта на К. Стоилов, когато разисква върху евентуалните изисквания на Русия.

„За мене, казва ораторът, както и за вас, преди всичко и над всичко стои нашето Княжество България, тъй като ни е завещано. Наша длъжност е да пазим това отечество и да го браним. Наша длъжност е в интереса на неговата свобода, да направим всичко, което е възможно и всичко което не накърнява съществениите наши интереси, за да можем да го турим в такова международно положение, което да изключва всяка опасност за нас. В това се състои нашата програма и нашата задача.” Убеден в правилността на тази политика, д-р К. Стоилов категорично отхвърля ар-

гументите на всички, които смятат, че това е невъзможно, че една самостоятелна и независима България е просто химера, че за да се постигне споразумение с Русия, тя ще постави условие за отстъпване на Бургас и Варна, приемане на руски офицери в българската армия и снемането на княза. „Но да предположим, господа представители, че това е тъй, да предположим, че такива условия ни се поставят, тогава какво ще бъде нашето поведение” - пита Стоилов. За него поведението, което са длъжни да следват българските политици е ясно и определено, защото е очертано от самата Конституция, очертано е от тяхната длъжност към Отечеството. За него няма друго разбиране освен запазване на независимостта на родината не само териториално, но и в политическо отношение. „Аз разбирам, че нормални официални отношения могат да съществуват с една България, от която не се иска ни педя земя” е категоричното становище на българския държавник.²⁷

К. Стоилов е особено настойчив по условията, които русите биха поставили по отношение на княза. „За България, казва той, княз Фердинанд е един законен владетел, защото е избран от едно Велико народно събрание, дал е клетва да пази Конституцията и отдавна е поел управлението на страната. Признаването му от силите, според Берлинския договор, не е наша работа. Когато дойде момента, щото в международно отношение този въпрос да се свърши, то ще бъде щастие за нас всички и ние ще сме първите да се радваме, защото то ще бъде победа на българското дело, на българската политика. Но заради този недостатък няма да създаваме династически въпрос? Негово Царско Височество отговаря напълно на надеждите и желанията на българския народ.”

При оная неопределеност и деликатност на положението, при оная неизвестност на трудностите, които би срещнала една политика на възстановяване на нормални отношения с външния свят и на помирение с Русия, К. Стоилов не иска да възбужда големи надежди, „защото отлично съзнава, че „разрешението на външните въпроси не зависи само от нас”.

Като поставя акцент върху преките задачи на народните представители – вътрешното уреждане на страната, българският министър председател развива някои тези, които дълго време се цитират като пример за държавническо мислене дори от неговите противници. „Аз мисля, казва той, че една държава с поли-

тическото значение на България, с нейната територия и граници, с нейното международно положение, не трябва да се самооблъщава, че може да играе голяма роля, че тя е ключът на външната политика на великите държави. Аз мисля, че малките държави, държавите, които приличат на България трябва да съзнаят едно нещо: че тяхната сила се състои не във външната политика, а в тяхната вътрешна политика; една държава каквато е нашата, е силна не със своите материални сили, не със своята територия, не с тежестта, която тя упражнява върху решенията на европейските въпроси. Такива държави са силни със своите свободолюбиви учреждения, с реда, който владее в тях; те са силни когато са център на прогреса, център на гражданските правдини и на свободата; и всякога такива държави се сочат с пръст като образец на добра организация; и тогаз гласът им се слуша в международния свят. Когато хората казват, че тая малка държавица дава пример на политическа зрелост, че в нея се почитат гражданските правдини, че тя е елемент на прогрес, на цивилизация, тогава и най-великите държавници свалят шапки пред нея. За мен в нашата вътрешна и външна политика всякога е блестял примерът на Белгия. Аз съм считал, че България на Балканския полуостров в своята вътрешна политика трябва да подражава на Белгия. Както тая малка държава, силна със своите свободолюбиви учреждения, между мощни и силни съседи е имала да води всякога приятелска политика и да е в приятелски отношения с всички, така трябва и България да прави на Балканския полуостров.”²⁸

Подобни разсъждения звучат с поразителна актуалност и представляват отличен пример за истинската политика способна да изгради достойното лице на съвременните малки-големи държави.

За отношенията ни специално с тогавашния съюзен Турция д-р К. Стоилов прави едно изявление, което настройва опозиционните среди и му коства остри нападки през цялото време на управлението му. Той казва, че „една здрава, благоразумна българска политика трябва да изхожда от убеждението, че тя трябва да върви в хармония с възгледите на съюзения двор, защото по всички въпроси, които се отнасят до нашето международно положение, Цариград е ключът на мненията.” Тия думи са изопачени и на К. Стоилов се приписва изявлението, че ключът на българската политика е в Цариград. Със своята толе-

рантна политика спрямо Турция всъщност българският министър-председател се старае да спечели разположението и доверието на сюзерена към новото положение в България, за която цел още през юни изпраща нарочна депутация начело с Иван Грозев, под предлог да занесе на султана медал от Пловдивското изложение в 1892 година.²⁹ Като опитен дипломат, отлично познаващ международното положение на страната (с непризнат от Великите сили държавен глава, при противодействието на една велика сила като Русия, с многобройните военни и граждански емигранти, с честите бунтове и заговори), д-р К. Стоилов знае много добре, че ключът за разрешаването на българския въпрос тогава е другаде, той е в Петербург, както това става ясно след помирението с Русия, когато изведнъж, след нея, всички велики сили заедно с Турция признават княз Фердинанд за законен владетел на България.³⁰

Стоилов не се титулува нито русофил, нито русофоб. Въобще в международните отношения той намира не само безполезни, но и вредни „филствата“ и „фобствата“.³¹ „Трябва, казва той да престанат иностранните (външните) въпроси да са различително знаме на нашите политически партии. Те трябва да престанат да се делят на русофили и русофоби, защото това нещо е противно на здравия разум, на стремленията на политиката... Тая партия, която взима за свое знаме принципите на иностранната политика, може да бъде уверена, че ще дойде ден да изгуби равновесието и да премине границите на позволеното. Щом съществува партия, която има за знаме тая и тая цел, която принадлежи на външната политика, вие можете да бъдете уверени, че ще дойде ден когато волно или неволно, тая партия ще бъде принудена да прескочи границите на отечествените интереси и в убеждението, че защитава някакви принципи и права, ще достигне до там, дето наказателния закон туря своята ръка, т.е. до предателство.“³²

Апелът, отправен от държавника д-р К. Стоилов преди близо 120 години пред Осмото обикновено народно събрание към целия български народ, заслужава да бъде повторен днес и повтарян винаги, защото е продиктуван от здрава държавническа мъдрост и отразява в себе си една беззаветна любов към България, чийто образ трябва да бъде винаги пред очите ни.³³

Д-р К. Стоилов има две правила, които му спечелват симпатиите на целия външен свят:

1) той е коректен към всички и 2) той трепери над националните ни интереси във всичко.

Величието на България е неговият идеал. „Всеки български деец, казва той, на първо място в своята деятелност, трябва да има, че отечеството му, държавата, в която живее, тя е първата цел, тя е идеала на неговата мисъл: нейното благоустройство, нейното благосъстояние, нейното величие, нейното всестранно развитие, са най-жизнените интереси на тая държава.“³⁴ Но за културното напредване на българската държава той разбира нейното добро отношение към другите, нейното помагане на общото дело на мира и на човешкия напредък. „Мисля, казва Стоилов, че ще бъде най-големият ни триумф, когато всички тия, от които зависи съдбата на общоевропейската политика, дойдеха до убеждението, че и българската държава е един фактор, един пионер, един сподвижник в подвига за запазването на богатата на човечеството“.³⁵ Думи звучащи толкова актуално, в контекста на съвременните европейски ценности.

Не бидейки никакъв „фил“, К. Стоилов е искрено предан на идеята, че България трябва да бъде не само платонически признателна, но и съгласна в своята външна политика с Русия. Той доказва това в своите упорити усилия да се помири царстващата династия с Освободителката ни, и последвалото признаване на княза от всички държави. Този момент в живота на К. Стоилов, момент свързан с предшествашкото встъпване в лоното на православната българска църква на българския престолонаследник княз Борис III, е най-големият и тържествен връх в неговата политическа дейност.³⁶

К. Стоилов искрено вярва в бъдещото величие и жизнеспособността на отечеството си. В една своя реч през 1897 г. на втората редовна сесия на IX ОНС той завършва със следните думи: „Fluctuat nec mergitur“, което значи „плува и няма да потъне“. Тъй ние можем да кажем за България. България плува и никога няма да потъне.“³⁷

За единството и величието на България е първата му реч; за единството и запазване достойнството на България са последните му речи, последната му дейност. На бившата Източна Румелия той гледа като на утрешна България; за Македония той никога не помисля, че е възможна друга съдба, освен тази, която сами ѝ приготвим и в същото време не допуска никога да се търгува с единството на българския елемент там като отблъсква всич-

ки опити за признаване на Българската екзархия само в пределите на една независима България, без Македония.³⁸

Като държавник д-р К. Стоилов е прозорлив и умее да предвижда събитията, качество което за жалост малцина наши управници са притежавали. В своите спомени, публикувани във вестник „Мир“, Георги Згурев споделя един показателен случай от дейността на д-р К. Стоилов като министър-председател по повод изкупуването на „Източните железници“ от Белово до турската граница през 1998 г. След „дълги и мъчителни преговори с компанията за откупуване на източните железници, Министерският съвет дохожда най-после до едно съглашение да се откупят тия линии срещу заплащане от държавата на 24 000 000 лева.“ В същото време обаче започва яростна съпротива от страна на опозицията, която обвинява правителството, че продало срещу подкуп интересите на България. Опитът от страна на управляващите да убедят обществеността, че сделката с компанията е най-изгодна за страната и че други условия не е възможно да се договорят, остават без резултат. Това крайно поведение на опозицията тогава, струващо по-късно скъпо на България, принуждава д-р К. Стоилов да подаде оставката на кабинета.³⁹ Когато последният уведомява Министерския съвет за своето решение Г. Згурев заявява: „Щом ние сме убедени, че договорите са изгодни за България, нека да ги приемем и след това да си дадем оставките.“ Отговорът на К. Стоилов е категоричен: „Господа, не ви съветвам да правите насила добро на един народ, защото той никога няма да ви признае заслугата, но ще продължава да хвърля върху вас камъни, догдето сте живи. Нека дойде друго правителство и нека ги отхвърли, ако ги намира неизносни за фиска. Аз обаче съм убеден, че няма да мине много време същите тия железници ще бъдат откупени двойно по-скъпо, отколкото дадената от нас цена.“ „Това предсказание се изпълни и известно е на каква цена се откупили отпосле въпросните Източни железници“, със съжаление заключава Г. Згурев.⁴⁰

Д-р К. Стоилов подава оставката на кабинета на 14 януари 1899 г. Оставката е приета едва на 18 януари 1899 г., след като К. Стоилов многократно и енергично настоява за това. След напускането на властта той се отдава на опозиционна дейност като шеф на Народната партия. С особен интерес и голяма преданост К. Стоилов взема дейно участие в ръ-

ководството на основания от него в 1894 г. вестник „Мир“.

На 23 март 1901 г. (ст.ст.) К. Стоилов умира след остро заболяване от пневмония на 47 годишна възраст, след като прекарва повече от двадесет години в усилена и неуморна политическа и обществена дейност и като изпитва всичките горчивини и разочарования на нашата тогавашна груба и жестока политическа действителност.⁴¹ Бележитият българин умира на една възраст, на каквата, според думите на П. Каравелов, казани на другия ден в Народното събрание – „другаде държавните мъже почват своята най-ползотворна дейност.“⁴²

Д-р К. Стоилов е признат от всички за почтен, разумен, умерен и красноречив държавник. Той е дълбоко уважаван дори от някои от политическите си противници като немският журналист, кореспондент на в. „Кьолнише Цайтунг“ Рихард фон Мах, който го описва като почтена личност, която човек не може да опознае, без да свикне да я цени и да изпитва жива симпатия към нея.⁴³

Особено ценна е оценката и на тези съмишленици като Велчо Велчев, които в различни моменти от живота си проявяват противоречиво отношение към него: „Стоилов имаше големи качества като държавник. Освен личните дарби и широката образованост, които притежаваше, той обладаваше и редките достойнства на прозорливост, тактичност и, което е особено важно, безкористие. Неговите решения не се влияеха от съображения на лични интереси. Той беше от малкото български държавници, които жертвуват личните интереси за държавните.“⁴⁴

Не само българският, но и международният свят в лицето на своите високопоставени хора оценява и охарактеризира подобаващо д-р К. Стоилов от кратките срещи и разговори с него. След завръщането си от посещенията си на европейските дворове през 1896 г. по случай признаването му за княз на България, в която обиколка е съпровождан от К. Стоилов като министър-председател и министър на външните работи, българският владетел Фердинанд споделя с особено задоволство: „Знаете ли, че навсякъде при срещите ни моят министър произведе отлично впечатление и от много места ми се каза, че той би правил чест на който и да е европейски кабинет.“⁴⁵

Заклучение

Възпитан и образован в европейски смисъл на думата, владеещ всички нови езици, солиден и коректен в обръщенията си, притежаващ всичката изисканост на голям джентълмен, въоръжен от друга страна с основно познаване на правото изобщо и политическата история на новите народи, строг конституционалист, д-р К. Стоилов се явява съвършен тип на истински държавник.

Чувствайки това свое призвание, той наистина посвещава целия си кратък живот в безкористно служене на отечеството, било като управник, било като партиен водач.

Един от „строителите на съвременна България“ и безспорно „най-вече европейец“ между съвременниците си, според сполучливото определение на Симеон Радев, д-р К. Стоилов е блестящ пример за всички настоящи държавни мъже на България за това как следва да се работи за просперитета на нацията за извоюване на достойно място на един достоен народ сред напредналите европейски народи.

Бележки

1. Вж.: Стателова, Е., Попов, Р., В. Танкова, 1994, *История на българската дипломация 1879–1913*, София, Отворено общество; Стателова, Е., 2006., *История на нова България 1878–1944*, т. 3, София, Издателска къща „Анубис“; Трифонов, Ст., 1984, *Политическите сили и монархическият институт в България 1886–1894 г.*, София, Държ. Изд. Наука и изкуство; Кьонигслъв, Й., 1998, *Фердинанд Български от началото на кандидатирането му за трона до признаването от великите сили 1886–1896*, София, Изд. „ГАЛ-ИКО“.)

2. *Д-р Константин Стоилов: Спомени на съвременници*, Съставители И. Бурилкова, Ц. Билярски, 2001, София, Народно събрание на Република България, с. 273.

3. Пак там, с. 229.

4. Пак там, с. 273.

5. Спомен на Константин Михалаки Георгиев, Вечер, бр. 1106, 22 декември 1943.

6. Биография – Спомен на Г. Говедаров : *Д-р Константин Стоилов: Спомени...*, с. 273.

7. Спомен на Тома Васильов (1855–1937). Учител и публицист, секретар на орханския окръжен началник (1878), габровски околийски началник (1881), началник на Административното отделение на Министерството

на вътрешните работи (1883–1892) и главен секретар на същото министерство, Пак там, с. 229.

8. Пак там, с. 229–230.

9. Пак там, с. 230.

10. Вж. Йовчева, Г. Н. 2011. *Депутация за намиране княз на България 1886–1887 г. според документалното наследство на д-р К. Стоилов*, В: Годишник на Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас, т. XL, кн. 2, с. 240–241, Изд. на Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас.

11. Вж. Йовчева, Г. Н. 2013. *Дипломатическата мисия на д-р К. Стоилов във Виена, 1887 г. и позицията на принц Фердинанд относно кандидатирането му за българския престол*, Източният въпрос, имперската дипломация и национализмът на Балканите, Състав. Гита Йовчева и Пенка Пеева, Изд. на Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас, с. 111.

12. Вж. Йовчева, Г. Н. 2011. *Депутация за намиране княз на България 1886–1887 г. според ...*, с. 240–247.

13. Вж. Йовчева, Г. Н. 2011. *Българската депутация за намиране княз на България в началото на 1887 г. и ролята на Турция според документалното наследство на д-р К. Стоилов*, В: Годишник на Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас, т. XL, кн. 2, с. 248–255, Изд. на Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас.

14. ЦДА, Ф 600К, оп 3, а.е. 77, л. 2–3.

15. Вж. Йовчева, Г., Н. 2013. *Дипломатическата мисия на д-р К. Стоилов във Виена, 1887 г. и позицията на принц Фердинанд ...*, с. 110–162.

16. Изследване на Антон Страшимиров, *Д-р Константин Стоилов: Спомени...*, с. 32.

17. Спомен на Тома Васильов, Пак там, с. 230.

18. Изследване на Антон Страшимиров, Пак там, с. 33.

19. БИА, НБКМ, Ф14, оп. 1, а.е. 340, л. 45.

20. Мир, г. 49, бр. 12932, 4 октомври 1943, с. 2–3.

21. Спомен на проф. Стефан С. Бобчев (1853–1940). Юрист, публицист и обществен деец, академик, преподавател по история на българското право в Софийския университет и в Свободния университет в София, председател на Славянското дружество, пълномощен министър в Санкт Петербург, сътрудничи на в. „Марица“, основател на сп. „Българс-

ка сбирка” и „Юридически преглед”. *Д-р Константин Стоилов: Спомени...*, с. 56.

22. Спомен на Лазар Ив. Лазаров, деец на Народната партия. Мир, бр. 11544, 21 януари 1939, с. 4.

23. Пак там.

24. *Д-р Константин Стоилов: Спомени...*, с. 257.

25. Стателова, Е., 2006, История на Нова България 1878 - 1944, т.3, с. 133.

26. *Д-р Константин Стоилов: Спомени...*, с. 257.

27. Спомен на Велчо Т. Велчев (1867–1957). Обществено-политически деец, публицист, деец на Прогресивнолибералната и на Народната партия. Пак там, с. 258–259.

28. Пак там, с. 259–260.

29. Пак там, с. 260–261.

30. БИА, НБКМ, БИА, Ф14, оп. 1, а.е. 340, л. 45–46.

31. Спомен на проф. Стефан С. Бобчев, *Д-р Константин Стоилов: Спомени ...*, с. 56.

32. Реч на К. Стоилов, Дневници, VIII ОНС, 1894, IP.C., I кн., с. 58.

33. Мир, 47, бр. 12202, 5 април 1941 г., с. 3.

34. Дневници IX ОНС, 1897 г., IP.C., кн. III, с. 362.

35. Пак там.

36. Планът за помирението К. Стоилов чертае в речта си по отговора на тронното слово в VIII ОНС. Тази реч трябва да се чете цяла, за да се схване и цялостното й значение като политическа програма, Дневници, VIII ОНС, 1894, IP.C., кн. I, с. 52, 58.

37. Пак там, IX ОНС, 1897, IP.C., с. 71.

38. Спомен на проф. Стефан С. Бобчев, *Д-р Константин Стоилов: Спомени...*, с. 56–57.

39. Спомен на Г. Згурев, Мир, г. 37, бр. 9221, 4 април 1931 г., с. 6.

40. Пак там.

41. Пак там, г. 49, бр. 12932, 4 октомври 1943 г., с. 2–3.

42. *Д-р Константин Стоилов: Спомени ...*, с. 233.

43. Спомен на Рихард фон Мах, Пак там, с. 213.

44. Спомен на Велчо Т. Велчев, Пак там, с. 266.

45. Спомен на Г. Згурев, Мир, г. 37, бр. 9221, 4 април 1931 г., с. 6.

Литература

1. БИА, НБКМ, Ф14, оп. 1, а.е. 340.

2. Вечер, бр. 1106, 22 декември 1943.

3. Дневници VIII ОНС, 1894, IP.C., кн. I.

4. Дневници IX ОНС, 1897 г., I P. C., кн. III.

5. *Д-р Константин Стоилов: Спомени на съвременници*, Съставители И. Бурилкова, Ц. Билярски, 2001, София, Народно събрание на Република България.

6. Йовчева, Г. Н. 2011. *Българската депутация за намиране княз на България в началото на 1887 г. и ролята на Турция според документалното наследство на д-р К. Стоилов*, В: Годишник на Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас, т. XL, кн. 2, с. 248–255, Изд. на Университет „Проф. д-р Асен Златаров”–Бургас.

7. Йовчева, Г. Н. 2011. *Депутация за намиране княз на България 1886–1887 г. според документалното наследство на д-р К. Стоилов*, В: Годишник на Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас, т. XL, кн. 2, с. 240–241, Изд. на Университет „Проф. д-р Асен Златаров”–Бургас.

8. Йовчева, Г. Н. 2013. *Дипломатическата мисия на д-р К. Стоилов във Виена, 1887 г. и позицията на принц Фердинанд относно кандидатирането му за българския престол*, Източният въпрос, имперската дипломация и национализмът на Балканите, Състав. Гита Йовчева и Пенка Пеева, Изд. на Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас.

9. Мир, г. 37, бр. 9221, 4 април 1931 г.

10. Мир, г. 45, бр. 11544, 21 януари 1939.

11. Мир, г. 47, бр. 12202, 5 април 1941 г.

12. Мир, г. 49, бр. 12932, 4 октомври 1943.

13. Стателова, Е., 2006, *История на нова България 1878–1944*, т. 3. Издателска къща „Анубис”.

14. ЦДА, Ф 600К, оп 3, а.е. 77.

доц. д-р Гита Николова Йовчева
Университет „Проф. д-р Асен Златаров”
Катедра „История и философия”
Адрес: 8010 гр. Бургас, У-т „Проф. д-р Асен Златаров”, катедра „История и философия”
e-mail: gitajov4eva@abv.bg



ПОЛЗАТА ОТ БЪЛГАРСКИЯ ОПИТ В МИГРАЦИОННАТА ПОЛИТИКА ЗА УКРАИНА

Даря Никонова

MANAGING EXPERIENCE OF MIGRATION POLICY OF REPUBLIC OF BULGARIA FOR UKRAINE

Daria Nikonova

ABSTRACT: *Migration as spatial population movement inherent in all human societies. However, the intensity, direction and composition of migration flows, their social, economic and demographic consequences differ not only in different historical periods, but in countries with different levels of economic development, different natural and geographical conditions and structures of the population.*

Population migration is complex by nature, manifestations and consequences of the process. The more intense flow of migration processes, the more significant changes are made in different sections of the social structure of the population, the more changes its territorial distribution. Migration facilitates the exchange of labour skills and production experience, promotes personal development, impact on family composition and age structure, directly connected with social, sectoral and professional mobility of the population. Etymologically, the term "migration" means the relocation, resettlement. Migration - territorial movement that takes place between different settlements of one or more administrative territorial units, regardless of the length, regularity and targeted.

Modern Ukrainian migratory space is characterized, first of all, by high migration activity of the population, is significant as it flows beyond the state for permanent residence in other countries, as well as in high intensity and the rapid growth of mass labour trips of Ukrainian citizens abroad and the need for their reliable social protection. This situation requires the state to find ways of solving the problems of development and realization migration policy and regulation of migratory movements of Ukrainian population.

Migratory policy should be conducted in accordance with those principles, which constitute the fundamental basis of the state. The need for active intervention of the government in the course of migration processes is evident, however, the activities of the state in any case should not be restricted to the prohibitive measures, which may result in an increase in illegal migration and the rising tension in the society. The analysis of the previous structure of state regulation of migration processes has shown that, despite rather short period of its formation. Managing experience of migration policy Republic of Bulgaria can be very useful for Ukraine.

Keywords: Migration, migration policy, integration and asylum, legality, Bulgaria, Ukraine, society.

At the present stage the problem of migration policy is extremely important for Ukraine. Migration policy is a system of generally accepted ideas and conceptually united means by which the state and other public institutions, following certain principles, require the achievement of its objectives. The further development and efficiency of labour migration in Ukraine, recognition and prestige of the state in the world depend on the clarity and thoroughness of its migration policy.

State migration policy is an integral part of any socio-economic development model. Most countries with developed economy, along with the liberalization of foreign trade, carry out active measures to restrict the movement of workers. This takes into account that the positive eco-

nomic effects of migration can cause substantial negative effects. One of them is the financial burden that immigrants impose on the budget of the developed countries. This is clearly seen when developed countries are close or even the same borders with less developed.

The migration process is a set of events that result in the change of residence. Some of these events is clear - this is resettlement, others latent. To all these events represented the process, they must be statistically significant population.

Growth of activity of migration flows in the last period is the result of contradictory socio-economic and political processes in the world. The increase in flows of forced migrants and economic migration are put before the state bod-

ies complex and non-standard tasks on regulation of the migration situation in Ukraine.

Regulation of migration processes is [1, p. 72]:

- establishment of rules of conduct in the sphere of state governance of migration processes, i.e. the compulsory standards for participants migration relations;
- publication of individual prescriptions to address specific participants of relations in the sphere of migration;
- decisions unilaterally issues arising in initiating objects in the field of migration;
- oversee and control the behavior of participants in administrative relations in the sphere of migration;

Methods of government regulation of migration processes there are many. The main method of state regulation of migration flows is the migration policy.

Ukraine is a country of transit migration, emigration and the receiving country for migrants from many parts of the world. Effective migration management requires a thorough analysis of the situation, accounting both national interests and the interests of other States, expressed in international documents. Proceeding from this, Ukraine has signed a number of relevant European conventions on regulation of the migration process, assistance to refugees, protection of children's rights. The legislative framework of Ukraine's migration policy include the following laws: on immigration, refugees, about the Ukrainian citizenship, legal status of aliens, the state border guard service of Ukraine.

The results of the analysis of the migration situation in Ukraine indicate that at the moment the country is essentially loses as a result of these processes. According to the results of social-sky surveys, the majority of Ukrainian migrants come from rural areas and small towns of the Western regions of Ukraine. They have the most productive age (from 18 to 50 years), good professional education, but work for the least qualified jobs for small by European standards wages. Currently, Ukraine is hard to compensate decrease skilled workers, as a consequence, in the industrial and agricultural sectors of production there is an acute shortage of professional workers. Obviously, this «personnel famine» can't refund migrants coming to Ukraine from other countries, mostly from Asia and the CIS, which often do not have the appropriate qualifications [2, p.182].

In Ukraine the decision of questions of external migration, the coordination of the activities related to combating illegal migration and execution of the legislation on refugees is vested in the State Department for citizenship, immigration and registration of physical persons in the Ministry of internal Affairs of Ukraine. At the initiative of Department only in 2012 during the leadthrough of measures on counteracting illegal migration was detained about 15 thousand of illegal migrants. Another aspect concerning migration processes in Ukraine, is the problem of concentration of illegal migrants in the border regions, as a rule, these are persons who for various reasons were not able to enter to the EU countries. For the decision of a question on the temporary stay of illegal migrants detained on the territory of Ukraine, last year we introduced two points of temporary stay of foreigners and stateless persons illegally present on the territory of Ukraine with a total of 420 persons [2, p. 186-194].

Ukraine has signed 19 bilateral agreements on admission and transfer of persons, six of them with the countries that have with Ukraine a common land border. Migration issues discussed at the meetings of the Council of national security and defense of Ukraine. Taken at these meetings, the solutions aimed at optimizing the system of state management in the field of migration, in particular [3, p. 47]:

- a) decision of a question on creation of a single Central body of Executive power for migration;
- b) developing the concept of state migration policy, make the necessary changes in the relevant legislation, regulating all aspects of the stay of foreigners on the territory of Ukraine;
- c) creation of a common database on foreigners having the right to enter the country for employment in Ukraine, etc.;

Given the level of danger posed by uncontrolled migration processes, with a goal to keep the labour potential of the country, strengthen the fight against illegal migration and human trafficking [4, p.8].

Migration policy of Bulgaria is also based on the international obligations and agreements in this area and corresponds to EU legislation. The government is taking systematic steps to develop a coherent policy in the migration sphere, including the preparation of strategic documents and action plans related to migration issues. The purpose defined policy is the reduction and stabilization of emigration flows and stimulate immi-

gration as a possible best solution of demographic balance and increase the inflow of labor force. The essence of the emigration policy is to prevent young people from the future emigration.

The specific measures and objectives to reduce emigrarea young people in Bulgaria are [3, p. 69]:

1. Increasing employment and reducing unemployment among young people;
2. the improvement of working conditions, remuneration and labour quality;
3. provision of equal access to quality education; facilitating lending for acquisition of housing, furniture and improve living conditions;
4. creating conditions for overcoming poverty and social exclusion among disadvantaged youth;
5. promote the establishment of families and parenting;
6. development of appropriate policies to encourage the return of young graduates of universities abroad, as well as employers for hiring these people to work.

Each item can be applied to the migration policy of Ukraine. The strategy, which was developed in Bulgaria is an example for the Ukrainian state

Migration policy principles [5]:

The Bulgarian migration, integration and asylum policy is underpinned by the national interests and the European migration management principles.

- a) Legality and protection of human rights: in line with the legal norms, Bulgaria's commit-

Table 1. Rates of migration in Bulgaria [6]

2010			2011			2012		
Immi-grants in the country	Emi-grants from the country	Migra-tion in-crease	Immi-grants in the country	Emi-grants from the country	Migra-tion in-crease	Immi-grants in the country	Emi-grants from the country	Migra-tion in-crease
3 518	27 708	-24 190	4 722	9 517	-4 795	14 103	16 615	-2 512

On the basis of the migration policy, which is used in Bulgaria, you can highlight the following directions of migration policy in Ukraine:

- 1.Social guarantees for the population of Ukraine;
- 2.Providing quality education and employment opportunities;
- 3.Creation of a stable law in the field of migration;
- 4.Protection of human rights abroad;

ments under the EU Accession Treaty, and the international standards in the field – towards attainment of the objectives of national interest and adherence to the international commitments undertaken in the field of human rights protection.

- b) Coordination and partnership: on an interinstitutional basis, with the local authorities, the social partners, the academic circles, the international and non-governmental organizations.

- c) Transparency: proactive policy to raise civil society's awareness about the importance of the national migration policy for Bulgaria's prosperity and development. Organization of targeted campaigns to improve the cultural diversity climate and to counteract xenophobia.

- d) Analysis, scientific and proactive approach: conducting an unbiased analysis of the facts and update the Bulgarian national policy's implementing measures on a regular basis.

- e) Accounting, monitoring and control: developing regular reports on the overall migration situation in Bulgaria.

- f) Equal opportunities: strict compliance with the anti-discrimination legislation provisions in implementing the migration policy with respect to third-country nationals and stateless persons residing legally in Bulgaria and adherence to the provisions on fundamental human rights with respect to illegally residing migrants.

Thanks to a management strategy migration policies in Bulgaria decreases the negative growth of population.

- 5.Attracting foreign investors and students.

The creation of quality migration policy, as the socio-economic mechanism of regulation of migration of the population of Ukraine should be based on the analysis of statistical data for previous years. In order to stop the emigration of the population of Ukraine, first of all we need to improve social policy, social guarantees.

At the present stage of Ukraine's development is the objective necessity of creation of a com-

prehensive, sustainable and flexible socio-economic mechanism of regulation of migration of the population of Ukraine, it is necessary to use experience of migration policy Republic of Bulgaria.

References

1. Столбовий, В. 2007. Методи регулювання зовнішніх міграційних процесів. Підприємство, господарство і право 1: 72 – 75.
2. Глущенко Г. 2005. Воздействие миграции квалифицированных работников на мировое экономическое развитие. Общество и экономика 3: 174 – 207.
3. Юськів Б. 2009. Глобалізація і трудова міграція в Європі: Монографія. Рівне : видавець О. М. Зень.
4. Цапенко, И. 2007. Движущие силы международной миграции населения. Мировая экономика и международные отношения 3: 3-14.
5. Ministry of Interior Republic of Bulgaria. National strategy on migration, asylum and integration (2011-2020). <https://www.mvr.bg/NR/rdonlyres/EBCD864F-8E57-4ED9-9DE6-B31A0F0CE692/0/NationalStrategyinthefieldofMigrationAsylumandIntgrationENG.pdf>.
6. National statistical institute Republic of Bulgaria. External migration by age and sex. <http://www.nsi.bg/en/content/6697/external-migration-age-and-sex>.

PhD Student Nikonova Daria Alekseevna
East Ukrainian University of Vladimir Dahl,
Department of Taxation;
nikonova.daria@mail.ru



ПРЕВЕНЦИЯ НА СИНДРОМ НА РОДИТЕЛСКО ОТЧУЖДЕНИЕ ПРИ ДЕЦА, ПРЕЖИВЯВАЩИ РАЗВОД НА РОДИТЕЛИТЕ СИ

Диляна Пеева

PREVENTION OF PARENTAL ALIENATION SYNDROME /PAS/ AMONG CHILDREN IN FAMILIES WITH DIVORCE

Dilyana Peeva

ABSTRACT: This study explores the degree of risk of Parental Alienation Syndrome /PAS/ among children in family with divorce. Parental alienation syndrome is a psychiatric disturbance that arises in the context of litigated child custody disputes, especially when the dispute is prolonged. The presence of PAS is determined by the extent to which a child is consciously or unconsciously being programmed by the loved parent to reject the hated parent. The effect of PAS on the child is never benign, it's malevolent and intense. The child may become socially withdrawn and may regress in social situations. Children who are raised by one parent and who lose the other one, have been found to have lower academic performance, increased chance of psychological disturbance, lower self-esteem, cognitive deficiencies, higher fear, anxiety and etc.

Keywords: Parental Alienation Syndrome /PAS/, Divorce, Symptoms, Prevention

Въведение

Синдромът на родителското отчуждение /СРО/ е един от най-тежките проблеми на разстроените семейни отношения в контекста на развода или раздяла, който пряко засяга психосоциалното и емоционално развитие на най-малките членове на семейството – децата. Възниква като нарушение, в резултат на спора за родителските права, когато единият родител трансформира възприятия, чувства и поведения от себе си върху детето, насочени към обезценяване и разрушаване на връзката на детето с другия, доскоро обичан родител, и възникване на трайно отчуждаване и омраза към него. Процесът на отчуждаване на детето от единия родител е резултат от несъзнателна /понякога съзнателна/ продължителна и постоянна емоционална злоупотреба от страна на другия, отчуждаващия родител, с огромни и дълбоки последствия за психичното развитие на детето.

Цел на изследването

Целта на настоящото изследване е фокусирана върху изясняване и определяне на риска от Синдром на родителско отчуждение при деца, преживяващи развод на родителите си; получаване на по-голяма обществена яс-

нота за проблема с цел превенция на психични смущения сред подрастващите или приемане на навременни психологически интервенции при констатиране такива /психични смущения/. **За постигането на целта** са изследвани 12 лица, на възраст от 3 до 15 години, чиито родители са разведени или са в процес на развод. Изследването е проведено в Център за обществена подкрепа, гр. Бургас в периода от юли 2013г. до март 2014г. Използваните в изследването **методи** са интервю за диагностициране на психо-емоционалното състояние на лицата във връзка с преживения развод на техните родители и определяне степента на отчужденост /или на риска от отчуждаване/ съобразно Таблица за диференциране на типове на СРО, публикувана от Р. Гарднър в негови трудове /1992г., 1997 г., 1999г./. [1] С оглед на срещнатите трудности /съпротиви/ при себеразкриване са използвани арт терапевтични и игрови техники за идентифициране и отреагиране на потиснати чувства, емоции и желания на детето към отчуждения родител.

Синдром на родителско отчуждение

Синдромът на родителското отчуждение представлява клъстер от симптоми, които характеризират специфично нарушение.[2]

Възниква по време на съдебния процес за родителските права и правото на лични отношения на родителите с децата. /R. Gardner, 1985, 1986, 1987, 1989, 1992, 1998, 1999, 2001/. [3] Изразява се в несъзнателен или съзнателен акт на програмиране на детето /brainstorming/ от единия родител срещу другия родител.[4] Крайният резултат от програмирането е безкомпромисно обръщане на детето към единия родител – добрия, обичания и безкомпромисно отвърсяване от другия – лошия, мразения родител. [5] Отчуждаването засяга този родител, който не живее постоянно с детето. [6] В най-тежките случаи, системната вербална и психологическа агресия и тактика на саботаж и обезценяване на родителя отчуждител води до пренатоварване на детето с критицизъм към отчуждения родител и до разрушаване на основаната на градивно-обичани взаимоотношения връзка на последните двама. [7]

Исторически преглед

Синдромът на родителското отчуждение като термин е въведен от Richard Gardner – професор по клинична психиатрия към Клиниката по Детска психиатрия на Колумбийския университет през 1985г. [8] С него той охарактеризира детските симптоми на очерняване и отхвърляне на предишно обичания родител в контекста на развода. [9] В специализираната американска литература, редица автори изследват поведенческите реакции на деца, при които се наблюдава родителско отчуждение. Jacobs (1988) и Wallerstein (1984) поотделно представят случаи на родителско поведение /Медея синдром/, пренасящо се след развод върху детето, което не е запознато с раздялата. Jacobs извършва наблюдения на 5 деца, които отхвърлят бащите си, под влиянието на нарцистичната ярост на техните майки. Wallerstein изследва 10 годишно дете, което отхвърля майка си, с която е живяло, след като бащата не успява да промени родителските права. Fidler (1988) описва поведение на дете, което отказва да вижда родителя, който не е спечелил родителските права. [10] Turkat (1986) говори за Синдром на нараняващата майка /Malicious Mother Syndrome/ - майката употребява закона, за да накаже бившия си съпруг и да забрани контакта между него и детето. [11] Darnall (1998) концентрира работата си върху изследване на поведението на родителя, причиняващ разстрой-

ство във взаимоотношенията между детето и другия родител. [12]

В Германия СРО е обект на изследване от Klenner (1995), Kadjoe & Koeppel (1998), Ward & Harvey (1988), Bakalar (1998), Fischer (1998), Leitner (1998). [13] В България проучването на СРО се свежда предимно до теоретико-литературния преглед. По проблема работи д-р Галина Кубратова, която в статията си „Фамилните войни и психичните проблеми на децата” разглежда поведенческите проблеми, възникващи при деца, преживяващи развод на родителите им. [14]

В научната литература се срещат автори, които критикуват теоретичните възгледи на R. Gardner във връзка с етиологията на синдрома (Waldron, 96; Johnston & Roseby, 97). Според тях ролята на единия родител за родителското отчуждение е надценена. Става въпрос за фамилна динамика, в която всички членове на семейството оказват влияние и имат своите мотиви и причини за поява на алиенацията. Garbarino & Scott (1992) вярват, че СРО е по-вероятно да възникне в семейства, в които преобладава атмосфера на стрес, напрежение и агресия.[15]

Отличителни характеристики на СРО

R. Gardner (1985) описва 8 симптома на СРО:

1. Кампания за отблъскване от страна на родителя отчуждител - омаловажаване, опозоряване на другия родител, който в резултат се превръща в безлично същество;
2. Абсурдни рационализации – детето си създава иррационални, неприемливи оправдания за чувството на враждебност, което изпитва към отхвърления родител и за нежеланието си да поддържа контакт с него;
3. Липса на амбивалентност – единият родител е само добър, другият е само лош;
4. Феномен на „Независимото мислене“ - детето вярва, че всичките му мисли и твърдения са изградени от неговите собствени виждания и преценки; родителят отчуждител е горд със своите „независими” деца, които имат мнение за всичко;
5. Рефлексоподобно вземане на страна – детето заема страната на програмирация родител;
6. Липса на вина – детето не вижда нищо нередно да отхвърля родителя;
7. Скрити сценарии – детето използва изрази и терминология от родителя отчуждител, без да има представа за какво говори;

8. Разпространяване на враждебността върху цялото семейство – враждебността на детето се пренася и върху роднини и приятели на отхвърления родител. [16]

Едно дете може да покаже само една част от изброените симптоми. Колкото повече симптоми се откриват в поведението на детето, толкова по-успешно е било програмирано то. [17] Колкото повече детето прекарва с родителя отчуждител, толкова по-задълбочена е неговата симптоматика. [18] В зависимост от това, Gardner разграничава 3 степени на СРО - лека, средна и тежка. В тежките случаи детето отказва да се вижда и да комуникира с отхвърления родител. Враждебността достига до параноидно ниво. [19]

Бакер (2006) описва няколко стъпки, които наблюдава в стратегиите на програмирация родител: оклеветяване на другия родител на първо място; поэтапно ограничаване на контактите с него и с негови близки; премахване на фото-снимки; оттегляне с проява на агресия, когато детето покаже чувства на любов към родителя-мишена; вътпяване на детето, че другият родител не го обича и че е опасен; принуждаване на детето да направи избор между двамата родители; индуциране на конфликти между детето и другия родител. [20]

Според R. Gardner (1985) инициатори на отчуждаването са предимно майките. В редки случаи бащите също правят опити да програмират децата си, но те са безуспешни, предвид силната им връзка с техните майки. [21] Обратно, в изследване, Huntington открива, че бащите в по-голямата си част допринасят за възникване на СРО. [22]

Последствия в психичното развитие на детето от СРО

Възникването на СРО оставя своя отпечатък върху цялостното психично развитие на детето. Пораженията зависят от продължителността на времето, прекарано с родителя отчуждител, възрастта на детето, наличието на подкрепа от разширеното семейство – близки, които да въвеждат детето и отчуждителя в реалността. Отхвърлянето на мразения родител води до поява на чувства на ненавист, омраза, гняв, страх от изоставяне, тъга, копнеж към загубения родител, депресия. Възможни последствия са затваряне в себе си, социална изолация, необщителност, регрес, дори опит за суицид. Израстващите с отчуждение, често показват слаби училищни пос-

тижения. Преобладават когнитивни смущения, импулсивност, тревожност, фобии. В случаите, когато СРО включва изкривяване на реалността, детето започва да изопачава и други аспекти от своя живот. Границата между реалност и фантазия се размива. Децата със СРО проявяват упорство във взаимоотношенията, които създават в зряла възраст – измамата и манипулацията се превръщат в нормална част от тяхното ежедневие. Трудностите в изграждането на интимни връзки могат да бъдат в резултат на нарушена полова идентификация. [23] В тежки степени синдромът може да доведе до разстройства на детската личност с непредвидими последици за избора на нормални семейни връзки в бъдеще. [24] СРО излага на опасност емоционалното и интелектуално развитие на детето. Рискът от проява на антисоциално поведение – кражби, насилие, агресия и деструктивно поведение в юношеска възраст е голям. Възможна реакция е и психосоматизирането. [25]

Според Goldwater (1991) осъзнаването в по-късна възраст на разрушителното влияние на родителя отчуждител може да допринесе за възникването на силни чувства на вина и загуба. [26] Gardner обръща внимание на риска детето в зряла възраст да развие поведение като това на отчуждителя. [27]

Анализ на получените резултати

Настоящото изследване бе проведено в Център за обществена подкрепа гр. Бургас в периода от юли 2013г. до март 2014г. Изследвани са 12 лица на възраст от 3 до 15 години, които са преживели/преживяват развод на техните родители. Използвани са методи на интервю и наблюдение за диагностициране на психоемоционалното състояние във връзка с преживения развод и за определяне на риска от СРО или наличието на вече такъв. Основните насоки на интервюто са свързани с разбиране на поведенческите и емоционални реакции на лицата в контекста на раздялата, тяхното отношение и критичност към случващото се, чувства, емоции, нагласи към двамата родители преди и след раздялата и т.н. Психологическата интервенция с всяко лице е с продължителност от 6 месеца. В реализираните сесии са използвани и методите на „свободните асоциации” и арт терапевтични техники за идентифициране, осъзнаване и отреагиране на потиснати чувства и емоции във връзка с фамилната проблематика.

Въз основа на проведеното с 12-те лица изследване са получени следните резултати:

- При 2 от изследваните лица е идентифициран Синдром на родителското отчуждение.

- Риск от родителско отчуждение се наблюдава в 6 от изследваните лица.

- При 4 от изследваните лица не е отчетен риск от родителско отчуждение; децата поддържат пълноценни взаимоотношения и с двамата родители.

- В случаите на идентифициран СРО, майката е отчуждител в единия случай, а във втория – бащата.

- В случаите, в които е отчетен риск за Родителско отчуждение /6 случаи/, в 3 от тях рисков отчуждител е майката. В останалите 3 – е бащата.

- Във всичките случаи отчуждител или рисков отчуждител е този родител, при който детето живее.

- В 4-те случая, в които бащата на детето е отчуждител или у същия се наблюдава риск да стане отчуждител, майката е символично отсъстваща и negliжираща базовите потребности на детето.

- В един от случаите, отчуждител е родителят, който не получава родителските права, но поради символичното отсъствие на другия родител, първият успешно програмира детето по време на съдебната процедура за развод и получаване на родителските права.

- В 2 от случаите предпоставка единият родител да стартира кампания за обезценяване и очерняне на другия родител е наличието на алкохолен проблем у последния.

- В 1 от случаите първофактор за прекъсване на връзката с доскоро обичания родител и основа за манипулация е упражнението от страна на родителя - мишена физическо насилие над родителя отчуждител.

- При всички 12 изследвани лица, програмирането води своето начало от момента на стартиране на съдебната процедура за развод и респективно – процедурата за получаване на родителските права.

- В случаите на идентифициран СРО децата показват симптоматично поведение. Опитът за отчуждаване на детето от единия родител е симптомообразуващо обстоятелство и при всички случаи, в които е отчетен риск за Родителско отчуждение.

Изводи

Представените по-горе резултати дават основание да се направят следните изводи. Родителското отчуждение е проблем, който засяга 66.67% от изследваните лица, независимо от тяхната възраст. Предпоставка за възникването му са нарастващите конфликти при родителите в ситуация на развод. Отчуждител може да стане както майката, така и бащата. Непреработената загуба /раздяла/ на развеждащия се и усещането за провал се явяват фактори за възникване на желание за отмъщение /победа/ и надмощие. Като средство за тяхното постигане родителят отчуждител използва детето. Това поставя последното в слаба и беззащитна позиция, в позицията на обект, без собствено желание и мнение. Неговата потребност да прекъсне връзката с доскоро обичания родител е потребност на родителя отчуждител. В резултат на поэтапното разреждане на контактите и ограничаване на комуникацията, у детето се създава нагласа, че е нежелано от родителя, с който вече не живее. Отчуждителят в същото време приема ролята на жертва и показва „слабост“ в „опитите“ да заздрави разрушаващата се връзка. Постепенно детето заема емоционална дистанция спрямо отчуждения родител, показва хладност, безразличие и в по-тежки случаи започва да изразява страх от него. Миналите спомени с отхвърления родител, които са натоварени с положителни емоции в съзнанието на детето избледняват, остават само негативните. Сред най-често срещаните фрази на такива деца се открояват: „Все ми е тази какво прави той/тя“; „Не ми пука за него/нея“; „Не искам да го/я виждам“, „Страх ме е да се виждам с него/нея“, „Не искам до го/я виждам, защото той/тя ме тормози психически.“ и т.н.

Всички деца, които са станали жертви на своите програмиращи родители показват симптоматично поведение - израз на тяхното страдание. В поведението им се наблюдава високи нива на тревожност (100%), чувство на несигурност (100%), чувство за изоставеност (62.5%), енуреза (25%), проява на физическа агресия и агресия към животни (25%), бягство от реалността чрез фантазиране и лъжа (37.5%), ниски училищни постижения (50%). Отчуждаването от единия родител резултира до фузия с другия родител, което допълнително усложнява представената по-горе клинична картина.

Терапевтични цели в консултативното пространство при работата с деца, преживяващи развод на родителите си

Разводът е на второ място след смъртта на дете от травмиращите събития в живота. Статистиката показва, че при сравнително мирно протичащи раздели на участниците са им необходими от 3 до 5 години, за да преодолеят кризата. [28]

Разводът е криза, която бележи по-нататъшното развитие на детето като личност. Често неговите преживявания биват пренебрегвани, което рефлектира върху емоционалното му състояние и създава предпоставка за поява на интензивни чувства от негативния спектър /вина, гняв, страх, тъга, болка/. Липсата на яснота в съзнанието на подрастващия във връзка със семейната ситуация /причини за конфликтите между родителите, за развода и за загубата на обекта на любовта/ могат да доведат до поява на фантазмени интерпретации, с тежки последствия за психичното развитие. Крайният резултат е образуването на симптом, като израз на страданието на детето и като опит същото да се примири със загубата и да се справи със семейната реалност. В ситуация на безпомощност и отчаяние, детето е особено податливо на внушения, отправени от страна на родителя, който се грижи за него и който все още ненаправил траур по раздялата с партньора си е склонен да го третира като оръжие за лично отмъщение в битката за родителските права.

За осъществяване на превенция на Синдрома на родителското отчуждение е необходимо родителите да бъдат консултирани относно проблема още в зародиша на тяхната раздяла и най-късно - по време на съдебните спорове за получаване на родителските права. Всяко дете има право да живее в хармонични, неконфликтни отношения с двамата си родители; да създаде сигурна връзка с тези, които го отглеждат, за да може да развие здрави емоционални и социални връзки и с другите. Родителите трябва да бъдат запознати с евентуалните последствия за психичното развитие на детето, тогава когато то е изградило свързаност само с единия родител, поради ограничаване на контактите с другия. Същите /родителите/ трябва да бъдат насочени към осъзнаване, че разводът е разпадане на съпругеската, а не на родителската субсистема, като последната се променя, но не се отменя.

В случаите на идентифицирано Родителско отчуждение е наложително предприемането на психологическо консултиране с цел премахване дисфункционалността на симптомите и възвръщане и заздравяване на прекъснатата връзка между детето и изолирания родител.

При стартирането на индивидуалната работа с детето жертва на програмиране е необходимо да се изгради доверителна връзка между него и специалиста. Създаденото чувство на сигурност е предпоставка за провеждане на по-нататъшната ефективна психологическа работа. За целта в работата може да се използва преходен обект (Winnicott, D., 1971) – реален - символ на прехода между дома и терапевтичното пространство или въображаемо създаден от детето обект чрез методите на арт терапията. Веднъж изградени, усещанията за сигурност, стабилност, безопасност и спокойствие ще подпомогнат процеса на себепознание, спомняне и вербализиране на чувства, свързани с родителите и преживения развод, в предоставеното терапевтично пространство за това. От особено значение в проведените сесии е психологът да слуша детето, да проявява разбиране към неговите нужди и да валидизира неговите чувства във връзка със страданието му, да даде обяснение за понятието развод, тогава когато детето показва, че не е наясно със семейната ситуация. Детето трябва да бъде насърчено да говори за своите родители преди раздялата и взаимоотношенията по време на развода, да разказва за това какво харесва в тях, да сподели в кои моменти се е чувствало щастливо с тях и конкретно с отхвърления родител, да опише/нарисува страховете си; да си припомни положителни от към емоции спомени с доскоро обичания родител, някои от тях дори е препоръчително да нарисува. В случаи, когато детето обвинява себе си, че е допринесло за разрива в семейните отношения, психологът трябва да даде подходящо за възрастта обяснение за раздялата и факторите, които допринасят за нея.

В психотерапевтичната работа е необходимо да се реализират и съвместни сесии с детето и родителя отчуждител, в които същият да говори за семейната ситуация и за отчуждения родител, да споделя преживявания във връзка с раздялата с цел отреагиране на потиснати чувства, емоции, вътрешни конфликти и възстановяване от развода. От особено значение е същият да осъзнае патологич-

ната си реакция от развода, която в повечето случаи е израз на неразрешен проблем от детството. В тези сесии основна роля на психолога е да насочи родителя към разбиране на приноса, който има за възникването на синдрома; осъзнаване на несъзнаваното влияние, което оказва върху детето, както и последствията за психичното му развитие от процеса на програмиране. Основна психологическа цел е и подпомагане на детето за постигането на емоционална диференциация – способност за отделяне на собствените мисли, потребности и чувства от тези на родителя отчуждител.

Когато детето се почувства готово, терапевтичната работа може да продължи с реализиране на съвместни сесии и с намразения родител, които да донесат на детето положителни емоции и по този начин да се работи в посока възстановяване и укрепване на разрушената връзка. Особено подходящи техники за подпомагане на процеса на общуване и за повишаване сензитивността на отхвърления родител към потребностите на детето са арт терапевтичните такива.

Психологическото интервениране на деца със Синдром на родителско отчуждение е сложен и дълъг процес, който зависи от критичността на всички членове на семейството към проблема, от продължителността на програмирането и от степента на отчуждението. В най-тежките случаи на Родителско отчуждение е препоръчително терапевтичното повлияване на детето да се осъществи след промяна режима на виждане с отчуждителя. Без психологическа интервенция детето може никога да не си даде сметка какво се е случило и никога да не осъзнае, че е станало жертва на родителско програмиране.

Заклучение

Синдромът на родителското отчуждение е нарушение, което възниква в резултат на съзнателно или несъзнателно предприета коалиция от единия развеждащ се родител, насочена към трайно разрушаване на връзката на детето с другия родител. Пораженията върху психичното развитие на детето са огромни. Ненавреме обърнато внимание върху проблема от страна на всеки един родител и не разпознаването на риска от превръщането им в отчуждител може да възпрепятства правилното функциониране на детето. Родителското отчуждение е проблем, който през последни-

те няколко години се дебатира задълбочено в съдебната и клиничната практика. Въпреки това статистиката показва сериозен брой на засегнати от синдрома деца. Необходима е по-голяма яснота относно отчуждението и информиране на развеждащите се родители относно последствията от травмата за детската психика.

Бележки

1. Gardner, R. "Family therapy of the moderate type of Parental alienation syndrome", *American journal of family therapy*, 1999, 27:195-212; Leitner, W. "Intervention-guided single case-help and parental alienation syndrome differential diagnosis and treatment approaches" *Identity & Self Esteem: Interactions of Students, Family, & Society.*, eds. S. Sebre, M. Rascevska, S. Miezite, 1998, pp. 253-260, Riga: SIA.

2. Gardner, R., S. Richard Sauber. *The International Handbook of Parental Alienation Syndrome: Conceptual, Clinical and Legal Consideration*, 2006, Charles Thomas Publisher.

3 Gardner, R. "Family therapy of the moderate type of Parental alienation syndrome", *American journal of family therapy*, 1999, 27:195-212;

4. Baker, A.J.L., Darnall, D. "Behaviors and strategies of parental alienation: A survey of parental experiences", *Journal of Divorce and Remarriage*, 2006, 45 (1/2), 97-124.

5. http://www.cwsp.bg/upload/docs/PAS_Ko_djo.pdf

6. *Пак там*

7. diroz.org/storage/docs/1224173776Spektyr-sindrom-PAS.doc

8. diroz.org/storage/docs/1224173930J.M.Aguilar-PAS-05.doc

9. diroz.org/storage/docs/1224173776Spektyr-sindrom-PAS.doc

10. Dunne J., M. Hedrick, "The Parental Alienation Syndrome: An analysis of sixteen selected cases.", *Journal of divorce & remarriage.*, 1994, Vol. 21, pp 21-38.

11. diroz.org/storage/docs/1224173930J.M.Aguilar-PAS-05.doc

12. <http://www.parentalalienation.org/articles/parental-alienation-defined.html>

13. Leitner, W., "Intervention-guided single case-help and parental alienation syndrome differential diagnosis and treatment approaches", *Identity & Self Esteem: Interactions of Students*,

Family, & Society, 1998, eds. S. Sebre, M. Rascevska, S. Miezite, pp. 253-260, Riga: SIA.

14. <http://ppfondation.hit.bg/images/pas.pdf/>

15. Warshak, R., "Current controversies regarding parental alienation syndrome.", *American Journal of Forensic Psychology*, 2001, Vol. 19, No. 3, pp 29-59.

16. Gardner, R. "Parental Alienation Syndrome (PAS): Sixteen Years Later", *Academy Forum*, 2001, 45(1):10-12.; Cartwright, G. "Expanding the Parameters of Parental Alienation Syndrome", *American Journal of Family Therapy*, 1993, 21(3), 205-215.;

<http://www.fact.on.ca/Info/pas/cartwr93.htm>;

http://www.cwsp.bg/upload/docs/PAS_Kodjo.pdf; diroz.org/storage/docs/1224173776Spektyr-sindrom-PAS.doc; Gardner, R. *Handbook of Parental Alienation Syndrom*, 2006, Charles Thomas Publisher, pp 25-26.

17. http://www.cwsp.bg/upload/docs/PAS_Kodjo.pdf

18. Cartwright, G. "Expanding the Parameters of Parental Alienation Syndrome", *American Journal of Family Therapy*, 1993, 21(3), 205-215.

19. Gardner, R. *Handbook of Parental Alienation Syndrome*, 2006, Charles Thomas Publisher, pp 25-26.

20 Baker, A.J.L., Darnall, D. "Behaviors and strategies of parental alienation: A survey of parental experiences". *Journal of Divorce and Remarriage*, 2006, 45 (1/2), 97-124

21. Leitner, W. "Intervention-guided single case-help and parental alienation syndrome differential diagnosis and treatment approaches", *Identity & Self Esteem: Interactions of Students, Family, & Society*, 1998, eds. S. Sebre, M. Rascevska, S. Miezite, pp. 253-260, Riga: SIA; Gardner, R. "Parental Alienation Syndrome (PAS): Sixteen Years Later", *Academy Forum*, 2001, 45(1):10-12.

22. diroz.org/storage/docs/1224173776Spektyr-sindrom-PAS.doc

23 Waldron, K., D. Joanis. "Understanding and collaboratively treating parental alienation syndrome", *American Journal of Family Law*, 1996, Vol. 10, pp 121-133.

24. http://cwsp.bg/upload/docs/booklet_PAS.pdf

25. Johnston, J., L. Campbell., *Impasses of divorce: the dynamics and resolution of family conflict*, 1988, New York press.

26 Cartwright, G. "Expanding the Parameters of Parental Alienation Syndrome", *American Journal of Family Therapy*, 1993, 21(3), 205-215.

27 <http://www.paulwillekens.be/pw/pas.htm>

28 http://www.cwsp.bg/upload/docs/PAS_Kodjo.pdf

Диляна Пеева

Психолог

Център за обществена подкрепа

Бургас

dilianapeeva@abv.bg



КЛЮЧОВИТЕ ДУМИ КАТО СЕМАНТИЧЕН МОСТ МЕЖДУ ЕЗИКА И СОЦИАЛНИТЕ ЦЕННОСТИ. НА ПРИМЕРА НА ТЕКСТОВЕ ОТ ГЕРМАНСКИ ПЪТНИЧЕСКИ УЕЛНЕС КАТАЛОГ

Емира Премров

STIMULATIVE OR KEY WORDS AS A SEMANTIC BRIDGE BETWEEN THE LANGUAGE AND SOCIAL VALUES, SHOWN ON AN EXAMPLE OF A TEXT IN A GERMAN TRAVEL WELLNESS CATALOGUE

Emira Premrov

ABSTRACT: Language is not only a communication tool but it also has the function communicating social and cultural experience and values. Stimulative or key words represent a compressed verbal expression of the current social values and its development tendencies. Such words in advertising texts have been the subject of a lot of research. According to the analysis, social, cultural and historical changes are reflected also at the language level of advertising. This analysis aims at presenting the application of stimulative or key words in a corpus, made of texts in a German travel wellness catalogue. The selection of verbal and non-verbal means, used in such texts, which have not only information but also advertising nature, and the related appealing function, depends on the target group, the product or service which is being offered, and the communication or advertising objective. The analysis is focused on the use, if any, of key or stimulative words, typical of such texts. The applied verbal means, affected by culture – key words or stimulative words can serve as a semantic expression of social values and social characteristics. By using them, the current social trends are transferred to the product or service offered or to the potential user. At the same time, the stimulative or key words should awake the need for the product or service offered, aiming at satisfying social stereotypes. The analysed corpus is characterised by short and brief expressing, and memorable and well-founded presentation of a product or service. Stimulative or key words that are used, comply with the current social trends, characteristics of the register used, characteristics of the product or service offered, language laws, and the receiver's beliefs, views and experience. The latter depend on cultural, social and historical factors.

Keywords: stimulative words, social values, verbal means

Introduction

From the anthropological point of view language is not only a means of communication but also a mirror image of the society. The interaction between the language and society is manifested in the influence of the language on people's perceptions and thinking. On the other hand, various experience and experiences result in new language notions. Weber (2001)^[1] notes the dependency of language phenomena from economic factors of the society and from human communication interaction networks. Language is a cognitive means of exchanging facts and thoughts for emotional expression, expressing of personal and social identity and national affiliation. Chrystal (1992, p. 17) speaks about "inter-

personal function of language", which has a "function of expression of identity."^[2]

In the cultural anthropology culture is a system of concepts, beliefs, views, valuations which are shown not only in the way people behave and act but also in their spiritual and material products (Maletzke 1996)^[3], that is – also through language. The so-called "stimulative or key words"^[4] (Römer, 1968, p. 132) appear as a verbal means, connecting the language and the environment. These culture-affected words are a special sociologically conditioned bridge between the society and its development tendencies and the language.

^[1] Weber, U. 2001, p.7

^[2] Crystal, D. 1992, p.17

^[3] Maletzke, G. 1996, p.16

^[4] Römer, R. 1968, p.132

Stimulative words in an advertising text

Wishes, longing and fears of the society, its interactions and tendencies and aspirations are reflected through stimulative words. According to Janich (2001) key words or stimulative words can be joined into word and association fields, showing a mirror image of trends such as: hedonism, erotica, exclusivity, progress, nature, lifestyle, youth.^[5] Key words open associations and invoke personal and socially conditioned connotations and emotions. At the same time they represent a semantic means used also by advertising.

Sowinski (1998) notices that the following words are common in German advertising texts: »Energie-« (energy), »Innovation« (innovation), »edel« (noble), »ökonomisch« (economic), »Design« (design), »Kreativität« (creativity), »Pflege« (care), »Abenteuer« (adventure).^[6]

In the study Werbetrends 2008, carried out by Slogan.de, Die Datenbank der Werbung and Trendbüro, (Hahn et al 2008) there were 5732 new advertising slogans between years 2000 and 2007, and 35 branches analysed from the sociolinguistic point of view.^[7] The research exposed the following trends:

- A high frequency of stimulative words is noticed, such as »bio« (bio), »grün« (green), »bewusst« (to be aware off), »besser« (better), »wertvoll« (precious), »nachhaltig« (sustainable), »Konsumkultur« (consumer culture) (Hahn et al 2008 as cited in Absatzwirtschaft Online, 2008).^[8]

The reason for this phenomenon is sensibilisation of consumers caused by numerous reports on pollution, climate changes and natural disasters, which has led to the wish and need for stability, verbally expressed also in advertising (Hahn et al 2008 as cited in Absatzwirtschaft Online, 2008).^[9] The increased standard of living in Germany is reflected also in the language and consequently also in the verbal component of advertising. Key words such as »Qualität« (quality), »Service« (service), »Kompetenz« (competence), »Tradition« (tradition), »Erfahrung« (experience), »mehr« (more), »gut« (good), »spezialisiert« (specialised), »excellence« (excel-

lence), emphasizing high quality and exclusiveness of offer have appeared (Hahn et al 2008 as cited in Absatzwirtschaft Online, 2008).^[10]

- The appearance of key or stimulative words such »zusammen« (together), »Team« (team), »für uns« (for us) imply consumers' enhanced feeling for community. The appearance of key or stimulative words such »zusammen« (together), »Team« (team), »für uns« (for us) imply consumers' enhanced feeling for community. (Hahn et al 2008 as cited in Absatzwirtschaft Online, 2008).^[11]

Janich (2010, p. 170) lists the following characteristic key words: »probiotisch« (probiotic), »bio-« (bio-), »Schutz« (protection), »Pflege« (care), »Sicherheit« (safety), »sicher« (safe), »Technik« (technique), »Komfort« (comfort), »Leben« (life), »Geschmack« (taste), »Genuss« (pleasure), »Gesundheit« (health), »Lust« (joy), »leben« (live), »schmecken« (delicious), »genießen« (enjoy), »einfach« (easy), »zdravo« (healthy), »frisch« (fresh), »leicht« (light), »Abenteuer« (adventure), »Erlebnis« (experience), »Zukunft« (future), »frei« (free), »Freiheit« (freedom), some of which have been taken over from Baumgart (1992).^[12]

When such key or stimulative words are used, the offered product is evaluated positively and stands out from the mass of competitive products. Key words help to transfer social values to the product or service offered. At the same time, key or stimulative words have the function of semantic increasing of the value of the offered goods. Transfer of current social trends to the offered product suggests reliability, usefulness, certainty and quality. In addition, stimulative words hold a "key position in ... the language field of advertising" (Römer, 1980, p.132) and thus play an important role in advertising communication.^[13] As a verbal means they are used for commercial justification or obtain "the control function in asserting" (Janich, 2010, p.171)^[14] and perform the function of an ideological code as they represent a bridge between the established awakening of needs and promises regarding the fulfilment of the social and psycho-

^[5] Janich, N. 2001,120

^[6] Sowinski, B. 1998, p. 27

^[7] Hahn, et al 2008

^[8] Hahn et al 2008, Absatzwirtschaft Online, 2008, <http://www.absatzwirtschaft.de>

^[9] Hahn et al 2008, Absatzwirtschaft Online, 2008, <http://www.absatzwirtschaft.de>

^[10] Hahn et al 2008, Absatzwirtschaft Online, 2008, <http://www.absatzwirtschaft.de>

^[11] Hahn, et al 2008, Absatzwirtschaft Online, 2008, <http://www.absatzwirtschaft.de>

^[12] Janich, N. 2010, p.170, Baumgart, M. 1992

^[13] Römer, R. 1968, p.132

^[14] Janich, N. 2010, p.171

logical factor (Sowinski, 1998, p.29)^[15]. Key words act as a means of communicating social stereotypes and general social rules (Sowinski, 1998, p.29).^[16]

Like in most tourist texts, advertising language is used in the travel wellness catalogues considered. The fundamental tasks of such language are as follows:

- to attract consumers' attention,
- to present a product in a trustworthy, colourful and memorable way,
- to invoke and increase the consumer's demands and wishes for the product or service offered,
- to use the space economically and take language economy into account,
- to present a product in a brief but informative way,
- finally, trigger the purchase of the product.

The following has to be taken into account:

- characteristics of the target group,
- type of product or service,
- consumer's needs, wishes and expectations as well as the consumer's knowledge about the world and their perceptions thereof,
- consumer's mental capabilities of perceiving advertising communication process,
- compliance of the communication message and actual consumer's beliefs, opinions and experience fields,
- social norms and guidelines and their current development tendencies.

Purpose and method of the analysis

This article aims at highlighting key or stimulative words as a semantic means used to increase the value of the products or services offered. At the same time, such words represent a link between verbal expressing and social values.

In order to meet their function, stimulative or key words have to comply with the current social trends, characteristics of the register used, characteristics of the product or service offered, language laws, and the receiver's beliefs, views and experience.

In order to establish the above multifunctionality and application purpose of key or stimulative words and their frequency, a corpus, made from the texts in German tourist catalogue of

tour operator DerTour 2013/2014 was analysed.^[17]

Analysis

All 324 pages of the catalogue were analysed. The following were excluded from the analysis of key words: brand names, geographical names, names of organisations, societies, companies, airports, clubs, hotels, restaurants, bars, etc. Different forms of spelling the key words, such as one word, with or without a hyphen, words formed from the key words as well as compound words, were taken into account.

The classification of stimulative or key words draws on the analysis of key words by Janich 2010, Hahn et al 2008 as cited in Absatzwirtschaft 2008, and partly Baumgart 1992.^[18]

Table 1, which shows the results of the analysis, shows the following:

1. key words »Freiheit«, »Konsumkultur« or »probiotisch« are not contained in the corpus concerned,
2. frequency of key words »nachhaltig (Nachhaltig-)«, »wertvoll«, »Team (-team)«, »bewusst (-bewusst)«, »für uns«, »zusammen«, »Erfahrung«, »Abenteuer«, »Lust«, »spezialisiert«, »Kompetenz«, »Zukunft«, »excellence«, »Freiheit« and »probiotisch« is relatively low (1-19),
3. use of key words which are not a part of the said classification by Janich 2010, Hahn et al 2008 as cited in Absatzwirtschaft 2008, and partly Baumgart 1992: »entspannen (Entspannen-)«, »entspannend«, »Natur (Natur-, natürlich)«, »Kraft (Kraft-, -kraft)«, »Vital (Vital-, vital- Vitalität, -vital)«, »Wohl (wohl-, Wohl, Wohl-)«, »Beauty (Beauty-)«, »hochwertig«, »individuell«, »verwöhnen«, »aktiv (aktiv-, Aktiv-)«, »Ruhe (ruhe-, Ruhe-)«, »Relax (Relax-, relax-)«.

^[17] Der Touristik Frankfurt GmbH & Co. KG. 2013/2014. DerTour. Wellness- und Vitalwelten, 1.11.2013-31.10.2014, <http://www.dertour.de/wellnessurlaub/>

^[18] Janich, N. 2010, 170, Hahn, et al 2008, Absatzwirtschaft Online, 2008, <http://www.absatzwirtschaft.de>, Baumgart, M. 1992

^[15] Sowinski, B. 1998, p.29

^[16] Sowinski, B. 1998, p.29

Table 1: Comparison of key or stimulative words contained in Janich 2010, Hahn et al 2008 as cited in Absatzwirtschaft 2008 and partly Baumgart 1992 and used in the analysed corpus

Key or stimulative words by Hahn et al 2008, as cited in Absatzwirtschaft 2008, Janich 2010, Baumgart, 1992	Key or stimulative words in the analysed corpus	Number
<i>Abenteuer</i>	<i>Abenteuer</i>	5
<i>besser</i>	<i>Besser (-besser, Besser-)</i>	55
<i>bewusst</i>	<i>bewusst (-bewusst)</i>	11
<i>bio-</i>	<i>bio- (Bio-)</i>	173
<i>einfach</i>	<i>einfach</i>	31
<i>Erfahrung</i>	<i>Erfahrung</i>	6
<i>Erlebnis</i>	<i>Erlebnis (Erlebnis-, -erlebnis)</i>	243
<i>excellence</i>	<i>excellence</i>	1
<i>frei</i>	<i>frei (Frei-)</i>	273
<i>Freiheit</i>	<i>Freiheit</i>	/
<i>frisch</i>	<i>Frisch (-frisch, Erfrischung, Erfrischung-)</i>	142
<i>für uns</i>	<i>für uns</i>	10
<i>Genießen, Genuss</i>	<i>genießen (Genießer, Genießer-) Genuss</i>	83
<i>Geschmack, schmecken</i>	<i>Geschmack (geschmack-, Geschmack)</i>	40
<i>gesund, Gesundheit</i>	<i>gesund, Gesundheit (Gesundheit-)</i>	244
<i>grün</i>	<i>grün</i>	42
<i>gut</i>	<i>gut (gut-, Gut-)</i>	334
<i>Komfort</i>	<i>Komfort (Komfort-, komfort-)</i>	331
<i>Kompetenz</i>	<i>Kompetenz</i>	1
<i>Konsumkultur</i>	<i>Konsumkultur</i>	/
<i>Leben, leben</i>	<i>Leben, leben (Leben-, -leben)</i>	126
<i>leicht</i>	<i>leicht (Leicht-, -leicht)</i>	46
<i>Lust</i>	<i>Lust</i>	2
<i>mehr</i>	<i>mehr (mehr-, Mehr-)</i>	257
<i>nachhaltig</i>	<i>nachhaltig (Nachhaltig-)</i>	18
<i>Pflege</i>	<i>Pflege (Pflege-, pflege-, -pflege)</i>	290
<i>probiotisch</i>	<i>probiotisch</i>	/
<i>Qualität</i>	<i>Qualität (Qualität-)</i>	22
<i>Schutz</i>	<i>Schutz (Schutz-)</i>	52
<i>Service</i>	<i>Service (Service-)</i>	39
<i>sicher, Sicherheit</i>	<i>sicher, Sicherheit (sicher-, Sicherheit-)</i>	23
<i>spezialisiert</i>	<i>spezialisiert</i>	2
<i>Team</i>	<i>Team (-team)</i>	12
<i>Technik</i>	<i>-technik</i>	20
<i>Tradition</i>	<i>Tradition (Tradition-, traditionell)</i>	160
<i>wertvoll</i>	<i>wertvoll</i>	13
<i>Zukunft</i>	<i>Zukunft</i>	1
<i>zusammen</i>	<i>zusammen</i>	9
	<i>entspannen (Entspannen) (relax,</i>	43

Key or stimulative words by Hahn et al 2008, as cited in Absatzwirtschaft 2008, Janich 2010, Baumgart, 1992	Key or stimulative words in the analysed corpus	Number
	relaxation)	
	entspannend (relaxing)	99
	Natur (Natur-, natürlich) (nature, natural)	313
	Kraft (Kraft-, -kraft) (power)	89
	Vital (Vital-, vital- Vitalität, -vital) (vital)	479
	Wohl (wohl-, Wohl, Wohl-) (well)	260
	Beauty (Beauty-)	286
	hochwertig (high-quality)	38
	individuell (individual)	125
	verwöhnen (spoil)	24
	aktiv (aktiv-, Aktiv-) (activ)	129
	Ruhe (ruhe-, Ruhe-) (rest, calmness)	250
	Relax (Relax-, relax-)	240

Source: Der Touristik Frankfurt GmbH & Co. KG (2013/2014) DerTour. Wellness- und Vitalwelten, 1.11.2013-31.10.2014, Frankfurt am Main <http://www.dertour.de/wellnessurlaub>, Hahn et al 2008 as cited in Absatzwirtschaft 2008, Janich 2010, Baumgart, 1992

Table 2 and Graph 1 show the frequency of the key or stimulative words. It can be noted that stimulative words, typical of the corpus concerned and which are not contained in the initial classification, are quite frequent.

1. The most frequently used stimulative word is »Vital (Vital-, vital- Vitalität, -vital)« (479),

2. Ranked fourth is »Natur (Natur-, natürlich)« (313),

3. »Beauty (Beauty-)« is the sixth most commonly used word (286),

4. »Wohl (wohl-, Wohl, Wohl-)« is ranked eight (260),

5. »Ruhe (ruhe-, Ruhe-)« is the tenth (250),

6. »Relax (Relax-, relax-)« is ranked thirteen (240).

Most key or stimulative words contained in the classification are applied also in the analysed corpus:

1. »gut (gut-, Gut-)« is ranked second (334), »Komfort (Komfort-, komfort-)« is the third (331),

2. »Pflege (Pflege-, pflege-, -pflege)« is the fifth, »frei (Frei-)« the seventh (290), »mehr (mehr-, Mehr-)« the ninth (257), »gesund, Gesundheit (Gesundheit-)« the eleventh (244), »Erlebnis (Erlebnis-, -erlebnis)« the twelfth (243).

Other key words are less frequent.

Table 2: Key or stimulative words in the analysed corpus – ranking according to frequency

Key or stimulative words in the analysed corpus	Number
Vital (Vital-, vital- Vitalität, -vital)	479
gut (gut-, Gut-)	334
Komfort (Komfort-, komfort-)	331
Natur (Natur-, natürlich)	313
Pflege (Pflege-, pflege-, -pflege)	290
Beauty (Beauty-)	286
frei (Frei-)	273
Wohl (wohl-, Wohl, Wohl-)	260
mehr (mehr-, Mehr-)	257

Key or stimulative words in the analysed corpus	Number
Ruhe (ruhe-, Ruhe-)	250
gesund, Gesundheit (Gesundheit-)	244
Erlebnis (Erlebnis-, -erlebnis)	243
Relax (Relax-, relax-)	240
bio- (Bio-)	173
Tradition (Tradition-, traditionell)	160
Frisch (-frisch, Erfrischung, Erfrischung-)	142
aktiv (aktiv-, Aktiv-)	129
Leben, leben (Leben-, -leben)	126
individuell	125
entspannend	99
Kraft (Kraft-, -kraft)	89
genießen (Genießer, Genießer-) Genuss	83
Besser (-besser, Besser-)	55
Schutz (Schutz-)	52
leicht (Leicht-, -leicht)	46
entspannen (Entspannen)	43
grün	42
Geschmack (geschmack-, Geschmack)	40
Service (Service-)	39
hochwertig	38
einfach	31
sicher, Sicherheit (sicher-, Sicherheit-)	23
verwöhnen	24
Qualität (Qualität-)	22
-technik	20
nachhaltig (Nachhaltig-)	18
wertvoll	13
Team (-team)	12
bewusst (-bewusst)	11
für uns	10
zusammen	9
Erfahrung	6
Abenteuer	5
Lust	2
spezialisiert	2
Kompetenz	1
Zukunft	1
excellence	1
Freiheit	/
Konsumkultur	/
probiotisch	/

Source: Der Touristik Frankfurt GmbH & Co. KG (2013/2014) DerTour. Wellness- und Vitalwelten, 1.11.2013-31.10.2014, Frankfurt am Main <http://www.dertour.de/wellnessurlaub>

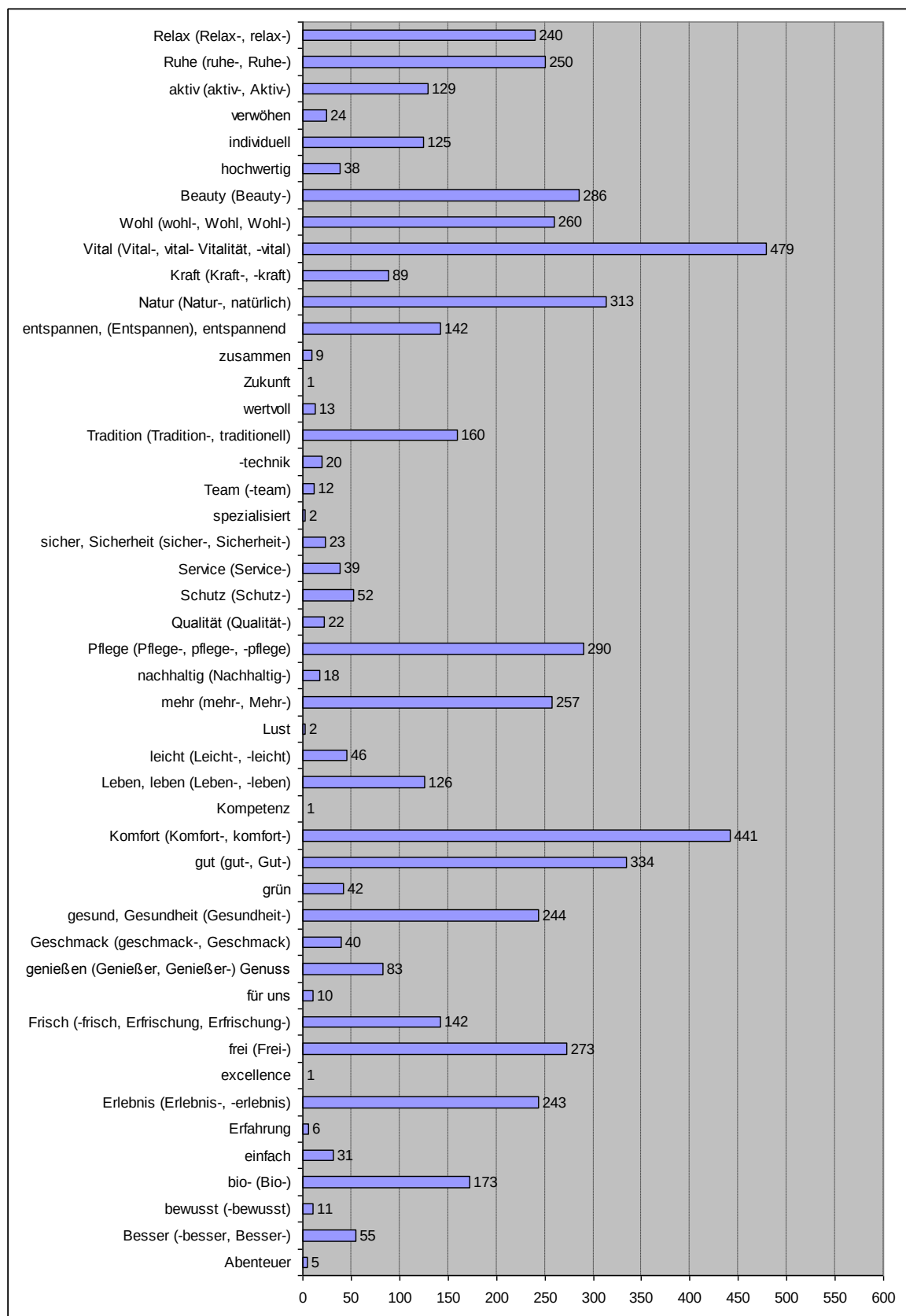


Fig. 1: Key or stimulative words in the analysed corpus

Source: Der Touristik Frankfurt GmbH & Co. KG (2013/2014) DerTour. Wellness- und Vitalwelten, 1.11.2013-31.10.2014, Frankfurt am Main <http://www.dertour.de/wellnessurlaub>

Conclusion

The selection of key or stimulative words depends on the communication purpose and communication partners. The following play an important role in tourist catalogues: target group, product or service offered, advertising objective, advertising media and, last but not least, advertising strategy. Undoubtedly, the prevailing social values, social characteristics and notions, view and attitude to life, social changes and norms which are reflected in the current key or stimulative words have to be taken into account. It can be assumed on the basis of the analysis conducted that register, communication objective, sender (advertiser) and the recipient (reader or potential consumer) of the communication message are important factors for the selection of key or stimulative words. The corpus concerned, consisting of texts in a German tourist wellness catalogue, shows the influence of extra-language factors on the selection of key or stimulative words. The products or services offered should represent a counterpart to fast pace of life and permanent stress. The application of such verbal means may trigger connotations at the receiver, which are the result of the interaction between the stimulative word, social values, personal experience and individual knowledge of the world.

The stimulative or key words, observed in the analysed corpus, comply with the following:

1. current social trends, which is reflected through the use of stimulative or key words: »Vital (Vital-, vital-, Vitalität, -vital)«, »gut (gut-, Gut-)«, »Komfort (Komfort-, komfort-)«, »Natur (Natur-, natürlich)«, »Pflege (Pflege-, pflege-, -pflege)«, »Beauty (Beauty-)«, »frei (Frei-)«, »Wohl (wohl-, Wohl, Wohl-)«, »mehr (mehr-, Mehr-)«, »Ruhe (ruhe-, Ruhe-)«, »gesund, Gesundheit (Gesundheit-)«, »Tradition (Tradition-, traditionell)«, »Relax (Relax-, relax-)«, »bio- (Bio-)«, »Erlebnis (Erlebnis-, -erlebnis)«.
2. characteristics of the register used, such as short sentences, ellipsis, picturesque and brief language,
3. characteristics of the product or service offered, expressed by compounds, adjectives, anglicisms,
4. language rules and laws.

The stimulative or key words used and characterised by society and culture and reflect social

characteristics. In addition to their appealing and informative role, they serve as a semantic conductor of social values to the recipient or potential user. At the same time, the role of the stimulative or key words is to awake the needs for the product or service offered or the wish to upgrade oneself. When selecting stimulative or key words, the characteristics of the register used, characteristics of the product or service offered, language laws, and the receiver's beliefs and opinions have to be taken into account.

References

1. Absatzwirtschaft Online, 2008, <http://www.absatzwirtschaft.de>, cited 02.03.2014
2. Baumgart, M. 1992. *Die Sprache der Anzeigenwerbung: eine linguistische Analyse aktueller Werbeslogans*. Konsum und Verhalten 37. Heidelberg: Physica-Verlag
3. Crystal, D. 1992. *The Cambridge Encyclopedia of language*. Cambridge: Cambridge University Press
4. Der Touristik Frankfurt GmbH & Co. KG. 2013/2014. *DerTour. Wellness- und Vitalwelten*, 1.11.2013-31.10.2014, cited 02.03.2014 <http://www.dertour.de/wellnessurlaub/>,
5. Hahn, A., Wermuth, I., Michaliski, K., Nalis, I. 2008. *Werbetrends 2008*. Slogan.de, Die Datenbank der Werbung and Trendbüro.
6. Janich, N. 2001. *Werbesprache. Ein Arbeitsbuch*. 2. Auflage. Tübingen: Günter Narr Verlag.
7. Janich, N. 2010. *Werbesprache. Ein Arbeitsbuch*. 5. Auflage. Tübingen: Günter Narr Verlag.
8. Maletzke, G. 1996. *Interkulturelle Kommunikation. Zur Interaktion zwischen Menschen verschiedener Kulturen*, Westdeutscher Verlag, Opladen
9. Römer, R. 1968. *Die Sprache der Anzeigenwerbung*. Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann
10. Sowinski, B. 1998. *Werbung*. Tübingen: Niemeyer
11. Weber, U. 2001. *Sprache und Gesellschaft Zusammenfassung einer Vorlesung*, Hannover, https://www.phil-fak.uniduesseldorf.de/fileadmin/Redaktion/Institute/Sozialwissenschaften/BF/Lehre/WiSe0809/VL/8_sprache_und_gesellschaft.pdf, cited 03.03.2014

Mag. Emira Premrov
Vocational College for Catering and Tourism Bled
Prešernova 32, SI-4260 Bled, Slovenia
emira.premrov@vgs-bled.si
emira_premrov@t-2.net



СПЕЦИФИКА НА ПСИХОЛОГИЧЕСКОТО ВРЕМЕ В СЦЕНАРИИТЕ НА ЖИВОТА

Ирена Левкова

SPECIFICS OF TIME PERSPECTIVE IN LIFE SCRIPTS

Irena Levkova

ABSTRACT: *Psychology has not yet reached the stage of paradigmatic science. In different schools of psychology authors speak and write in their 'own language', using specific terminology but developing similar ideas. The arguments that are presented in the article are an attempt of the author to investigate various aspects of 'time perspective' and to show on one hand, what is common and, on the other hand, what is specific, analyzing these using terms from script theory, terms which can be successfully translated into a language common for all psychologists.*

Keywords: Time perspective, life script

Времето може да бъде абсолютно, както това е в Нютоновата физика; в Айнщайновата физика то се явява относително; говорим за биологическо време, свързано с така наречените биологически часовници – в човешкия организъм се откриват около 100 различни биологически часовници (Головаха и Кроник, 1984); време на реакция като психо-биологичен конструкт (Кентауиц и кол., 2013) социално-историческо; психологическо време на личността. Според Головаха и Кроник „...с имената на Киркегор, Дилтай, Бергсон, Хайдегер, Сартр е свързан дълбокият поврат в разбирането на времето не само като физическо условие за човешката жизнена дейност, но и като вътрешен организиращ фактор, определящ за субекта цялостността на неговия жизнен процес, динамичното единство на минало, настояще и бъдеще в съзнанието и дейността.” (Головаха и Кроник, 1984, с. 6)

На първо място трябва да се направи разграничение между „чувство за време” (биологично време) и това, което рускоезичните учени назовават „собствено време на личността”, „лично време”, (Головаха и Кроник, 1984), а английските учени – времева перспектива. Биологичното време, това е времето на биосистемите в процеса на тяхното функциониране в определена среда и под влияние на природни закономерности. Според американски учени „Времева перспектива е област на изследвания, която се опитва да разбере как и защо ние обръщаме мислите си извън настоящия момент.” (Корсини, 2008, с.

135) Собственото време на личността, от друга страна „интегрира в себе си както обективните времеви отношения (природни и социални), така също и субективното отразяване на тези отношения в процеса на възприемане на промените, оценката на продължителността и последователността от събития, преживяването на отделните свойства на времето, формирането на цялостно отношение на личността към времето на нейния живот.” (Головаха и Кроник, 1984, с. 5) Руските учени диференцират собственото време като „собственото време в социален смисъл” (обективно) и „субективно собствено време” (Головаха и Кроник, 1984, с. 5). Докато обективното време може да бъде обект на изследвания от страна на социолозите и икономистите (напр. бюджетът на времето), то субективното собствено време на личността като субективно време, „дадено в преживяванията” (Головаха и Кроник, 1984, с. 5) е предмет на изследване на психологията.

Според американските учени времева перспектива (или психологическото време на личността) притежава няколко дименсии: протяжност, ретроспекция, гъстота, кохерентност и насоченост. (Корсини, 2008, с. 135) Открива се връзка между субективната продължителност на времето и характера на дейността, равнището на мотивация и активност, емоционалното състояние, интересът към дейността, цялостност и интегрираност на задачата и други характеристики на изследваните лица и дейността. (Головаха и Кроник,

1984, с. 9) Факторът време се изследва още от К. Левин при изучаването на полето и напрегнатите системи. (Джонев, 1996, 73) Смята се, че Левин пръв е поставил въпроса за съществуването на „Единици психологическо време от различен мащаб, обусловени от мащаба на жизнените ситуации и определящи „границите на психологическото поле в дадения момент“. Според Левин това поле включва не само сегашното положение на индивида, но и неговата представа за своето минало и бъдеще – желания, страхове, мечти, планове и надежди” (Головаха, 1984, с. 30) „Според Л. Франк – ученик на Курт Левин, който определя времевата перспектива като „тоталността от становищата на човека за неговото психологическо бъдеще и минало, съществуващи в дадено време“, всеки от нас има определена позиция в обществото, както и определена индивидуална история на развитието. Този личен начин на разглеждане на света се отразява в нашите интерпретации на миналото, настоящето и бъдещето. В процеса на растежа времевата ни перспектива става по-широка и по-сложна, според Франк, и представлява уникалните преживявания, които сме имали до този момент.” (Корсини, 2008, с. 135)

Психологическото време на личността се анализира главно в два аспекта: във връзка с възрастта и позицията в живота и във връзка с аспектите на ситуацията. Например, във връзка с втория аспект, ситуациите на живота, Н.Израели смята, че „времевата перспектива обикновено се стеснява, когато икономиката е безперспективна, а работа трудно се намира”. (Корсини, 2008, с. 135)

В транзакционния анализ времевата перспектива се разглежда във връзка със сценариите и условията и особеностите на тяхното формиране. Потребността от структуриране на времето е един от основните постулати, върху които се гради сценарната теория (Берн, 1992; Шустов, 2009) Времето се структурира, според Берн, чрез няколко вида дейности, свързани, от една страна, с общуването и получаването на специфични „погалвания” (Берн, 1992) от другите, необходими за балансираното функциониране на личността и от друга, чрез включването в дейност. Участието в така наречените „психологически игри”, което се осъществява едновременно на съзнателно и безсъзнателно равнище на психично функциониране, представлява основен вид взаимоотношение, чрез което се формира сценарият. От своя страна, сценарият е една

лична система на глобално структуриране на времето, определяща какво и как ще се случи с индивида в продължение на неговия живот. (Берн, 1992; Шустов, 2009; Левкова, 2008) В това отношение сценарият придобива функциите на определящ личния смисъл в живота на индивида конструкт. Формиран в годините на детството, той се преразглежда и адаптира през юношеството и започва неосъзнавано от страна на личността на управлява нейния живот, да осмисля жизнения ѝ път, да подрежда във времето различните събития, дори да определя, в някои случаи, завършека на човешкия живот. (Берн, 1992)

Б. Минчев, свързвайки времевата перспектива на живота с личностните смисли, пише следното: „Личностните смисли са *компенсации* (к.а.) за изтичащото време на човешкия живот, макар и не само това. Тъй като човекът осъзнава, че разполага с ограничено време да живее и че личното време е негов главен ресурс и ценност, осъзнаването, че то изтича безвъзвратно, е универсална травма на осъзнаването. От тук произтича необходимостта от преживявания, които да неутрализират или поне да смекчат травмата на изтичащото време. В тази връзка се включват защитни механизми, един от които е *компенсаторното смислообразуване*. (к.а.) Действието му може да се изрази като доказване на равенство между постигнатите ползи и резултати и времето, инвестирано за тяхното постигане. В процеса на това „доказване”, по-точно самоубеждаване, възникват емоции на оправданост на усилията и времето, вложени в конкретното личностно постижение, на увереност, че резултатът е заслужен, ценен, следователно цялостната дейност има смисъл. В процесуален аспект това е поставяне на равенство между определен интервал от лично време и постигнатия ефект. ...За индивида е успокояващо и удовлетворяващо да решава това „уравнение” успешно по отношение на всеки замисъл и намерение, които изискват значителни усилия и времето за тях. Така осмислянето като уравниване на разнородни неща е почти всекидневна дейност.” (Минчев, 2013, с. 280-281) И по-надолу: „Психологическата защита чрез смисъл е еднакво нужна и на успяващите, и на неуспелите в живота.” (Минчев, 2013, с. 282) Последното изречение изразява много точно идеята за сценария на човешкия живот, който се явява именно своеобразна „психологическа защита чрез смисъл” от усещането както за изтичащото време,

от преживяването на чувство за безпокойство, когато времето не е структурирано (в годините на възрастността), така също и от усещането, че възрастните, а не ти контролираш своя живот и в реализация на потребността от изграждане на перспектива на времето на бъдещия живот (в годините на детството, когато сценарият се формира). В този смисъл К. Щайнер разглежда сценария като плод, от една страна, на необходимостта Възрастния в детето да решава своевременно настоящите си проблеми, и, от друга, резултат от принудата на родителските послания и необходимостта да се отговори на въпроса: Какво ще се случи с мене в бъдещето? (Steiner, 1974)

Головаха и Кроник пишат, че „Въз основа на закономерностите, проявяващи се при възникването и смяната на формите на преживяване на времето в различни жизнени ситуации, в съзнанието на човека може да се формира определена система на обобщените времеви представи, явяваща се своеобразна концепция за времето на личността в мащаба на нейния живот. Това е биографически мащаб, който се задава от времето на живота като цяло, т.е. хронологическите граници на индивидуалното съществуване на човека и неговите представи за най-вероятната продължителност на своя живот.” (Головаха, 1984, с. 10) Те свързват тези представи с фактори като средна продължителност на живота, продължителност на живота при предишните поколения, здравословно състояние, обща нагласа на човека. В теорията на транзакционния анализ това е представата за сценарий на човешкия живот. (Берн, 1992; Шустов, 2009; Левкова, 2008). Макар че в процеса на формиране на сценария също се отчита индивидуалното влияние на тези фактори върху него, те се разглеждат не като обективни съждения, като реалистични предвиждания, а по-скоро като една субективна основа, която може да е на лице при конкретната личност, а може и да не бъде. Например, влиянието на фактора „продължителност на живота при предишните поколения”, може да се включи в индивидуалната сценарна матрица когато личността се идентифицира с даден представител на това поколение, когато представата за неговия жизнен път отговаря на въпроса на детето „Какъв съм аз и на кого най-много приличам?”. Или в друг случай – когато имаме Родителско послание от типа на „заклинанията”, на „проклятията”: „И ти ще станеш като баща си/майка си/дядо си” и др. подобни. (Виж

Левкова, 2003; Steiner, 1997) Също така Родителски послания от типа на утвърждаващите (дори с възхищение): „Какъв си бащичко!”, „Одрала си кожата на майка си” могат да изиграят ролята на причина за включване на продължителността на жизнения път в сценарната матрица на личността. Това са емоционални, а не рационални основания за определяне продължителността на биографичното време, произтичащи от безсъзнателните области в Детето и Родителя. В друга група сценарии представата за „закодираната” продължителност на живота може да произтича от определен вид „решение” на Възрастния в малкото дете. Сценарното решение, осъществявано от още недоразвития и незрял „детски” Възрастен представлява един от основните аспекти в конструирането на сценария, според Щайнер, докато Е. Берн го приема като плод на серия родителски предписания, интегрирани в сценарната матрица от Детето. Ърскин, Джеймс и Джонгвард също като Щайнер разглеждат сценария като резултат от решенията на Възрастния. (Шустов, 2009, с. 44-45)

Излизането от сценарната тема се извършва главно чрез „пререшаване” от страна на Възрастния на взетото в една по-ранна възраст решение (Левкова, 2013; Goulding, 1990; James, & Goulding, 1998) Да разгледаме следното сценарно формиране и развитие: Момиче на 13г. „решава”, че ще умре на 23г., убита като „шпионка” в защита на Родината. В процеса на анализа¹ се открива следното: първо, своеобразната представа за времето в детско-юношеските години, която схваща една възраст като 23-годишната като много отдалечена във времето („Един старец на 26 години”, както се изразява героят в един филм); второ, тук имаме един героичен сценарий, дори бих казала, „свръхгероичен”, който търси своята реализация в героичната смърт за Родината (споделяният разказ за сценария е от жена, която на 13-годишна възраст живее в рамките на социалистическия строй, възпитавана от чавдарска и пионерска организация, с типичните книги и филми характерни за онова време); трето, тук имаме, както се разкрива в процеса на анализа, Родителски очаквания за справяне на „най-високо ниво, изразявани както от собствените ѝ родители, така също и

¹Лицето е изследвано в рамките на консултирането.

от учители и дружинен ръководител (на тази възраст тя е с отличен успех и всички очаквания към нея са били завишени); на четвърто, но не по сила място – инцестна връзка на по-голям роднина с нея, която я кара несъзнателно да търси повод за приключване на живота си (по-късно, на 15-годишна възраст, прави неуспешен опит за самоубийство). Виждаме от приведения случай колко сложна и изградена както от рационални, така и от иррационални мотиви и основания, е времевата перспектива в сценария на посоченото изследвано лице. Много вероятно е тук „героичното“ съдържание на сценария да представлява само опит за придаване на „приемлива“ форма на желанието за приключване на собствения живот поради непоносимостта на (продължаващата) инцестна връзка. В процеса на анализа се диференцират горепосочените „основания“ като произхождащи: първото и второто от Възрастния, третото и четвъртото – от Детето; обединени от жизнената позиция Аз съм ОК – Вие не сте ОК (Виж за жизнените позиции Левкова, 2013а; Jacobs, 1997; Steiner, 2012; White, 1994)

В един по-късен период от живота на изследваното лице откриваме така нареченото пререшаване на темата за времевата перспектива, свързана с края на живота. (виж Шустов, 2009, Goulding, 1990; James, & Goulding,) Изследваното лице разказва, че във възрастта около 20-21-години мисълта за приключване на живота чрез самоубийство започва да придобива една характерна натрапливост. Тъй като срещу нея се бори противоположната жизнена тенденция „Не трябва да приключваш живота си, защото така ще огорчиш близките си“, т.е. Родителското Его състояние, подкрепено от посочената по-горе жизнена позиция, а натрапливата мисъл (взетото в началото на пубертета сценарно решение, вероятно с частта, представена като запис в Детето, което обяснява хапактера на натрапливост) с напредване на времето става все по-силна, можем да предположим, че би било възможно на 23-годишна възраст тя действително да приключи с живота си, независимо дали по „героичен“ или „негероичен начин“. За щастие тук се намесва един доизграден в юношеските години и началото на младостта вече много силен Възрастен, който намира изход от сценарно програмирания край на живота. Изследваното лице преценява, че скръбта на родителите не се явява достатъчно силен мотив против приключването на живо-

та, но че ако самата тя има деца, то на тях тя никога не би причинила болката от загубата на майка им. Тук имаме една подкрепа на Възрастния от страна на Грижовния Родител. Вследствие на това нейният Възрастен взема решение да приключи с влюбванията и връзките „просто така“ и да търси (и избира от различните възможности) приятел за сериозна връзка. В следващата година тя скъсва отношенията си с първата си любов поради очевидно несериозното му отношение към скорошен брак; започва и много бързо приключва още две връзки с младежи, за които преценява, че или също не се стремят към брак, или не са подходящи за „баща на децата ѝ“ (изразът е неин); и на 23 години вече е омъжена и бременна, което според новото, вече не детско решение, т.е. „пререшаването“, на Възрастния тя успява да промени времевата перспектива на своя сценарий, като отложи края на живота си в едно неопределено, неясно и неточно бъдеще време.

Случаят на изследваното лице е пример както за времевата перспектива, свързана с програмирания край на жизнения път; така също и като пример за изключителната сложност и многоаспектност на биографичния мащаб на времевата перспектива; и за спонтанното (без намесата на специалист-транзакционен аналитик) пререшаване от страна на Възрастния и промяна на биографичния мащаб на перспективата в посока на максимална продължителност и неопределеност.

Един интересен за изследване проблем е дали откритата от Селигман заучена безпомощност не е един от факторите, определящи „края на жизненото време“ в сценариите. Ако предположим, че човекът, изградил такъв сценарий на своя живот, освен всичко останало, в детството е бил обект на системни контролиращи действия, или което е още по-лошо, на такава хаотичност във въздействията върху него, която не му е позволявала да контролира събитията в своя живот, то може би това се явява допълнителна основа за този вид сценарии. Например, дете, което живее в семейство, състоящо се от него и психично болната му майка, подложено на непредвидимите ѝ и с нищо непредизвикани агресивни реакции, може да придобие чувството за невъзможност да контролира и насочи своя жи-

вот в желаната позитивна посока.² В този случай, при вече израстналия човек, се появява една специфична нагласа към разрушаване на доброто, срещащо се в живота. Влюбвайки се в сериозен, обичаш, добър младеж, при нея се получава една парадоксална реакция на панически страхове именно тогава, когато всичко е „наред”. Тези панически реакции са свързани с едно глобално недоверие към възможността животът да бъде управляван така, че да протича добре; с несъзнаваното желание да се потвърди изградената в детството основна жизнена позиция, че Аз не съм ОК и Ти не си ОК. Те се явяват фактор, който несъзнавано трябва да разруши добрите отношения и да продължи живота ѝ в рамките на сценария, чийто краен резултат би трябвало да бъде да се развие като живота на майката – т.е. в определен отрязък от време и дъщерята да се разболее психически. Тук времевата перспектива отново бива променена, в процеса на анализа и консултирането, чрез пререшаването на Възрастния и формирането на жизнена позиция Аз съм ОК, Ти си ОК.

И накрая, нека се обърнем към дилемата на човешкия избор, така, както е представена от Е. Фром – да имаш или да бъдеш. Според Фром „Битието съществува само тук и сега (*his et nunc*) (к.а.) Притежанието съществува само във времето: минало, сегашно и бъдеще. ...Ние сме миналото; можем да кажем „Аз съм онова, което бях...*Бъдещето* е предвиждане на онова, което ще стане минало....*Настоящото* е точката, в която се съединяват минало и бъдеще, граничен пункт във времето, който обаче не е качествено различен от тях. Битийният модус не е непременно извън времето, но времето не е измерението, което има власт над битието. ...*Тук и сега е вечността*, т.е. безвремието.” (к.а.) (Фром, 1996, с. 200-201)

Можем ли да кажем, че има връзка между разбирането на времевата перспектива (психологическото време) в дилемата „да имаш или да бъдеш” и сценарната теория? Бърн (1990) постулира възможностите за извънсценарно развитие или за освобождаване от сценария в определен момент от живота (както в двата примера по-горе). За Щайнер (Steiner, 1974) целта на всяко анализиране на личността е освободеното от сценарии съ-

ществуване. Но какво значи да си свободен от сценария? Бърн разглежда свободата от сценария като способност за включеност, за близост и за живот извън робството на времето от детството (на записите в Детето и Родителя), живот *тук и сега* (к.м.), т.е. живот в настоящето, извън зависимостта от времето. Свободата от сценария е свързана с умението да живееш в или под управлението на Възрастния, който е именно състоянието на Егото, пребиваващо тук и сега. Свободата от сценария е свързана със способността за творчество, да твориш, ако не друго, то собствения си живот, или казано с думите, на Фром с битийността, със способността *да бъдеш* (к.м.)

Психологията, в своето колкото дълго, толкова и кратко съществуване, все още не е достигнала стадия на парадигмална наука. Тя представлява по-скоро една „пъстра мозайка от концепции и практики” (Минчев, 2013, с.15) В различните психологически направления и школи авторите говорят и пишат всеки на „свой език”, със специфична терминология, развивайки паралелно идеи, които всъщност са общи за цялата психология като наука. Но съществува, както пише Б. Минчев „*копнежът по една теория* (к.а.), която да е приемлива за всички, наричащи се психолози”. (пак там) По-долу на същата страница Б. Минчев коментира, че копнежът по единна теория води до различни мнения по въпроса коя да бъде тази теория. Без да смятам, че която и да било вече съществуваща теория може да поеме тези функции и роля, в настоящото изложение се опитвам да следвам по-скоро подхода на авторите на „Енциклопедия психология и поведенческа наука”, които например, в статията за его-развитието, обединяват етапи в развитието, които, макар и не идентични, според авторите, са „прекалено сходни, за да обозначават независими последователности” (Минчев, 2013, с.255) Този подход може да бъде наречен от някои „еклектичен”, но аз бих го назовала по-скоро „обединяващ”. Представените тук разсъждения представляват един опит на автора да обедини в темата „психологическо време” различни възгледи, като от една страна, посочи общото и, от друга, се спре на някои специфични моменти, анализирани в духа на сценарната теория, но които могат успешно да бъдат преведени на един общопсихологически език. В тази връзка, например, термини като „биографичен мащаб” и „времева перс-

² Лицето е изследвано в рамките на консултирането).

пектива” са използвани като равностойни и релевантни на термините от областта на Транзакционния анализ за коментиране на случай на сценарно пререшаване. Може би това е една съвсем малка, но необходима крачка по пътя на преоткриване единството на психологическата наука.

Литература

1. Берн, Э. (1992). *Игры, которые играют люди. Люди, которые играют в игры*. Лениздат
2. Головаха, Е. И. и Кроник, А., А., (1984). *Психологическое время личности*. Киев
3. Джонев, С. (1996). *Социална психология*, том 1, Софи-Р
4. Корсини, Р., (ред.) (2008). *Энциклопедия Психология и поведенческа наука*, Изд. Наука и изкуство
5. Кентауиц и кол., (2013). *Экспериментална психология*. ”Изток-Запад”, 2013
6. Левкова, И. (2003). *Жизнен сценарий и развитие на личността*. „Фабер” - В. Търново
7. Левкова, И. (2013а). Жизнени позиции. В сб. „Образование”. Международна научна конференция, Бургас
8. Левкова, И. (2013б). Исход от сценария: сценарно разрешение и сценарно пререшаване. *Юбилейна конференция на БАН*, София
9. Левкова, И. (2008). *Транзакционният анализ*. Изд. Псидо, Варна
10. Минчев, Б. (2013). *Психология. Еволюционно феноменологичен подход*. Изд. Сиела
11. Шустов, Д. (2009). *Руководство по клиническому транзактному анализу*. „Когито-Центр”
12. Goulding, R. (1990). *Transactional Analysis and Redecision Therapy*. New York
13. Jacobs, A. (1997). Berne's Life Positions: Science and Morality, *Transactional Analysis Journal*, 27, 3:197-206
14. James, M. & Goulding, M. (1998). Self-Reparenting and Redecision, *Transactional Analysis Journal*, 1:28-34
15. Steiner, C. (1974). *Scripts People Live*. Grove Press, Inc. New York
16. Steiner, C. (1997). Transactional Analysis in the Information Age, *Transactional Analysis Journal*, 1:57-73
17. Steiner, C. (2012). The OK Position: Freedom, Equality, and the Pursuit of Happiness, *Transactional Analysis Journal*, 42, 4:294-297
18. White, T., (1994). Life Positions, *Transactional Analysis Journal*, 24, 4:269-276

Ирена Иванова Левкова, доцент, доктор,
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”, гр. Пловдив, ул. Цар Асен 24,
i_levkova@abv.bg



УЧЕНЕТО В ПОДКРЕПА НА АКТИВНОТО ОСТАРЯВАНЕ

Ирена Рашкова, Цветелина Петрова

LEARNING IN SUPPORT OF ACTIVE AGEING

Irena Rashkova, Tsvetelina Petrova

ABSTRACT: *The paper views the learning opportunities provided by the Active Ageing Learning Community. It describes the content, structure and methods of the Community. In addition, it presents in details the three learning materials, respectively Health Self-Management, ICT for Social Networking and Intergenerational Volunteering – their objectives, content and the knowledge, skills and competences to be acquired. The expected impact on the learners is also outlined.*

Keywords: active ageing, social networking, health self-management, intergenerational volunteering

Introduction

In recent years ageing has severely affected all aspects of life. People aged 65+ will make up 30% of the European Union population by 2060 – almost double today's figure of 17%. As ageing is an irrevocable natural process, the issue that comes to the fore is "Can we age actively, i.e. in good health, physically fit, independent, socially included and active?"

One way of facing this challenge is learning. It can play a vital role in ageing societies since it can address many relevant opportunities such as increasing social and health costs, elderly people's participation and contribution to economy and society, re-skilling and up-skilling in the knowledge-based information society and intergenerational sharing of experience and knowledge.

Improving the quality of life of the elderly requires taking into consideration their community and social relations, their home environment and personal well-being, as well as their work environment. They have different types of learning needs related to enhancing their knowledge or their ability to accomplish practical tasks. Learning can also be used for advancing personal fulfillment and social connections. However, there are personal barriers to the access to learning, and the skills, abilities and motivation needed. Elderly people are a heterogeneous segment of the population and, in order to develop flexible and relevant learning opportunities, it is necessary to take into account both content and conditions of learning in their specific contexts. It is

not only important to involve the elderly in learning to improve their knowledge and competences but also to provide the opportunity for others to learn from them.

Therefore, the presented Active Ageing Learning Community developed within the European Lifelong Learning Programme, GRUNDTVIG Action, can appear an alternative learning path for ageing societies.

Active Ageing Learning Community as a System

The Active Ageing Learning Community is intended for elderly people 60+ and young people 16-35. It encompasses three learning areas:

- *Health Self-Management,*
 - *ICT for Social Networking,*
 - *Intergenerational Volunteering,*
- which are closely related to active ageing.

The three main learning methods are:

- blended learning,
- learning by doing,
- intergenerational learning.

The first learning method will provide the learners with the opportunity to learn and cooperate in the traditional classroom environment (classroom activities) by participating in role plays, case studies and workshops, and to consolidate and assess their acquired knowledge and skills on-line at home (self-study activities). The second learning method will allow learners to practise the knowledge and skills acquired in real life situations by implementing small-scale pro-

jects thus building their competences in the relevant area by doing and acting. The third method will place both generations in a learning process where they should support each other by sharing knowledge and experience in order to accomplish a given task together thus better understanding and respecting each other for their mutual benefit.

The Active Ageing Learning Community offers the following learning components:

- Study programmes in the three learning areas – to outline the training process (i.e. target groups, workload, learning objectives, learning and assessment methodology, content, learning outcomes);
- Printed learning materials in the three learning areas for classroom activities to acquire/improve relevant knowledge and skills;
- Internet-based learning materials in the three learning areas for self-study to consolidate the relevant knowledge and skills acquired;
- Self-assessment on-line test that allows the learner to assess the relevant knowledge and skills acquired by themselves;
- Project work to build relevant competences by doing and acting;

Health Self-Management



Fig. 1. Health Self-Management material

The learning material in Health Self-Management is designed for both age groups. Its objectives can be divided in the following three groups:

To gain knowledge of:

- the concept of health promotion and its advantages;
- different types of healthy habits and their application in daily life;

- different types of diseases and how the disease prevention enhances good health;
- the concept of nutrition and some basic principles;
- main nutrients, their functions and in which food you can find them;
- different nutrient needs according to age and disease;
- differences among aerobic and anaerobic physical exercise;
- frequency, length, intensity and kind of exercise according to age;
- basic memory functioning and other cognitive functions;
- changes in cognitive functioning according to age;
- benefits of cognitive stimulation.

To acquire skills in:

- identifying self-care practices that support wellness;
- creating routines (feeding, exercise, psychological well-being) for a healthy life;
- conducting disease prevention strategies;
- Awareness of a healthy nutrition and self-identification of unhealthy habits;
- how to prepare a diet according to age/disease;
- how to practice physical exercises according to age and physical performance;
- following active healthy living;
- practising techniques and strategies to improve the memory and other cognitive functions.

To raise learners'

- awareness of healthy habits;
- use of universal preventive measures, hygiene and waste disposal, proper food handling and storage and environmental controls to prevent diseases and health conditions;
- early detection and treatment of diseases and health conditions that impact one's health;
- use of a proper nutrition according to the nutritional needs of every person (age, condition, etc.);
- motivation to practice physical exercise;
- subjective wellbeing and attitude in life;
- functional capacity;
- memory, attention and other cognitive processes performance;
- emotional status, self-concept and self-esteem;
- communication, participation and social integration abilities.

The following topics are covered:

- Health Promotion and Disease Prevention
 - Health Risk Factors during the Life Cycle
 - Health Promotion
 - Disease Prevention
- Healthy Nutrition along Life
 - Nutrition
 - Nutrition needs according age and disease
 - Diets
 - Social Networking
- Physical and Cognitive Activities
 - Cognitive Activities
 - Physical Activities.

The objectives of the project work are as follows:

- to promote healthier lifestyle;
- to build positive attitude to health self-management and to practice physical activities;
- to encourage intergenerational cooperation;
- to promote team work, initiative and creativity.

An example for a project work could be to organize a small sport event where both generations take part (i.e. in the form of a short competition of relay games between two teams; each team includes elderly and young people) and after its end to taste healthy dishes prepared by the learners

ICT for Social Networking



Fig. 2. ICT for Social Networking material

The learning material in ICT for Social Networking is mainly designed for elderly people 60+, where a special emphasis is placed on Facebook and Skype. The older generation is expected to be supported by the young during the

learning process. However, the last topic “Blogs” is intended for both generations. The objectives of the learning material can be divided in the following three groups:

To gain knowledge of:

- the concept of social networks and their advantages;
- various social networks and their functionalities;
- the concept of blogs and their application.

To acquire skills in:

- registering and using all functionalities of a social network;

- creating and supporting a blog.

To raise learners’

- awareness of social networking;
- motivation to use ICT for social networking.

The following topics are covered:

- Social Networks. Advantages and Disadvantages. Benefits.

- Facebook
- Skype
- Twitter
- Google+, xing, stayfriends, LinkedIn & other communication tools like whatsapp, viber, line

- Blogs

The objectives of the project work are as follows:

- to build competence in using ICT for social networking;
- to encourage intergenerational learning;
- to promote team work, initiative and creativity.

The project work targets the development of a blog in Active Ageing and posting on it on regular basis by representatives of both generations.

Intergenerational Volunteering

The learning material in Intergenerational Volunteering is designed for both age groups. Its objectives can be divided in the following three groups:

To gain knowledge of:

- social and economic context for intergenerational work(demographic shifts, economic implications, degree of economic interdependence);

- definitions of intergenerational volunteering and learning;

- benefits of intergenerational learning and social participation;

- means of engaging appropriately and respectfully (child protection considerations, appropriate boundaries between participants around sharing of personal information);

- differences & similarities between generations;
- differences and difficulties in communication;
- self-empowerment strategies.

To acquire skills in:

- reducing the divide between generations;
- coping with difficulties to communicate from one generation to another;
- transferring knowledge from one generation to another;
- creating initiatives through intergenerational practice;
- recognizing and preventing ageism and stereotyping.

To raise learners'

- awareness of significant demographic and social changes;
- awareness of the role of intergenerational volunteering and learning;
- understanding of intergenerational volunteering and learning as a mutually beneficial process across generations and within special interest communities (e.g. Migrant communities, Gay & Lesbian communities);
- motivation to promote greater understanding and respect between generations;
- motivation to practice reciprocal learning relationships between generations;
- awareness of existing or possible avenues to become involved in intergenerational volunteering;
- awareness of available supports to intergenerational volunteering and learning;
- awareness of suitable themes for intergenerational projects.

The following topics are covered:

- Intergenerational Volunteering
- Context for Intergenerational Volunteering
- Age-Related Stereotypes
- Intergenerational Volunteering in Practice (Case Studies)
- Analysis of Case Studies
- Planning an Intergenerational Voluntary Action

The objectives of the project work are as follows:

- to build competence in organizing intergenerational volunteer actions;
- to encourage intergenerational cooperation and interaction;
- to promote intergenerational volunteer work;
- to encourage participation in communities.

The project work involves the organization of a small-scale intergenerational volunteering action by representatives of both generations.



Fig. 3. Intergenerational Volunteering material

Conclusions

The Active Ageing Learning Community is expected to have the following impact on the target groups:

- Both elderly 60+ and young 16-35 will be provided with LLL opportunities in relation to active ageing that correspond to their needs to prepare for ageing in a positive way from yearly years and throughout their life course;
- Both target groups will acquire skills in how to manage their health and live independently at an older age by disease prevention, physical and cognitive activity and healthy nutrition, which will improve their well being, self-esteem and quality of life and keep them active in the family, community, society and employment for a longer period. They will learn how to rely on themselves rather than on institutional care and relatives thus contributing to the reduction of the burden on governments and families;
- 60+ will have access to Internet, learn new ICT skills for social networking and practice them in order to improve their social contacts thus resulting in their better social inclusion;

- Both target groups will acquire volunteer skills by working together and supporting each other for the benefit of communities and society;
- Both target groups will teach each other, develop materials together and practice their skills together in order to better understand their cultures and use their strengths to their benefit and to the benefit of society;

Young and old together will have an opportunity to reconsider their life styles, better understand the benefits of active ageing and adopt more active way of living so that they can better cope with the demographic challenges of ageing in Europe.

Acknowledgement

The present paper is written within the European Grundtvig project “Active Ageing Learning Community” with the support of the Lifelong Learning Programme of the European Union. The publication reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

References

1. D. Nurra, Carletti S., Olinger S. 2014. *Intergenerational Volunteering*, Kredo-3M, Gabrovo.
2. I. Gospodinov, Grieser L., Volpert S. 2014. *ICT for Social Networking*, Kredo-3M, Gabrovo.
3. I. Iglesias et al. 2014. *Health Self-Management*, Kredo-3M, Gabrovo.
4. K. Ala-Mutka et al. 2008. *Active Ageing and the Potential of ICT for Learning*, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.
5. Active Ageing Learning Community. www.a-learn.eu

Irena Rashkova, Tsvetelina Petrova
 Technical University of Gabrovo
 Department for Language and Specialized Training
 4 Hadji Dimitar Street
 5300 Gabrovo
 e-mail: irena.rashkova@yahoo.com



ДИФЕРЕНЦИАЦИЯ НА ПРИХОДИТЕ СРЕД НАСЕЛЕНИЕТО НА УКРАИНА СПОРЕД РЕГИОНАЛНИЯ ПРИНЦИП

Ирина Хмеленко

INCOME DIFFERENTIATION OF THE POPULATION OF UKRAINE ACCORDING TO THE REGIONAL PRINCIPLE

Iryna Khmelenko

ABSTRACT: The article provides an overview of the scientific achievements of domestic and foreign scientists in the study of the question of differentiation of population incomes, in particular the disclosure of dynamics and social consequences of distribution and redistribution of income, their impact on the living standards of the population, peculiarities of formation of incomes sources, the problem of overcoming of poverty and marginalization of the population, improvement of methodological base for development of new perspective directions of social-economic development of regions. The author of the article the analysis of income of Ukrainian citizens on a regional principle, the causes of the emergence and deepening of regional income differentiation of the population. Given the specialization, the location of the regions, the level of urbanization of certain territories, identified areas with the greatest and lower incomes and the factors that influence them. In particular differences in incomes, their dynamics and structure in the context of different types of cities of the country on the level of production and social infrastructure, the dynamic of development, the demand for goods and services. Taking into account modern tendencies of economic development of the regions of Ukraine, investigated the potential growth of welfare of their populations, the majority of which is the salary, differentiation of payments which are investigated by kinds of economic activities. Proposed effective state policy measures aimed at overcoming regional income differentiation of the population of Ukraine, preventing territorial pockets of poverty, lack of resources for subsistence and appropriate conditions for human development. In particular, the focus will ensure the formation of investment and innovative development and promote business development. The proposed measures will allow to attract additional financial resources to meet the income of the employed in the relevant field workers, to ensure sustainable and harmonious regional development of Ukraine, which ultimately will reduce the income differentiation of the population on a regional principle.

Key words: Income of the population, region, wages, social position, differentiation, and activities.

The social status of any country depends on the social development of its regions. One of the most difficult problems in Ukraine is deepening regional income differentiation of the population, caused by different speeds socio-economic potential. Regional economic space creates a fundamentally different, asymmetrical conditions of formation of incomes of households in the country, and, therefore, objectively leads to a significant differentiation of the population on these parameters. To ensure sustainable and balanced regional development, transition to a new path, you must keep these differences at the socially acceptable level, i.e. to prevent the emergence of territorial pockets of poverty, lack of resources for subsistence and appropriate conditions for human development..

A significant contribution to the development of a problem of differentiation of population in-

comes in Ukraine has committed domestic scientists. In particular, trends in the stratification of the population at the level of countries and regions, features of formation of incomes sources, the problem of overcoming of poverty and marginalization of the population devoted to labour L.Ilchuk [1, p.14-15], C. Maistrenko [2, p.26-31], A. Sokolovskaya [3, p.10-11]. The improvement of methodological base for development of new perspective directions of social-economic development of regions of Ukraine devoted a lot of work O.Pishulina [4, p. 28-30], K. Swabia [5, p.12]. Problems of regional asymmetry of forming the main structural parameters of the aggregate income of the population in the context of requirements for welfare of local communities studied I. Bepalko [6, p.159-165].

Experts emphasize that economic growth, provided that the uniform distribution of the results among all groups of the population, it is the soil improving the welfare of each citizen, overcoming excessive differentiation and poverty, but in any case it can not automatically eliminate poverty, to protect against the threat of social upheaval, to guarantee the security of human existence in society.

Economic growth is accompanied by a sharp disproportions in regional development and widening of income inequality, both of these problems should be solved through effective public policies. Scientific achievements of domestic and foreign scientists reveal the dynamics and social consequences of distribution and redistribution of income, their impact on the living standards of the population. However, a detailed analysis and evaluation requires the issue of regional disparities of income, taking into account modern tendencies of economic development and specialization of territories, the research potential of growth of welfare of the population.

Today Ukraine has one of the most pressing problems is the problem of high population dif-

ferentiation by income, which negatively affects the economy. The processes of social differentiation observed in all transformers-formation economies [1, p.27]. However, we should admit that Ukraine, along with Russia, the degree of income inequality is unique among Eastern European countries undertaking economic reforms. The decrease in real incomes and the growth of their differentiation are two of the main trends in the quality of life of citizens of Ukraine during the years of independence. The predominant share in the population's income is wages. At this stage there is a significant differentiation of wages by kinds of economic activities. So, the most highly paid in the economy remain employees of aviation transport,

where wages exceeded the average for the economy 3.2 times (the average wage in Ukraine to 2013 was 3273 UAH), financial institutions - above 1.8 times and industry - almost 1.2 times [7, p.1]. At the same time, the absolute amount of wages of workers employed in enterprises of agriculture, health, education does not exceed 75% of the average level in the economy (Fig. 1).

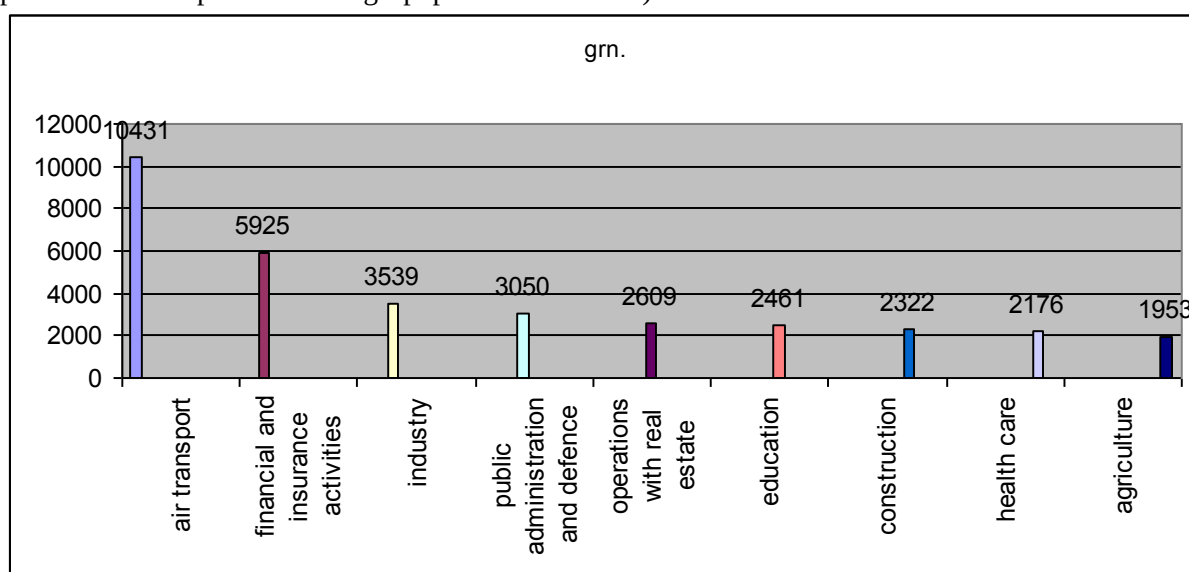


Fig. 1 Average wages by kinds of economic activities in per full-time employee in 2013

*Source: data of State statistics service of Ukraine [7].

Thus, monetary incomes of the population in the Western regions is significantly lower than in Ukraine on average. This is because in the Western regions the most part of the population is engaged in agriculture. In the best situation of the territory, industrial specialization which define industries, whose products have export orientation, i.e. industry and processing complex. Conversely, the poorest regions are those with the

lowest share of the industrial sector as a whole, or the dominant industries are in a critical situation, which is connected with the low competitiveness of their products. In addition, in Ukraine today there is a considerable gap between urban and rural areas level of material wealth, which is one of the most serious factors, forms General situation with stratification of the population [5, p.12]. This is explained by the difference in the

wages of the rural and urban populations, where the gap in wages at the sectoral level and is in 2 times and more. The results of the survey of living conditions of households of Ukraine, which take into account the latest recommendations of Eurostat, gives the opportunity to evaluate the differentiation of households with a minimum income in the context of urban and rural settlements of Ukraine [6, p.163].

If in General, in Ukraine the percentage of households with lowest incomes, is 23.7 % in the aggregate income of population in urban settlements, it is 21.7 % (including major cities 16.9 % and small 29.8 percent). In rural areas the figure above the average and up to 28 percent. Evaluation of similar indicators for the monetary incomes of the population reflects the disproportionately high proportion of households with a minimum income in rural areas.

The overall distribution of households of Ukraine on the average per capita income below the subsistence minimum (score from total reve-

nues) shows that from them 63.3 % accounts for urban settlements, 36.7 % - the countryside; the assessment of these indicators money income share of urban settlements below and is 56.7%, rural areas significantly increased, reaching 43.3 percent. Significant are the differences in incomes, their dynamics and structure in the context of different types of cities of the country. Thanks to a developed industrial and social infrastructure, the dynamic development of the high demand for goods and services in major cities created more favorable conditions for income generation than in small towns [4, p.29]. Also there is a significant regional differentiation of wages of the population. Thus, the growth of the income level of the average Ukrainian is largely due to the industrial centers. The most profitable in Ukraine are Kyiv, Donetsk, Kyiv, Luhansk, Dnipropetrovsk and Zaporizhia region (Fig.2).

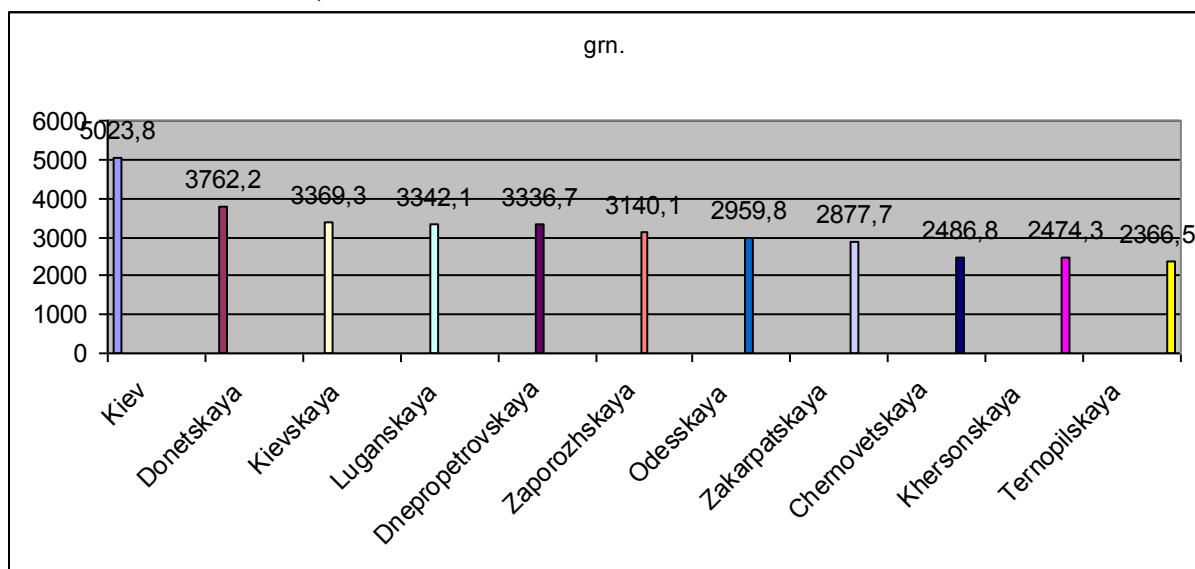


Fig.2 The differentiation of wages by regions of Ukraine in per full-time employee in 2013

*Source: data of State statistics service of Ukraine [8].

Average salaries have port regions, such as the Odessa region and AR of Crimea.

The lowest wages are observed in the regions with developed agriculture, namely in Ternopil and Kherson regions, where its level does not exceed 75 percent of the average level in Ukraine (3273,8 UAH).

Conclusions and perspectives of further research. In the context of the new wave of economic decline, lack of financial resources (both on state and regional levels), the growth of social tension, the importance of the problem of over-

coming of income differentiation of the population on a regional principle.

For its solution, first of all, you need to ensure sustainable economic development of regions by means of:

- acceleration of structural modernization of industry and agriculture regions, which will take place optimization of production capacities (as liquidation of obsolete and physically worn out, and download underutilized capacity) that will promote the increase of profitability of manufac-

ture and, accordingly, increase of labour payment its workforce;

- to achieve the minimization of regional unemployment means a regional economic policy on the basis of creation and realization of infrastructural projects, organization of public works, which would have enabled the employment of unemployed population and to ensure the creation of at least temporary jobs;

- the promotion of business on the basis of clear normative-legal base, access to credit, leasing, in order to contribute to the economic growth of the territories, increase the volume of gross regional product, and, consequently, growth of incomes of the population;

- providing financial support to business entities of all forms of ownership, registered on the territory of a region, with the purpose of realization of the investment, innovation, infrastructure and other projects of strategic importance for the competitiveness of the region;

- provision of formation and functioning of regional infrastructure investment and innovation development: business centers, business incubators, venture capital funds;

- developing mechanisms for increasing economic activity in the regions and improvement of the state policy on financial support for small and medium business for increasing employment and self-employment and the raising of additional own resources, which will be accompanied by growth of incomes of the population and revenue in budgets of all levels;

- introduction of promising recreational projects in the regions, which have favorable conditions and opportunities as a means of stimulating other business directions, will allow to attract additional financial resources to ensure the incomes of people employed in this sector workers and to reduce income differentiation of the population on a regional principle.

References

1. Ilchuk L. 2013. Monitoring of the social situation in Ukraine: analysis and forecast. *The Economist* 10: 14-15.

2. Maistrenko A. 2013. Social standard of living indicators. Formation of market relations in Ukraine 10: 26-31.

3. Sokolovskaya A. 2013. Income of the population of Ukraine: regional aspect. *Ukraine: aspects of labour* 12: 10-11.

4. Pishulina O. 2012. Social policy Development regions. *Economics, Finance, law* 17: 28-30.

5. Shvabiy K. 2013. State social policy and living standard of the population in Ukraine. *The Economist* 8: 12 p.

6. Bepalko I. 2013. Prospects of social development of regions of Ukraine on the modern. *Regional economy* 2: 159-165.

7. The differentiation of wages by regions of Ukraine in per full-time employee. The website of the State Statistics Service of Ukraine, 2013. [http:// www.ukrstat.gov.ua](http://www.ukrstat.gov.ua) .

8. Basilinskaya Y. 2012. *Microeconomics: textbook*. Kiev: Center for studies I-ture

9. Grigoruk A., 2012. Foundations of economic theory. In Egorova I. (Ed.), *Studies Manual*. Doneck, pp.433- 435.

10. Jalila Y., 2013. From social assistance to social policy. In Sviridova L (Ed.), *Collection of Sciences articles*. Kiev, pp.25 - 27.

PhD student Khmelenko Iryna Vasil'evna, East Ukrainian University of Vladimir Dahl, Institute of Economics and Finance, Department of Taxation;

hmelenko2012@mail.ru



СОЦИАЛНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА ИЗКУСТВОТО

Мариана Каприева

SOME SOCIAL DIMENSIONS OF THE FINE ARTS

Mariana Kaprieva

ABSTRACT: *The present scientific paper considers some of the modern day philosophic and aesthetic problems and different aspects concerning the sociology of the fine arts. This paper intends as well to discover the right place and role of the fine arts in the realm of the present day society and at the same time presents an analysis of some of the existing trends of development. This paper turns its attention towards some of the postmodern presentations of the artistic events and the connection existing between their individual and social nature. In doing all that the present author still considers the subject matter of the paper far from exhausted.*

Keywords: philosophy of the fine arts, sociology of the fine arts, artistic imagery, postmodern art, individual and social nature of the fine arts

В настоящата работа се разглеждат някои от съвременните философско-естетически проблеми и аспекти на социологията на изкуството. Търси се мястото и ролята му в социалния континуум, прави се опит за анализ на някои от основните тенденции на развитие на изкуството като социално явление. Изследват се границите на условността и правдивостта на художествените форми, техните социални функции: да удовлетворяват специфичните духовни потребности на хората, да съдействат за възпитанието на естетически вкус и креативни нагласи у децата и младежите и даже да лекуват психични нарушения чрез арт-терапия. Обръща се внимание на постмодерните прояви на художествените явления, на връзката между индивидуалното и социалното им битие, както и на проблемите с комерсиализацията на изкуството.

Традиционно философията на изкуството изследва художествените произведения като носители на идеите на авторите, на тяхното светоусещане, мироглед и естетика. Други философски системи търсят връзката между художественото явление и ролята на твореца в конкретните социални, политически и исторически реалности. Сблъскват се две крайни позиции: от една страна изкуството се обявява за независим трансцендентален обект, от друга то се възприема като идеология и е призвано да служи на обществения интерес (например марксистките формулировки за изкуството). На необходимостта да се из-

следват социалните измерения на изкуството, неговото място и роля в обществените процеси, връзките му със социалните институции и тенденции в развитието на тези отношения, отговаря и социологията на изкуството.

Специфика на социологията на изкуството

Социалните измерения на изкуството са предмет на изследване на философията на изкуството, на естетиката, на историята на изкуството, а през последните години на XX век и на социологията на изкуството. Точно тя поставя художествените феномени в други, нетрадиционни рамки, стреми се да свали ореола, който е създавала около тях класическата естетика, (Хегел, Г. 2004) приземява ги като социални обекти.

Трябва да отбележим, че в тази работа разглеждаме проблемите на теоретичната социология по отношение на изследването на изкуството и не си поставяме за задача анализа на конкретните емпирични модели, чрез които може да се осъществява такова изследване.

За разлика от специалистите по естетика, социалните учени в своите разработки изхождат от изначалната теза, че изкуството трябва да бъде разглеждано в социалното време и пространство в широк смисъл и по-конкретно в институционален аспект: връзката му с другите социални институции, профе-

сионалното обучение, признание, меценатство, пазарни отношения и пр.

Докато естетите мислят изкуството като нещо неповторимо, иманентно духовно, социолозите търсят в социалното му битие повторимото, типичното, закономерно проявяващото се. Те не се смущават от това, че независимо от общоприетия образ на самотния творец, някои художници и писатели са създали творбите си с помощта на редактори, ментори, колеги, или, че са преработвали многократно едно и също произведение, за да припечелят от продажбата му. От социологическа гледна точка произведението на изкуството е момент от един сложен процес на взаимодействие на повече от един актьор, който се осъществява посредством определени социални институции и следва исторически наблюдаеми тенденции.

Опитите в това отношение са противоречиви, но интересни. Изкуството като социално явление, неговата институционалност и взаимовръзките му с другите социални институции закономерно го правят предмет на изследване и анализ на социологическата наука. Проблемността идва от двойствения характер на изкуството, от сложността на отношението между индивидуалното и социалното, и може да се изрази чрез следните въпроси: Каква е връзката между изкуството и обществото? Как трябва да бъде изучавана тази връзка?

Дълго преди концепции като „Хегемонията” и „Другият” да станат модерни в САЩ, (Crape, D., 1993) социолозите насочват вниманието си към анализа на многоизмерната връзка между изкуство, идеология и власт. Това не означава обаче, че многомерността е постигната. Напротив, най-често се изследва организацията на системите на културното производство, социалната роля и вкусовете нагласи на твореца, класовата структура на аудиториите, което реализира един ограничен анализ на връзката между културните форми и социалните процеси. “Описването на свързващите звена между изкуство и общество представлява обширен, но еднопосочен проект за социолозите, за които културните форми и практики продължават да бъдат проява, мярка или страничен продукт на някой по-основен социален фактор като институционално напрежение, групова солидарност, стратификация и т. н. Както пише Голдфарб „мястото на изкуствата в обществото е определено, тяхното ежедневно функциониране е

изяснено, но това, което действително се отличава, техните граници, културното и политическото им значение в историческото развитие на обществото е игнорирано”.” (Болър, А., 2001, с. 169-170) В цитираната статия Ан Болър посочва основните проблеми на социологията на изкуството: тя преди всичко ограничава анализа си до социалните предпоставки за появата на художественото произведение, без то като обект да бъде изследвано; това поставя под съмнение социологическата претенция, че художествената творба е в най-общ смисъл социален продукт; неопределена остава връзката между социалните процеси и тези в изкуството. „Характерно е, че социологията не може да си даде сметка за начините, по които културните форми и практики не просто рефлектират върху един вече зададен социален свят, а по-скоро играят конструктивна роля в конструирането на този свят. Взети заедно, тези недостатъци подчертават нуждата от нови методологически стратегии в социологията на изкуството, способни да обхванат комплексното взаимодействие на естетическите, социалните, икономическите и политическите фактори.” (Болър, А., 2001, с. 170)

За автономията и значението на изкуството

Социологията на изкуството среща затруднения основно с проблемите за автономността на изкуството и значението на художествените произведения. Първият е исторически заложен в многобройните и противоречиви дефиниции за термина „автономия на изкуството” и връзката му с радикалната доктрина на естетическата автономия, възприета от различни естетически движения в края на XIX век. Днес тези идеи намират своите горещи привърженици сред историците на изкуството и литературните критици, които свеждат социалните и политическите въпроси до формалните свойства на привидно независимите художествени произведения. Една от значимите задачи на социологията на изкуството днес е да развенчае концепцията на естетическата автономия, която капсулира художествените явления и ги дистанцира от социологическото изследване.

Това не означава обаче, че термина „автономия на изкуството” трябва да бъде изцяло изоставен. Съществуват две други интересни дефиниции за автономията, представени пър-

во като естетически концепции във философията на Франкфуртската школа, в частност в произведенията на Адорно (Адорно, Т., 2002) и Маркузе (Маркузе, Х., 1993) и особено във философските и социологически трудове на Бюргер, Хабермас и Голдфарб. Първата дефиниция проследява историческото развитие и структурата на автономната институция на изкуството в модерното общество, а втората – автономията на изкуството като обект на изследване само по себе си.

С какво са значими тези две дефиниции на автономността на изкуството? Първата позволява да се концептуализира институционалният статус на изкуството в модерното общество, а втората, по същество методологична и особено полезна за съвременната социология на изкуството, дава възможност художественото творчество да се разглежда като специфична област, която винаги е свързана с други социални процеси, но не може просто да бъде сведена до тях.

В исторически план автономният статус на изкуството се свързва с процеса на културната диференциация, започнал през Ренесансовата епоха с освобождаването на изкуството от тесните средновековни религиозни рамки и превръщането му във феномен на светския живот. Този процес се развива до края на XVIII век, когато намира своето систематично и философско представяне в произведенията на Имануил Кант. (Кант, И. 1992) Развитие на модерното общество, с модерните системи на държавата и икономиката закономерно извеждат изкуството като социално явление на капиталистическия пазар и то се превръща все повече в система от съзнателно изградени независими ценности. Изкуството започва да мисли само себе си, то е автономно и приема за единствено съществена връзката творец – произведение. Тя се забулва в тайнственост, понякога мистичност и съответно се разграничава от социалните процеси. Изключение правят само някои стилове и направления в изкуството, например реализмът.

Парадоксалното в случая е, че либерализацията на модерното изкуство от религиозните форми на власт и контрол повторно го поставя в зависимост, но вече от властта на модерния пазар. В постмодерното общество тази зависимост ще се изроди в комерсиализацията на изкуството.

Макар да не решава въпроса за връзката между изкуството и обществото тази концеп-

ция за автономността на изкуството, която е изградена на исторически основи, хвърля значителна светлина върху проблема за отношенията на изкуството с другите сфери на модерното общество. Същевременно тя обръща внимание на комплексния характер на тази исторически променяща се връзка.

Още по-сложен за социологията на изкуството е проблемът за автономията на изкуството като обект на изследване само по себе си. Преди всичко на това схващане се противопоставя доминиращата в социологическите изследвания на изкуството и културата, доктрина за естетическия неутралитет. Основната теза е, че от една страна социолозите естествено се противопоставят на естетическата преценка и от друга, че произведенията на изкуството, по самата си същност, остават в страни от социологическия анализ. Съществува опасението, че всяко по-сериозно ангажиране с естетическа преценка на дадено художествено произведение заплашва изследователя да излезе извън рамките на социологията.

Социологическите подходи, които абсолютизират обобщението като методологически критерий при изследването на изкуството рискуват да пренебрегнат различията между културните обекти, както и такива между културните и другите социални фактори, от които могат да извлекат важно социологическо познание. „Всъщност това означава примиряване с въпросите за жанра, формата, съдържанието, наративността, репрезентацията, естетическата условност и интертекстуалността – въпроси, които могат да бъдат зададени само чрез директно ангажиране с произведението на изкуството.” (Болър, А., 2001, с. 174)

Печелившата за социологията на изкуството позиция предполага изясняването на специфичните и исторически променящите се връзки между културните явления и социалните институции и процеси. Трябва да се преодолее изкуственото разделение, съществуващо между науката за обществото и науката за изкуството.

Философията на изкуството за социалните измерения на художествената образност

Философията на изкуството успява да обедини в себе си както естетическите, така и социалните аспекти на художественото явление. Тя се ангажира с изследване на проце-

сите в развитие, комплексно и многопластово. Философските методи за анализ го позволяват.

Изкуството съществува и реализира себе си чрез художествената образност. Тя представлява съвкупност от материализирани чувства, емоции, представи и идеи на твореца, които се проявяват чрез думи, звуци, изображения, пластика и пр. Колкото и конкретен характер да имат тези образи по отношение на своята форма на съществуване, те винаги имплицитно съдържат определена условност, отразяват общата нагласа на своя създател и са подчинени на неговите философски търсения и прозрения. Така се раждат естетическите модели на изкуството, които в своята субективна основа са втъкали отпечатъка на социалното пространство и време, предали са в определена степен схематизирания орнамент на културата на дадена историческа епоха.

Интересно е разграничаването на художествената култура от понятието “художествен живот”. (Волкова, Е., 1979) Последното включва множество дейности, които можем да групираме като материално-производствени, комуникативно-технически и финансово-икономически. Без тях е немислимо съвременното изкуството, те го обслужват, но не притежават художествен характер. Считаме, че в съвременната масова култура често се подменя художественото с комерсиалното, като не се отчита посочената по-горе специфика. Изкуството се прави по поръчка, за да задоволява предварително фиксирани вкусове и съмнителни естетически потребности. Нещо повече, чрез средствата за масова информация масовата култура сама създава тези вкусове и потребности, като заменя естетическата ценност с пазарна стойност.

Съвременната действителност ни дава сериозни основания да търсим нови нива на взаимна обвързаност между изкуството и състоянието на обществото. Променящите се социални модели рефлектират върху естетическите модели на изкуството, независимо от безспорната им субективност. Този процес е сложен, многопластов, анализът му изисква по-широк, философски поглед и оценките не могат да бъдат еднозначни. “Самопораждането и самоопределението на всяко ново общество изглежда предполага не само натрупването на известно количество колективен опит, но още и неговото преобразуване в художествена форма: както и обратното – естетически-

ят опит, произлизащ от първите художествени прояви, се превъплъщава в общественно-практическият живот и по този начин спомага за перспективното формиране на социалните структури.” (Стефанов, И., 2001, с. 272)

Предизвиква интерес феноменът на съществуването на художествената образност извън акта на създаване и възприемане в качеството ѝ на обективно явление в човешката културна история. Това е битието на художествения образ в социалния континуум като културна и естетическа ценност. Той не е статичен, а продължаващ във времето социален процес на познание, на емоционално съпреживяване и преосмисляне. Това е процес на активна дейност на съзнанието, пораждаща нова образна структура.

Произведението, въплътено в материала и изразено с езика на конкретното изкуство, влиза във взаимоотношения със системата от човешки потребности. Като резултат от този процес произведението може да получи ново значение, несъвпадащо отчасти или изцяло с това, което е вложил в него авторът. Търсенето на нови пътища в развитието на различните видове изкуство, както и теоретичното им осмисляне обуславя особения интерес на изкуствознанието, културологията и естетиката към тази проблематика.

Интересна и близка до нашите разсъждения е антропологическата интерпретация на Сюзан Лангер. Тя търси специфичната роля на изкуството като посредник между субективния свят на човека и обективизираната представа за него. Основната теза е, че съществува една скрита, но особено съществена област на човешката природа – душевността и тя не може да бъде представена адекватно със средствата на формално-понятийните конструкции на езика. Дълбоката същност на емоциите не може да се изрази чрез “дискурсивния символизъм”. Битието на “вътрешното изживяване” е постижимо само за изкуството. То създава нужните символи и чрез тях обхваща същността на вътрешния опит на индивида и го материализира в непосредствена визия на субективната действителност. Чрез своя специфичен образен език изкуството предава идеите ни за вътрешния опит така, както логическото построение формулира идеите ни за външния опит. Според С. Лангер единствено изкуството е в състояние да даде форма на чувствата, да ги направи видими, понятни, символично значими и в това се състои специфичното му културно

значение. То има способността да формира нов начин на чувстване, прави го разбираемо и по този начин влияе върху живота на хората. “Единственият начин, по който наистина можем да си представим движението на жизнените потоци, зараждането, нарастването и отшумяването на емоцията и в крайна сметка на целия непосредствен смисъл на човешкия живот, е чрез художествените изрази.” (Лангер, С., 1993, с. 170) Не може да не се съгласим с С. Лангер, че всъщност изкуството е незаменимо средство за самопознание на човека и като такова то може да полага дори основите на нова епоха в културата. Ние нямаме точна представа за себе си и често сме силно изненадани от собствените си чувства и поведение в определени ситуации. По този повод Томас Ман пише: “Човек изобщо има нужда да си бъде припомнян. Той далеч невинаги притежава себе си, нашето самосъзнание е слабо в този смисъл, че ние невинаги имаме под ръка всичко онова, което притежава нашето Аз. Само в момент на рядка яснота, съсредоточеност и цялостна ориентация ние знаем действително нещо за себе си и скромността на големите хора, която често ни изненадва, сигурно се дължи до голяма степен и на това, че те обикновено малко знаят за себе си, но не се държат винаги във фокуса на вниманието си и с право се чувстват като обикновени хора.” (Ман, Т., 1975, с. 218)

Условност и социални функции на изкуството

Условният характер на художествения образ е свързан със същността и еволюцията на формите на художественото мислене. Можем да кажем, че макар да е характерен за изкуството въобще, в конкретните си прояви условността на образа е винаги исторически детерминирана. Но при това тя може да се изрази по различен начин в рамките на творчеството на една школа в изкуството и даже в различните произведения на един и същ автор. Едва ли могат да се напишат рецепти за доброто дозирането на художествената условност. Човечеството познава абсурдните прояви на подобни опити при различни насилствени идеологизации на изкуството. Според нас, това трябва да бъде работа само на твореца. Естетическите качества на художествената образност, както и продължителността на нейното социално битие зависят и от умението на ху-

джника да постигне мярата в търсенето на условността на образа.

Влиянието на художественото творчество върху твореца и зрителя е тема, сериозно изследвана във философията на изкуството, но и постоянно будеща интерес. От една страна тя е свързана със специфичните прояви на художественото явление, с философските и психологическите му аспекти, от друга касае социалното му битие, начина по който съществува и функционира в реалния живот.

Творецът е едновременно субект на творческия процес и обект на собственото си изграждане. В акта на съзиданието той изразява както своята психологическа същност като чувства, потребности, интереси, преживявания, така и стремежи, намерения, културни доминанти. Вглеждането в собственото творчество позволява на човека да открие в себе си това, което е недостъпно за възприятията на нивото на рационалното съзнание и трудно се поддава на точна интерпретация.

При изграждането на художествения образ творецът вплита своите чувства и мисли, своите надежди и стремежи, нещо важно за него, което има особен личен смисъл. Чрез специфични художествени средства той разкрива своя вътрешен свят.

Немският философ Фридрих Вилхелм Шелинг, в своя труд „Философия на изкуството“, при анализа на художествената живопис определя рисунката като „изображение на вътрешното чрез външното“. (Шелинг, Ф., 1999, с. 272)

Подобен процес се извършва и при възприемането на художествената образност, чрез опосредстваното самопознание и себеизграждане на зрителя, слушателя, читателя. Това променя не само представите му за самия себе си, но и отношението му към света като цяло, прави го съ-творец. Така се проявява една социална функция на изкуството – да въздейства, влияе и възпитава.

Изкуството е онова средство, което позволява на човека да “притежава себе си” и тази негова незаменима функция в живота на хората от всички исторически епохи го прави вечно. То може да ни даде онова специфично познание, което ни прави съпричастни, съпреживяващи, състрадателни и духовно пречистени. Като се замислим, ние действително знаем много неща за живота и за себе си не защото непосредствено сме ги преживели, а защото сме чели стихове и романи, гледали сме картини, театрални постановки или фил-

ми, слушали сме музика. Тази лишена от утилитарно значение дейност прибавя нещо особено съществено към нашия жизнен опит, формира нашето възприемане на света и ни прави отворени за екзистенциални събития, които нямат място в реалния ни живот. Художествената образност притежава силата да ни променя, въпросът е в каква посока. За това е особено важен характера и философските послания на естетическите модели на изкуството.

Многопластовото въздействие на произведенията на изкуството, дълбочината на емоционално-психологически, нравствено-естетически и социално-културните послания, предадени чрез образно-знаковата система на художествения език, правят изкуството способно да въздейства разтърсващо, пречистващо чрез духовен катарзис, но също така успокояващо, хармонизиращо, тонизиращо. Тези му свойства стоят в основата на психологическите форми на въздействие върху човека чрез изкуството, познати като „арт терапия“, която днес все повече се използва както за лечение на психологически и психиатрични проблеми, така и за целите на обучението при децата в детските градини и училищата. Посочената социална функция на художествените форми е особено значима и отговорна. Тя поставя въпроси за критериите и естетическите качества на художествената продукция, какво е подходящо за възприемане от подрастващите и от какво те да бъдат предпазвани. Общуването с изкуството развива особена креативност, нестандартно мислене при решаване на сложни ситуационни задачи. (Тодорова, М., 2010)

Естетическата потребност от изкуство е потребност от духовно общуване между личността и обществото. Своята социално-нравствена функция изкуството изпълнява чрез реализация на неповторимата си естетическа специфика. По тази причина то се явява незаменимо средство за обществено въздействие върху личността. Може с увереност да се твърди, че изкуството осъществява духовно преустройство във вътрешния свят на човека. В посока на създанието или на разрушението – това зависи от философията на изкуството, от състоянието на художествената и индивидуална култура, както и от социалната

поръчка на обществото. В този смисъл, масовата култура и прекомерната комерсиализация на изкуството ни изправя пред сериозни социални проблеми.

Литература

1. Адорно, Т. 2002. *Естетическа теория*. Изд. „Агата-А“, София.
2. Болър, Ан, 2001. *Методологични дилеми в социологията на изкуството*. В: Социологически измерения на изкуството. Антология, 1 част, Изд. „Аскони-Издат“, София, с.169-184.
3. Волкова, Е. 1979. *Произведение искусства в сфере художественной культуры*, Новое в жизни, науке и технике, Серия “Эстетика”, № 7, Москва.
4. Кант, И. 1992. *Антропология от прагматично гледище*. Изд. СУ „Климент Охридски“, София.
5. Лангер, С. 1993. *Културното значение на изкуството*. В: Сб. Идеи в културологията. т. II, София.
6. Ман, Т. 1975. *Литературна есеистика*. Изд. „Наука“, София, т. I.
7. Маркузе, Х. 1993. *Ерос и цивилизация*. София.
8. Стефанов, И. 2001. *Природата на културата*. Изд. „Аскони-Издат“, София.
9. Тен, И. 2002. *Философия на изкуството*. Изд. “З. Стоянов”, София, с. 41.
10. Тодорова, М. 2010. *Формиране на умения за рационално решаване на ситуации*. В: Научни трудове, т.49, серия 6.2, РУ „А. Кънчев“, Русе.
11. Хегел, Г, 2004. *Естетика*. Том 1, Изд. „Европа“, София.
12. Шеллинг, Ф. *Философия искусства*. Изд. „Мысль“, Москва, 1999, с. 272.
13. Crane, Diana, 1993. In the Sociology of Culture. Emerging Theoretical Perspectives, Blackwell.

Mariana Kaprieva
Faculty of Social Sciences,
Department of History and Philosophy,
1 “Prof. Jakimov” str., 8010, Bourgas,
Bulgaria, tel.: 00359 56 71 71 94,
e-mail: ekom_m@abv



РАЗЛИЧИЯ ПО ПОЛ И ВЪЗРАСТ В НАГЛАСИТЕ СПРЯМО ХОМОСЕКСУАЛИСТИТЕ

Мйечислав Покорски, Мартина Цвикла

GENDER AND AGE DIFFERENCES IN ATTITUDES TOWARD LESBIANS AND GAY MEN

Mieczysław Pokorski and Martyna Ćwikła

ABSTRACT: The objective of this study was to assess the attitude toward homosexuals held by heterosexuals. We particularly focused attention on the assessors' gender and age. The study was of a self-reported survey type. There were two age-groups of participants; old persons aged 70-85 and young persons aged 18-23 years. Each group consisted of 60 persons, with equal representation of males and females. The psychometric tool consisted of the Attitudes Toward Lesbians and Gay Men (ATLG) scale by G.M. Herek of the University of California. Firstly, the attitude scores of the age-pooled groups of women and men assessing homosexuals of both sexes together were elaborated. The data were then broken down by gender and age of the assessors regarding the level of prejudice separately against lesbians and gay men. The findings were that, overall, women's attitude toward homosexuals was more permissive than that of men, irrespective of age. However, the old women and also men had more stringent views on homosexuals than their young counterparts. In detail, old women, in relation to young ones, showed a higher level of prejudice against gay men, and old men, conversely, against lesbians. Young people also showed somehow higher, but gender-unrelated, less tolerant stance toward gay men than lesbians. In conclusion, homophobic attitude increases in old age and there appears a kind of self-gender tolerance to homosexuals, which underscores the subjective inconsistency of homophobic views.

Keywords: age, attitude, gender, homosexuality, permissiveness, prejudice

Introduction

Homosexuality refers to same-sex contact or long-term erotic stimulus, which does not conform to the normative behavior and as such is usually judged as unnatural. Societal attitudes toward homosexuals are highly variable in different cultures, depending on a number of factors such as upbringing, religiosity, education, and stringent or liberal policies to name just a few. Studies show that heterosexuals with more positive attitudes toward different sex orientation are, in general, younger persons. Females also seem to hold more permissive views on homosexuality, in particular expressing less prejudice toward gay men than do men [1, 2]. Thus, gender and age may have a bearing on the heterosexuals' attitudes toward homosexuals. The issue of approval or disapproval of homosexuals by the lay public in Poland is not full clear due to a shortage of psychological studies dealing with the matter. The seeming perception of the problem of homosexuality as something that defies rational explanation and the culturally-based unfavorable way of thinking of 'queer' behaviors

may likely affect discourse on the matter. Thus, in the present study we set out to investigate the attitude toward homosexuals expressed by a sample of the Polish heterosexual lay public. We focused attention on the classical modifiers of this attitude such as gender and age of the respondents.

Methods

The study was approved by an institutional review board for psychological research of the Institute of Psychology of Opole University in Opole, Poland. A total of 120 respondents were enrolled into the study. They were subdivided into two age-groups consisting of 60 persons each: old - aged 70-85 and young - aged 18-23 years. There was an equal representation of 30 males and 30 females in each age-group. The old persons were listeners of a local Third Age University in the city of Opole, Poland, and the young ones were students of the University of Opole. All participants of the study, both old and young, were in good health, in particular free of any overt psychological problems or depression,

not taking any medications that could impair judgment, describing themselves as a tolerant toward others, and not having any personal connections to homosexuals. They were of catholic creed, although the level of religiosity was neither assessed nor controlled for in the present investigation. The level of education of the old persons was high school or college, which corresponded to the ongoing college study of the young ones.

The psychometric tool used consisted of the original Attitudes Toward Lesbians and Gay Men (ATLG) scale by G.M. Herek of the University of California [3] in our own translation into the Polish language. The scale is a self-administered measure of heterosexuals' attitudes toward lesbians (ATL) and gay men (ATG). It consists of 20 items, divided into 10-item lesbian and gay subscales and has a high internal consistency; Cronbach's alpha >0.85 [4]. The ATLG was administered on paper and the Likert-type scoring was done by summing numerical values ranging from 1 to 5 across items for each subscale; the higher the total score indicating the more negative or less permissive attitude toward homosexuals.

Data were given as means $\pm$ SD of raw point scores. Statistical elaboration consisted of comparisons of differences between the groups of old and young persons and females and males using a two-tailed unpaired *t*-test. Significant differences were defined as a *P* level of less than 0.05. A commercial statistical package of Statistic ver. 14.0 (StatSoft Co., Poland) was used for all comparisons.

Results

The level of prejudice toward homosexuals, taken as a whole group or separately for lesbians and gay men, was the variable of interest analyzed in all comparisons. The analysis of women and men irrespective of age, each gender pooled together, demonstrates that the women had a more permissive attitude toward homosexuals, taken as group, than had the men. However, the difference achieved just a borderline statistical significance of $P < 0.06$ (Fig. 1).

Taking age of respondents as a differentiating factor, both old women and old men showed less permissive, with a higher level of prejudice, opinions on homosexuals. This age-dependent opinion difference was significant in case of men, 23.5 $\pm$ 6.6 vs. 19.6 $\pm$ 6.6 points for old vs. young men, respectively ($P = 0.02$) (Fig. 2) and

borderline significant for women, 21.4 $\pm$ 6.6 vs. 17.8 $\pm$ 7.8 points for old vs. young women, respectively ($P < 0.06$) (Fig. 3).

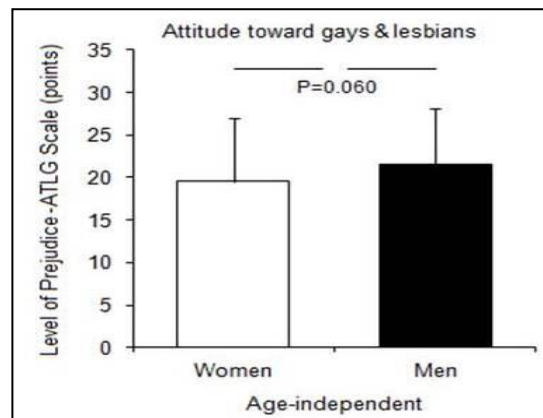


Fig. 1. Level of prejudice toward homosexuals expressed by heterosexual women and men, either group age-pooled.

Further data elaboration, according to the paradigm of age-dependent respondents' opinion, took into account lesbians and gay men separately. The attitude toward lesbians was decidedly worse as expressed by the old heterosexual men ($P = 0.02$) compared with the young ones. Women tended to be less prejudiced and the difference between the old and young women was insignificant ($P > 0.2$) (Fig. 4). On the other hand, old women expressed significantly worse attitude toward gay men ($P = 0.04$) than did the young ones; this age-related difference in the attitude was less dedicated in case of the men ($P < 0.06$) (Fig. 5). Young persons, irrespective of their gender, showed inappreciable differences in the attitude toward lesbians or gay men.

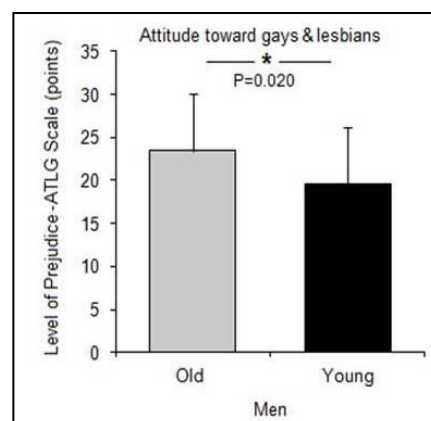


Fig. 2. Level of prejudice toward homosexuals expressed by old and young heterosexual men.

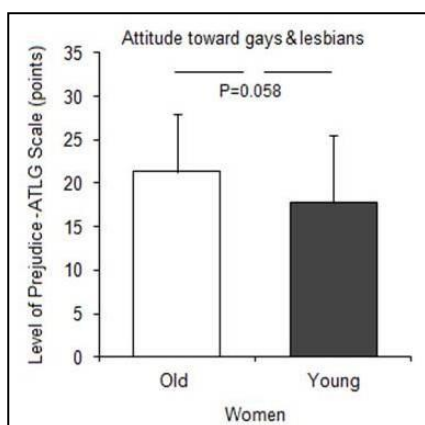


Fig. 3. Level of prejudice toward homosexuals expressed by old and young heterosexual women.

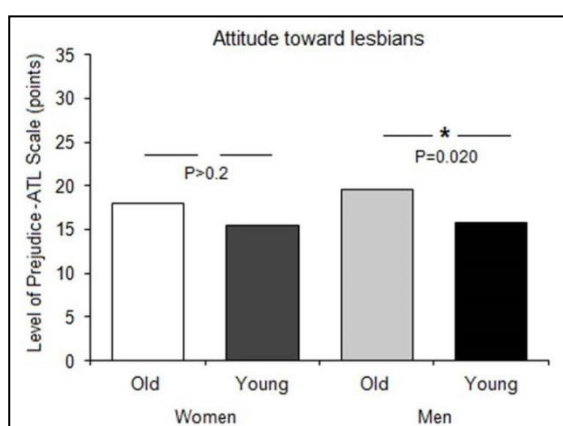


Fig. 4. Level of prejudice toward lesbians expressed by old and young heterosexual men.

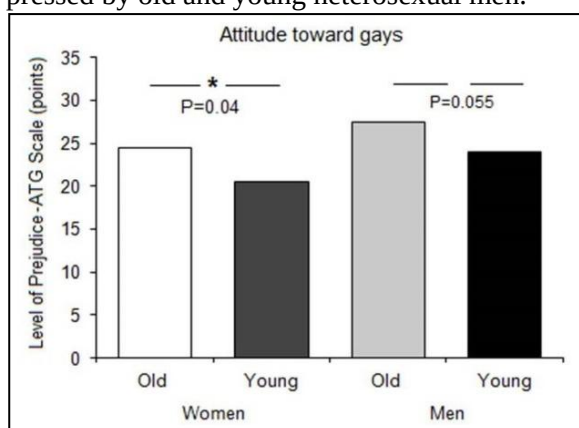


Fig. 5. Level of prejudice toward gay men expressed by old and young heterosexual men.

Discussion

The present study was designed to assess the prevailing attitudes toward homosexuals in a surveyed sample of the Polish heterosexual public taking into account gender and age of the assessors. The findings were that women, overall, expressed a clear trend for a more lenient

attitude toward homosexuals than did men, irrespective of age. This attitude, however, is not only gender-dependent but also undergoes changes with the subject's age, as both old women and men had more stringent and less permissive views on homosexuals than their young counterparts. Interestingly, this attitude involved a distinction between lesbians and gay men. Old women, in relation to young ones, showed a higher level of prejudice against gay men, and old men, conversely, against lesbians. On the other hand, this differential gender attitude was not clearly noticed in young people, although they also expressed more negative feelings toward gay men than lesbians.

Homosexuality was taken off the WHO list of morbid disorders in 1992. Nowadays, the opinion that homosexuality should be accepted by society is shared by a prevailing number of countries worldwide. In the EU, according to one recent survey, the acceptance rate reaches as high as 90% of respondents in Spain to more than half in Greece [1]. In Poland, however, the issue of acceptance of homosexuality is still debatable, with a slight predominance of negative views; 46% of society against vs. 42% for it. Such a low acceptance of homosexuality might have to do with religion being more essential in people lives in Poland than in other EU countries above outlined. An appraisal of pro and con views was not in the scope of the present study. However, the respondents showed, on average, a low-to-moderate degree of aversion or discrimination against homosexuals as the negative views did not cross the 30-point mark on a 100-point scale; the latter score corresponding to extreme aversion.

The results of the present study are in line with the reports which show that age matters concerning the view on homosexuality, with young respondents displaying more permissive, less prejudiced views than old ones. Age differences are apparent in highly developed countries, where, typically, the older the group studied the more stringent views on homosexuality are expressed, with those aged less than 30 being most tolerant [1]. There are also differences in opinions noted between men and women, particularly in countries where there is a clear gender gap, e.g., Japan, with women consistently expressing more tolerant views [1]. In Poland, however, the gender gap difference seems to work the other way around. Young women are more likely to be more affluent and have college or university attainments (43% women vs. 29% men), particu-

larly in health-related areas of studies. Women made up more than 80% of employees in health and social services; so that in these areas of life gender gap seems to go the opposite way to the disadvantage of men [5]. That might be a reason why women expressed more tolerant views toward homosexuality than men. There is an intriguing possibility, however, that a less prejudiced attitude of women toward homosexuals may be spurious rather than truly natured phenomenon, as it may stem from women's greater than that in men motivation to respond without prejudice; motivation underlain by inherent gender-role variables [6].

There are other studies that found correlates between the attitudes expressed toward homosexuals and various demographic, social, or cultural variables. Studies in the U.S. show that more permissive opinions tend to be expressed by females, young people, better educated, or of higher affluence [1, 4]. While these studies show that heterosexual women express less negative attitudes toward homosexuals of either sex than heterosexual men do, they do not report a more tolerant attitude of heterosexuals toward homosexuals of the same sex as found in the present study [4, 7]. In contrast, some studies report that heterosexual males tend to respond less permissively to gay men than lesbians; the difference that does not hold true for heterosexual women who may display similarly positive or negative opinions on gay men and lesbians [8]. Thus, the attitudes toward homosexuals may vary greatly in different cultures.

The issue of homosexuality is confounded by the difficulties that arose in regard to the understanding of gender identity with the recent development of the 'queer theory'. The theory puts into question the fixation of identities on biological and anatomical prevailing features or on stereotyped sexual behavior [9], which actually cannot determine who we are. Thus, the 'queer' concept presumes that talking about women or men is superfluous since sexual identities are so complex that it is impossible to take into account just one, no matter how essentially characteristic feature, be it anatomical or sex-related. Although this theory often is mistakenly taken as being tantamount to lesbian/gay issues, it actually entails any kind of sexual activity, including the heterosexual lot, calling into question the concept of fixed identity by pointing to discordance between sex, gender, and sexuality, which creates intermediate conditions combining female and male qualities in unpredictable ways [10].

The present study is subject to limitations typical for self-reported surveys. The respondents' answers might be biased or thoughtless, fragmentary or defensive. Various factors could not be verified or controlled for, e.g., acquaintances with homosexuals, etc. The borderline significance obtained in statistical data elaboration suggests that the results could be different with a bigger population sample. Despite these flaws we believe the following generalizations can be drawn from the data obtained: (i) the attitude toward gay men was overall worse than that toward lesbians, the score spread of this attitude was 20-28 for gay men and 15-20 for lesbians; (ii) the attitudes of both old men and women toward either gay men or lesbians were worse than those of young people's; and (iii) the prejudice toward gay men was enhanced in old age. In conclusion, prejudice against homosexuals increases in old age and there appears a kind of more tolerant attitude to self-gender homosexuals, which underscores the subjective inconsistency of homophobic views.

References

1. The global divide on homosexuality. Greater acceptance in more secular and affluent countries. PewResearchCenter. Available at <http://www.pewglobal.org/files/2013/06/Pew-Global-Attitudes-Homosexuality-Report-Final-June-2013.pdf>; accessed on 16 April 2014.
2. Herek, G.M. 2003. The psychology of sexual prejudice. In L.D. Garnets & C.C. Kimmel (Eds.) *Psychological Perspectives on Lesbian, Gay, and Bisexual Experiences*. New York: Columbia University Press; pp. 157-266.
3. Herek, G.M. 1998. The attitudes toward lesbians and gay men (ATLG) scale. In C.M. Davis, W.H. Yarber, R. Bauserman, G. Schreer, & S. L. Davis (Eds.). *Sexuality-Related Measures: A Compendium*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
4. Herek, G.M. (1988). Heterosexuals' attitudes toward lesbians and gay men: Correlates and gender differences. *Journal of Sex Research*, 25, 451-477.
5. Closing the gender gap. Act now. Poland. OCED. <http://www.oecd.org/gender/closingthegap.htm>; accessed on 17 April 2014.
6. Ratcliff, J.J., Lassiter, G.D., Markman, K.D., Snyder, C.J. 2006. Gender differences in attitudes toward men and lesbians: The role of motivation to respond without prejudice. *Per-*

sonality and Social Psychology Bulletin, 32(10): 1325-1338.

7. Kite, M.E. 1984. Sex differences in attitudes toward homosexuals: A meta-analytic review. *Journal of Homosexuality*, 10 (1-2): 69-81.

8. Herek, G.M. (1984). Beyond "homophobia": A social psychological perspective on attitudes toward lesbians and gay men. *Journal of Homosexuality*, 10 (1-2): 1-21.

9. de Lauretis, T. 1991. Queer theory: Lesbian and gay sexualities. Special issue of *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies*.

10. Butler, J. *Gender Trouble*. 1990. New York and London: Routledge.

Mieczysław Pokorski

Public Higher Medical Professional School,
Opole, Poland;

Medical Research Center, Warsaw, Poland; Institute of Psychology, Opole University, Opole, Poland;

m_pokorski@hotmail.com

Martyna Ćwikła

Institute of Psychology, Opole University,
Opole, Poland

martysia87@gmail.com



СВОБОДНИТЕ ХОРА И ГРАЖДАНИ В ПЪРВОБИТНИТЕ И ДРЕВНИТЕ ОБЩЕСТВА

Неделчо Неделчев

THE FREE PEOPLE AND CITIZENS IN THE PRIMITIVE COMMUNAL SYSTEM AND IN THE ANCIENT SOCIETIES

Nedelcho Nedelchev

ABSTRACT: *In the modern history the problem of the personal liberty in the kin or in the ancient society is a matter of discussion. The ethnological and historical research and written texts show that personal liberty exists in the kin and in the ancient world.*

Keywords: liberty, eleutheros, liber, hufsha, arawanni, free citizens, free people.

Представите за древните общества се основават на изследвания на тяхното население разделено на различни групи – на свободни, зависими, и на хора с различни права или политически и граждански, или само граждански. Според М. А. Дандамаев: „Сега няма никакви съмнения, че в течение на целия период на дравността в Близкия изток, трудът на свободните общинници е имал изключително важна роля, определено много по-голяма, отколкото робският труд или трудът на други зависими слоеве от населението” [Дандамаев 1984: 23]. Наблюдението на съветския и руски историк е значимо. И проблемът е, кой е критерият за оценка на даден обществен строй, тъй като възникват множество различни мнения за свободни, за „роби в тесен” и „роби в широк” смисъл на понятието?

Историята на свободните хора в древността е разглеждана от различни посоки. Сред тях може би най-нетърпима към свободата е хипотезата на И. М. Дяконов [Дяконов 1976: 1, 184-186], според който конституцията на римският император известен като Каракала, с която се дават граждански права на живеещите в Рим свободни хора, била не акт на даване на свобода, а на закрепостяване, тъй като масовото гражданство обезсмислило гражданството като такова, и се превърнало в поданство. Логиката на подобна теза е спорна, тъй като античните общества са основани на противопоставянето на свободни, на граждани на роби, и това съотношение не е про-

менено, а увеличаването на броя на робите изисква по-голям брой граждани, които да ги контролират.

Противопоставянето на гражданин и поданик с граждански права остава недоказано твърдение. Древните Законници на Хамурапи, на Хетското царство, на Ману и други защитават свободните хора и правото им да имат роби, въпреки, че Старовавилонското, Хетското и индийските царства не са републики. И. М. Дяконов е разменил местата на гражданските и част от политическите права на древните граждани в условията на диктатура на принципси-императори, която подготвя монархия! Според съветския и руски историк, следващият обществен строй след древния или робовладелския, е феодалният, за който е характерно крепостничество.

Но дали крепостничеството напълно измества свободните хора в средновековието, или е диагностичен признак? И ако е диагностичен признак, не е ли съществено противоречието с редица общества, които или водят крепостнически, или не са такива? Например т.нар. турски феодализъм и феодализъмът в скандинавските страни? Но все още никой не е доказал, че в Източната Римска империя през средните векове, или в Средновековна България свободните хора не са повече от крепостните. Нито, че с турското завоевание, на крепостните в България или Сърбия е върната свободата!

В Средновековна Сърбия има специално законодателство – Законник на Стефан Ду-

шан, с което се защитават правата на свободните хора – сребри: „Сребрите не могат да се събират на беритба. Ако някой ги събере, да му отрежат ушите и да му изгорят миглите” [Законник 1981: II, § 69, 31].

Законникът се отнася и за българските земи и българското население в тях. Той е приет на събор в гр. Скопие – в български земи през 1349 г. и тези земи, вероятно заедно със Сърбия, са обявени за Загорье – имперското название на България от времето на Иван Асен II: „И каквито и да има меропски села в моето царство - в Загорье, и на други места ...” [Законник 1981: II, § 34, бел. 2, 31]. Несъмнено е съществуването и защитата на свободните селяни в българските и сръбски земи през средновековния период. Такива съществуват и във Византия, и са защитени от „Земеделския закон”. Несъмнени са и претенциите за българското наследство на управлението на Източната Римска империя, дадено някога на Тервел като Загорие, споменавано при Крум като саракт и за значението на Загора като България при Иван Асен II [Неделчев 2003: 41-50; Неделчев 2007: 179-190].

Продължително е времето на установяване на крепостни отношения и право дори в Западна и Централна Европа, в Англия, Норвегия, Швеция, Германия и други [Неделчев 2004: 51]. Очевидно е, че обяснението на процесите на преминаване от гражданска свобода към крепостничество са представени схематично.

В науката за древността след М. Финли и И. М. Дяконов, понятието „свобода” започна да се счита само като гръко-римски феномен, като *eleutheria-libertas* [Finley 1973: 28]. Според М. Финли: „достатъчно е да се посочи, че думата „свобода”, *eleutheria* на гръцки и латинската *libertas* не могат да се преведат на нито един близоизточен език, включително и на еврейски, а също и на нито един далекоизточен език” [Finley 1973: 28]. Възгледите на английския историк са проверими и е учудващо, че това не правят съветските специалисти китаисти, кореисти, японисти, тибетолози, индолози и други. Още през VIII в., в законите Тайхорьо в Япония, се отбелязва различието между свободни и несвободни хора. Рускоезичните преводи от източни езици и интересите към далекоизточните страни са с традиция! Пример за това е статията „О переходе раба или рабине в свободные”: „Если раб или рабиня подали просьбу о [переходе в] свободные ...” [Свод законов 1985:

XXVIII, 12, бел.1]. Понятието за свободен човек в древнопонския език е „рьонин”: „Ренин свободный крестьянин; общинник; досл. хороший человек”. „Рьонин” е със значение „хороший (свободный), человек” ”[Свод законов 1985: 1, 240]. Според закон VIII, 42: „Если рабы канко, реко, кэнин, конухи, синухи, вступят случайно в связь со свободным человеком, то рожденные [от этого брака] считать свободными”, според превода и коментара от старояпонски на К. А. Попова [Свод законов 1985: 88-89, 243]. Очевидно е, че М. Финли е правил обобщенията си доста изолирано от сравнения с близко и далекоизточни примери!

В упрека на И. Д. Амусин към тази теория, бе посочено, че е твърде бърза промяната на позицията на И. М. Дяконов: „В последно време се появи тенденция да се отрича съществуването на свободно население в Древния изток ... Възгледите на Дяконов по този въпрос претърпяха през 70-те години значителна еволюция ... на международна конференция по икономическа история ... Дяконов се основаваше на тезата за „изключително важната роля на свободното дребно селскостопанско производство ... и че основната маса на трудовото население съставлявали лично свободните хора... “free citizens”... Но на VII-та конференция по древен Изток (Ленинград 1975), Дяконов зае точно противоположна позиция, съвпадаща с вече цитираното по гора твърдение на М. Финли ... В огромното болшинство от общества на древния свят, от гледната точка на определение на самите древни ”свободни” не е имало въобще, освен царя, но само в този случай, ако той е бил върховен цар в държавно обединение, а не подчинен на друг цар ... ” [Амусин 1993: 120-130]. И. М. Дяконов развива идеята, че само в гръцките градове би могло да се създаде понятието свободен: „свободный *eleutheros* – это понятие, которое могло сложиться только в греческих городах государствах с их демократическим или олигархическим устройством ... Понятию „свободным” в языках древнего Востока нет эквивалента. Здесь есть только „освобожденный” в смысле „отпущенный, освобожденный от тех или иных обязанностей (*shu-bar-ra, zakku, hopsha, ellum*) ... Ако за античността е характерно противопоставяне робство : свобода, то за останалия древен свят то е – „робство: „господство” [Дяконов 1976: 184-186]. Съветският и руски автор е сгрешил. Понятието „господство” може да озна-

чава приемане политически господар, отказ от държавен суверенитет, без това да означава отнемане на граждански свободи и статут.

Според М. А. Дандамаев, на когото се позовава И. Д. Амусин за нововавилонското общество: „Общество се състояло от пълноправни граждани на градовете, свободных, лишени от граждански права, от различни групи зависимо население и, накрая от роби” [Дандамаев 1974: 380-381]. Свободните граждани на древните общества се делят на граждани с политически и граждански права и граждани без политически права – например метеките и периеките в Атина и Спарта, и вероятно мушкенум в Древна Месопотамия.

Проблемът има и друга страна – какъв е произходът на свободните, тъй като тезата на И. М. Дяконов ги изключва „въобще” след 1975 г.? Означава ли това, че в т.нар. първобитни общества, или в родо-племенните общества не е имало свободни хора. Ако е било така, защо са толкова много сведенията за свободни хора, за общини, за борба за свобода, за народни събрания в древноизточните общества. И защо е толкова непримиримо оспорването им от привърженици на противоположни тези? Не биха ли могли да допуснат и различни от своите мнения?

И. Д. Амусин посочва: „Тъй като М. Финли е сметнал за необходимо да отдели особено еврейския език, в който уж отсъстват понятията свобода „свобода - свободен”, аз ще се опитам накратко да разгледам тук именно този въпрос” [Амусин 1993: 130]. И. Д. Амусин припомня по ранен превод на приелия позицията на английския историк, И. М. Дяконов, от Еклесиаст (10:16-17): „Жално за теб страна, чийто цар е неволник и чийто князе пируват от зори; блажена си ти страна, чийто цар е свободен и чийто князе се хранят когато трябва за укрепване на мъжеството си, а не за пиянство” [Амусин 1993: 130-131, с позоваване на: „Дяконов 1973: 650]. Научният метод изисква, при промяна на научни позиции, автори да обяснят причините за това – подобен коментар от променилия вижданията си И. М. Дяконов не ми е известен.

В конкретна полемика с М. Финли и с И. М. Дяконов, според които гръцкото и латинското понятия за свобода не могат да се преведат например на староеврейски, И. Д. Амусин показва, че понятието „хофши” в древен Израел означава „свободен” В „Септуагинта” понятието се превежда като *eleutheros* а в „Вулгата” като *liber*. Древноеврейското

„*hufsha*” е със значение свобода! [Амусин 1993: 130-132].

Така е поставен проблемът в съветската литература от И. М. Дяконов, и въпреки цялата методологическа многозначителност на разбирането на общата история, остава неясно, защо не са приведени сведения за зависимост на населението на родо-племенните колективи. Тази методологическа неяснота води до представи за несвободни хора на границата между първобитното и политическите общества, и за съжаление, без критичен анализ, е използвана за развитието на темата за раннокласовите общества с население не от граждани, а от поданици. Темата за несвободните селяни владетци, а не собственици и граждани, бе приета и в други „марксистки” науки, включително и в българската [Срв. Фол 1970: 195; Фол 1972: 9 сл. и др.]. Естествено, тази тема е пряко свързана и с правото на свободните хора в късно-родовото общество. Поради това е и толкова силно, и само декларирано, за съжаление противопоставянето в цели направления на руската или българската наука срещу съществуването на народни събрания и срещу понятието „военна демокрация” [Неделчев 1996: 58 сл. и др.].

По-ранните и по-късни извори от т. нар. първобитни общества са категорични – хората са свободни, и не могат да си представят как би могла да им бъде отнета свободата в собствените им общества. В древноизточните общества от политическия им период, множество документирані закони защитават свободните хора, означавани като „човек”, „жена”, „син на човек” и противопоставяни на робите. В дискусиата за свободните хора в Древния изток Г. Г. Гиоргадзе посочва, че в хетските документи с правово и политическо съдържание „обикновено се употребяват не просто за „човек”” (по хетски *antuhša*, по шумерски *LU*, по акадски *awilum*) ... изразът е „свободен човек” - *LU.ELLU(M)* ... Той съответства на хетската дума *agawanni* „свободен”)” [Гиоргадзе 1976: 191-194]. Г. Г. Гиоргадзе посочва широк кръг на хора, определяни като свободни [Гиоргадзе 1976: 194].

Според А. А. Вигасин по древноиндийски материал: „преди всичко за „свободен” (*arya*), се считал човек, който не се намирал в дадения момент в лична зависимост от робски тип (*dasatva*)” [Вигасин 1976: 198]. Авторът отбелязва особености на използваното понятие „свободни” в зависимост от варновата система и в зависимост от това дали са „вар-

вари” или индийци, но посочва, че това се дължи на многообразието от понятия за свободни: „свободен” се заменяло с по-точни и по-тесни определения (ср. Dig. I, 3; in liberis multae differentiae sunt) [Вигасин 1976: 198].

Търсенето на постоянната употреба на понятието свободен, или на което и да е друго понятие, в строго определен смисъл, е безсмислено. В съвременна ситуация, това трябва да означава, че например не съществуват общините София, Ню Йорк или Москва, тъй като „еди кой си” пътувал с автобус или влак до град София или град Москва и с кораб до град Ню Йорк, а не до съответните общини, и че пътуващият не се е означил като свободен човек. Опитите да се „организируют” древните общества в съответни успоредници с методите на някои съвременни изследователи, са абсолютно неправомерни!

Според И. М. Дзяконов: „свободният” („свободный”) *eleutheros*, – това е понятие, което е могло да се създаде само в гръцките държави с тяхното демократично или олигархично устройство (а и поради отсъствието на „господар” („господина”) в древния смисъл – бил той частно лице, или цар или дори божество). Понятие „свободен” няма еквивалент в езиците на Древния Изток” – („свободный в языках древнего Востока нет эквивалента...”) [Дзяконов 1976: 186]. И. М. Дзяконов предлага понятието свободен да се използва за Изтока с уговорки, със значение: „свободен” = на човек, който въобще не се подлага на никаква експлоатация”, защото „свободен” = човек който не се подлага на собствено робска експлоатация” ще означава, че „в това число на свободните ще попаднат и лица, които изследователите определят като „роби в широк смисъл” [Дзяконов 1976: 186]. Идеята за някаква пълна и абстрактна свобода от експлоатация изключва историческо развитие и е непозната дори в класическите общества. Но ще означава ли например, че подложените на капиталистическа експлоатация не са свободни граждани? В българската тракология спорната хипотеза на И. М. Дзяконов е представена така: „В историческата практика, селото или селската община никога не са били „свободни”, защото във всеки момент тя е била длъжна или е могла да бъде заставена да брани правото си да стои на своето землище чрез данъци към централната власт или към местния владетел, чрез трудови повинности, чрез набори.” [Фол 1970: 195]. Но данъците и повинностите са задължения на свободното

население, на гражданите на държавата. Що се отнася до отнемането на свободата чрез заставяне, и всеки върховен владетел, не само общинниците, би могъл да бъде покорен от друг? Но това не означава, че преди това никога не е бил свободен.

Конкретните извори за свободни хора в Тракия са достъпни, и ясни: „Тацит съобщава, че тракийските племена, които водили по височините на планините суров живот: били свикнали да се покоряват на царете си само по желание, а и когато им изпращали помощни войски, назначавали свои предводители, и воювали само със съседните народи” (ИСИГТМ 1949: Тацит, IV, 46)” [Неделчев 1996: 116 сл.]. Множеството сведения за „траки без царе” [Неделчев 1996: 116 сл.] изключват и тезата за подчиненост на траките на царете им, които били и върховни собственици на земята на траките. Несъмнено тези сведения на антични автори са свързани с родо-во-племенния, военно-демократичен и до-държавен строй на траките.

А идеята за автономия, подчиненост, конфедералност на редица общества, в които съюзният или подчинен цар не бил свободен, както настоява И. М. Дзяконов е напълно изключена. Например е неясно как персийски цар като Кураш I (Кир I) би бил несвободен човек в сравнение с Астиаг, при сложните отношения между перси и миди към началото на създаването на персийската държава, и в кой извор е отразено! И как в подобни случаи върховният „единствено свободен” цар се е съгласявал на династични бракове с несвободни хора, на които е предоставял дъщерите си, например!

При подобен възглед остава неясно и в до-държавните полисни общества не са ли възниквали противоречия, чужди за родовия строй, които е трябвало да бъдат узаконявани, и които са били различни от представата за общоплеменна свобода!

Формализмът в строги съответствия, който дори изключва сходни значения или синонимна употреба, е неприложим при исторически изследвания. Що се отнася до първобитното общество, тук отново ще приведа текст от останалия непознат в СССР и Русия за много изследователи на древната история Л. Х. Морган: „В нациите и конфедерациите господстваше дух на независимост. Видимо, народът, който се е обезпечил пълнотата на властта ... което се доказва от либералността на техните учреждения ... говорейки с думите

на Шарльвуа, ирокезите били „свършено убедени, че човек е бил свободен и никаква власт на земята няма право да му отнема свободата” [Морган 1983: 77].

При оценката на един източен народ, индоевропейците миди, съседи на персите, Херодот използва понятието свобода в гръцкият му смисъл: „Първи от асирийците се освободили мидите – *protoi ap auton Midoi irxanto apistasthai kai kos outoi peri tis eleuteris mahesamenoi toisi Assurioisi ...*” [Herodoti 1957: I, 95]. Очевидно е, че понятието свобода е универсално, и не е привилегия само на гръцкия народ, щом Херодот може да го използва и за негръцки народи в смисъла му на свобода, а не на „независимост”- автономия.

Очевидно е, че и ирокезите не са имали необходимост от гръцка полисна организация, за да осъзнаят свободата като съществена необходимост. Другите народи на границата на политическото общество - също.

Наблюдението на Л. Х. Морган за защита на свободата на личността през героичният или военно-демократичният период е показателно: „... Има многобройни доказателства, които показват, че народният елемент постоянно беше нащрек и отблъскваше всяко нападение върху правата на личността ...” [Морган 1946: 353-354].

Всяка епоха въвежда критерии, които търпят свое развитие, но има неотменими ценности. То е свързано и с правото на мнение и научни обсъждания – тук ще отбележа, че заради защита на идеи за военна демокрация, народни събрания и свободни хора-граждани, или за свободни общини, съществували в древността, в съвременна България до сега се провалят дисертации и се разбиват съдби на учени, естествено без научни дискусии – просто административно. Надявам се, опонентите на идеите за свободни хора в древността да започнат да защитават идеите си и с научни изследвания. Проблемът е научен, не административен.

В древността, и в съвремието хората споменават често, че са свободни по статут освен ако не го изисква темата им. Самите названия египтянин, тракиез, акадец и други означават, че те са граждани на държава с граждански и политически права. Подчертават свободата си освободените от робство или друга правно-политическа зависимост, но и те са означаващи например в Рим с понятието „освободен” – *libertinus*, а не с понятието „свободен” – *liber*.

Проблемът с историческото и демократично наследство на свободните хора от първобитното и древното общество е по-сложен от схемите, дори и идеологизирани от различни позиции, но и те остаряват. Остава историята, като наука.

Литература

1. Амусин 1993: Амусин, И. Д. К вопросу о свободных на древнем Востоке. Проблемы социальной структуры обществ древнего ближнего Востока (Первое тысячелетие до н. э.) по библейским источникам. Сборник статей. Москва, 1993, с. 129-133
2. Вигасин 1976: Вигасин, А. А. О понятиях „свободный” и „раб” в древней Индии. В: „Об изучении „свободных” на Древнем востоке” (VII конференция по древнему Востоку). В: ВДИ, 1976, 1, с. 184-209. с. 197-200
3. Геродот 1999: Геродот. История в девяти томах. Перевод и примечания Стратоновского Г. А. Москва, 1999
4. Гиоргадзе 1976: Гиоргадзе Г. Г. „Свободные люди” в хетском обществе. В: „Об изучении „свободных” на Древнем востоке” (VII конференция по древнему Востоку). В: ВДИ, 1976, 1, с. 184-209. с. 191-194
5. Дандамаев 1974: Дандамаев, М. А. Рабство в Вавилонии VII-VI вв. до н. э. (626-331 гг). Москва, 1974, с. 380-381
6. Дандамаев 1984: Дандамаев, М. А. Нерабские формы зависимости в Древней Передней Азии (К постановке вопроса). В: Проблемы социальных отношений и форм зависимости на Древнем Востоке Москва, 1984, с. 5-25
7. Дьяконов 1976: Дьяконов И. М. Применим ли термин „свободный” в истории древней Месопотамии? В: „Об изучении „свободных” на Древнем востоке” (VII конференция по древнему Востоку). В: ВДИ, 1976, 1, с. 184-209. с. 184-186
8. Дьяконов 1973: Дьяконов И. М. Поэзия и проза древнего Востока. Москва, 1973
9. Законник 1981: Законник Стефана Душана. В: История средних веков. Хрестоматия. Москва, 1981, т. 1-2
10. ИСИГТМ 1948: Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София, 1949, ред. Г. Кацаров. Превод Кацаров Г. Тацит, *Анали*, по изданию *Annalen des Tacitus*, Leipzig, 1984 с. 274-278
11. Морган 1946: Морган, Л. Х. Първобитното общество. (Линиите на човешкия

прогрес от дивачеството, през варварството към цивилизацията). София, 1946

12. Морган 1983: Морган, Л. Г. Лига Ходеносауни или ирокезов. Москва, 1983

13. Неделчев 1996: Неделчев, Н. *Thracia Libera*. Проблеми на историята на общественно-икономическите формации по примера на едно конкретно общество. В. Търново, 1996

14. Неделчев 2003: Неделчев, Н. Римското политическо наследство на България при Тервел, Крум и Омуртаг. В: Епохи. Историческо списание. В. Търново, 2003, с. 41-50

15. Неделчев 2004: Неделчев, Н. П. Произходът на светската царска институция в Древния Преден изток през III-II хил. пр.н.е. (По исторически писмени текстове от Шумер, Асирия, Хетското царство, Египет от елинистическия период, Древна Гърция и Древен Рим). София, 2004

16. Неделчев 2007: Неделчев, Н. Римското политическо наследство и владетелската титла в държавата на Асеновци. В: 800 годи-

ни от битката при Одрин. Сборник статии. Шумен, 2007. с. 179-190

17. Свод законов 1985: Свод законов „Тайхоре“ 702-718 гг. т. 1. I - XV законы, т. 2. XVI - XXX законы. Вступительная статья, перевод с древнеяпонского и комментарий Попова К. А. Москва, 1985

18. Фор 1970: Фол, Ал. Социална и демографска структура на Древна Тракия. София, 1970

19. Фол 1972: Фол, Ал. Политическа история на траките. София, 1972

20. Finley 1973: Finley, M. J. *The Ancient Economy*. London, 1973, 28

21. Herodoti 1957: Herodoti. *Historiae*. Oxonii, 1957, Ed. Carolus Hude

Проф. д-р Неделчо П. Неделчев,
Университет „Проф. д-р Асен Златаров”,
катедра „История и философия”

np_ned@mail.bg



ЗА ФИЛОСОФИЯТА НА СОЦИАЛНИТЕ ИНОВАЦИИ

Николай Атанасов

ABOUT THE PHILOSOPHY OF SOCIAL INNOVATIONS

Nikolay Atanasov

ABSTRACT: In the report is considered an aspect related to the Philosophy and strategies for development of research and innovations. There are presented key challenges for the development of research and innovations arising from the European Horizon 2020 program, strategic guide of EC for social innovations in the EU and report of EC about the Social Innovation Research in the EU – Approaches, findings and future directions from the 5th, 6th and 7th FP. Problems and challenges of social innovations are defined. Solutions of them by strategic thinking facilitate and increase the efficiency of management of cultural heritage and information management. The author takes the view that the development of innovation, communication and socialization are impossible without the Philosophy of information and knowledge, education, culture, innovation management and strategic dimensions of them. There is defined a concept about a smart culture of innovation in growth.

Keywords: social innovation, Horizon 2020, strategic thinking, innovation management, Philosophy of education and science, cultural heritage

Въведение

До края на второто десетилетие на XXI в. три са основните Европейски стратегически области – научните изследвания и иновациите, Съюзът на иновации и цифровото общество. В този контекст социална Европа разширява стратегически социализацията, науката, образованието и своето културно наследство със социални иновации и комуникации.

Социалната иновация е стратегически инструмент на Европейската комисия (ЕК). Стимулирането на иновации, предприемачеството и обществото, основано на знанието, са в основата на философията и стратегията Европа 2020.

Социалната иновация се определя като реализиране и развитие на нови идеи (продукти, услуги и модели) за посрещане на социални потребности и създаване на нови социални отношения и сътрудничество. Тя представя нови отговори за неотложни социални изисквания и търсения, които въздействат на социалните връзки и взаимоотношения, и има за цел да повиши смисъла и качеството на живота.

За социалните иновации

С приемането на стратегията на ЕС – Европа 2020 за интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж, социалните въпроси са изведени на преден план. Икономическият растеж създава работни места и богатство, в резултат на което намаляват бедността и социалното изключване. Но затова е необходимо търсенето на нови начини за справяне с проблемите и предизвикателствата пред обществото не само за икономически, но и социален растеж.

Понятието за социални иновации е една от ключовите теми, набелязани в стратегията на Европейския съюз – Европа 2020. То съдържа еволюционни идеи, смисъл и ценност за обществото и икономиката, предполага широко разбиране на интердисциплинарен и трансдисциплинарен характер на научноизследователската дейност и логиката, съсредоточавайки се повече върху проблеми, отколкото върху развитие на дадена теория. То се дефинира както на институционални, така и на индивидуални нива на анализ, защото въпросите за социалните иновации имат същностен човешки характер, предполагат и преобладават в теми на множество проекти, програми и схеми за широк обхват и мултишкаларен подход на анализ на социални

изследвания и нововъведения, теоретични и приложни знания, модели и парадигми.

Социалните иновации са иновации, които са социални по техния краен резултат и средства за постигане. Тоест това са иновации, които са не само добро за обществото, но и за капацитета на субекта и хората. Философският смисъл тук е те да са активни със или за социални идеи.

Социалните иновации разчитат на изобретателността на гражданите, обществените организации, местните общности, бизнеса и организациите за обществени услуги. Те са благоприятна възможност за развитие на пазарите и обществения сектор.

Част от атрактивността на социалната иновация идва от факта, че тя улеснява и осигурява откриването и създаването на решения към каквито и да са предизвикателства за човека и хората по един творчески позитивен начин, което е особено необходимо днес за смисъла на живота в условията на кризисни икономики. Социалните иновации печелят скорост, особено с приложението на нови информационни, комуникационни, навигационни и компютърни системи, технологии и мрежи.

Процесът, който описва социалната иновация с нови отговорности към социалните потребности, включва следните елементи:

- идентификация на нови незадоволени социални потребности;
- развитие на нови решения в отговор на социалните потребности;
- оценка на ефективността на нови решения за срещаните социални потребности;
- оценка на ефективните социални иновации. [1]

Бюрото на Европейските политически съветници определи три ключа за подход към социалната иновация, а именно:

- търсене на социални иновации за социални нужди, които са насочени към уязвими групи в обществото; развиване на нови подходи за справяне с проблеми, засягащи младежта, емигранти, възрастни хора, социално изключени и др.;
- социетална перспектива с фокусиране на иновации за обществото през интеграцията в едно цяло на социалната, икономическата и обкръжаващата среда;
- систематичен фокус на промяна, който е най-амбициозният от трите ключа към социалната иновация, защото обхваща предходните два и се постига чрез процес на организа-

ционно развитие и промени в отношенията между институциите и заинтересованите лица.

Понятието „социална иновация” е въведено за създаване на социална промяна. Като нововъведение понятието е критично задвижено от мотива за *социална мисия и стойност*, която се създава чрез социално нововъведение, и която е задължително споделена ценност, едновременно икономически и социално. [2]

Множество социални иновации са свързани с иновационни услуги. Това включва иновации в сферата на услугите и в експлоатацията на продукти, в нови или подобрени методи на проектиране и производство на услуги, както и организационни иновации и управление на иновационни процеси в рамките на социално обслужващи организации и иновационния мениджмънт.

Друго понятие, което помага за дефинирането на социалната иновация е „социален дизайн”. Социалният дизайн означава да се определят и предоставят възможности на хората на местно ниво да създават или вземат заедно решения за икономически и социални проблеми. Понятието допринася за предлагане на нови стойности за насочване на действията на публичните администрации чрез съвместна работа, изследвания и създаване на прототипи. То усилва мисленето и действието с интердисциплинарен подход, чрез който се ангажират по-точно и по-икономично потребители и производители, граждани и организации. В този аспект социалната иновация е необходима както за социално предприемачество, така и за образованието, което подготвя и подпомага процесите на социализация, икономически растеж и по-високо качество на живот на гражданите.

Социалната иновация и нейните подходи са:

- отворени, а не затворени, защото става въпрос за обмен на знания и собственост на знания;
- мултидисциплинарни и по-интегрирани към решаване на проблеми;
- с участие и овластяване на граждани и потребители;
- водени от търсенето, а не предлагането;
- съобразено, а не масово производство, тъй като повечето решения трябва да бъдат адаптирани към местни обстоятелства и персонализирани за физически лица. [3]

Социалната иновация е насочена към социалните услуги, социалното предприемачество и социалната икономика. Тя улеснява социалната защита на гражданите и провеждането на социалните политики. Понятието е ключово за ефективно използване на структурните фондове (по принципа „споделено управление”), на Европейския социален фонд, Фондовете за регионално развитие и др. То внася яснота за взаимодействието между университетите, бизнеса и администрациите.

Насърчаването на социалните иновации в европейските общества и по-специално в социалните политики води до:

- възприемането на широк перспективен преглед на потребности, очаквания и възможности в логиката на инвестициите;
- мобилизирането на широк кръг от участници, чиито (без)действия имат въздействие върху защитата, включването, сближаването и благосъстоянието (вместо да се съсредоточава само върху социални професии);
- съчетаването на умения, култура, работни и обществени услуги за предлагане на иновативни отговори на потребности (вместо да се съсредоточават само върху бизнес продукти и те да се игнорират) и др.

В ЕС социалната иновация е реалност в пълен размер на политическите инициативи на ЕК, защото *"тя е европейска платформа против бедността и социалното изключване, Иновационен съюз, социална бизнес инициатива, социален и трудов инвестиционен пакет, Цифрово общество, нова индустриална политика, иновационно партньорство и съгласувана политика"*. [4]

Европейският социален стратегически модел е водещ ключ за конкурентно-способност, с който социалните иновации чрез новите информационни, компютърни и комуникационни технологии осигуряват по-добро качество на живот, но което е невъзможно без образованието. В този контекст през 2013 г. Европейската комисия прие план „Отваряне на образованието” за насърчаване на иновациите и цифровите умения в училищата и университетите. За да се подпомогне стартът на стратегическата инициатива, Европейската комисия стартира нов уебсайт Open Education Europa ([http:// www.openeducationeuropa.eu](http://www.openeducationeuropa.eu)), което позволява на студенти и образователните институции да обменят и използват безплатно отворени образователни ресурси. Стратегическата цел е справяне с цифровите проблеми, които възпрепятстват училищата и

университетите за предоставяне на висококачествено образование и цифрови умения, които ще се изискват за 90 % от работните места до 2020 г. в ЕС.

Необходими са дългосрочни реформи в икономиката, образованието и обществото, които насърчават растежа, повишават ефективността и създават иновативни решения за кризисни и решаващи важни социални въпроси и цели.

Проблеми – предизвикателства

В доклада на Европейската комисия за изследванията на социалните иновации в ЕС през 2013 г. (*Social Innovation Research in the European Union: Approaches, findings and future directions*) са представени осем препоръки за бъдещи изследователски практики в областта на социалните иновации, както следва:

1. Работата по социалните иновации следва да е съсредоточена на институционални (мезо) нива или нива на лицето (микро нива) на анализ, а не на обществено ниво.

2. Полезни дискусии да бъдат насърчавани между проектите, за да се получават повече и по-пълни ползи от изследванията чрез допълнителни дейности в рамките на самите проекти. Нови места ще трябва най-вероятно да бъдат създавани.

3. Следва да се създаде форум за обсъждане кога и при какви условия социалните иновации се подобряват най-добре като вход (независима променлива) или като резултат (зависима променлива).

4. Изследователите трябва да бъдат насърчавани да включат в своите предложения акционери като коопродуценти на социални иновации и знания, както и да се разработват разпространителски дейности, които да включват акционери като основни получатели на трансфер на знания и мобилизация на ресурс, когато това е възможно.

5. Историците трябва да бъдат включени в проекти или проектите на историците да са с фокус върху исторически прецеденти. Това ще осигури необходимата перспектива за това какво е "ново" в областите, разглеждани от социалните иновации и изследванията.

6. Следва да бъде създаден форум за оценка на сходствата в концептуализацията на социалните иновации, както и причините за каквито и да се техни варианти.

7. Следва да се създаде механизъм за работа на определението или набора от дефи-

ниции за понятието социална иновация, които да бъдат разгърнати по консенсусен начин.

8. Необходимо е да се обмисли нормативна база, както и емпирично да се свържат понятията като "добро" и "нови". Да се включват в дискусии и научно-изследователски проекти специалисти от областта на философията, етиката и хуманитарните науки. [5]

Освен това докладът определи пет области на научни изследвания и социални иновации, които не са привличали много вниманието в проекти, както следва:

- социални иновации за преодоляване на неравенството в здравеопазването и модела на социалните детерминанти на здравето;
- социални иновации в селските райони и общества;
- социални иновации във финансовия сектор;
- социални иновации и частния сектор;
- социални иновации за управление на многообразието.

В доклада социалните иновации се определят и характеризират като "квази-концепция", свързана с научно-изследователските проекти, финансирани от Европейската комисия, като вниманието е фокусирано върху теоретичните подходи и методи, както и практиките за разпространение на резултатите от същите проекти. Идентифицирани са някои изследователски пропуски, както и възможни изследователски дейности. В дългосрочен план целта е събиране на данни за ангажиране на изследователска общност в постоянен обмен на идеи и най-добри практики за анализ на социалните иновации и насърчване изграждането на социални мрежи сред изследователите.

Стратегическата идея за „Съюз на иновации“ съдържа преминаването от една концептуална идея за действия, насочени към създаването на знания и работни места чрез иновациите, като се отива далече отвъд традиционните индустриални иновации, с помощта както на технологичните, така и на социалните иновации.

През март 2011 г., по време на обявяването на инициативата, финансирана от Европейската комисия (Social Innovation Europe (SIE)), председателят на Комисията г-н Барозу заяви, че "...социалните иновации са за хората и с хората. Става въпрос за солидарност и отговорност. Това е добре за обществото и повишава капацитета на обществото да се дей-

ства. Силно вярвам, че днес нашата силна европейска традиция на социалните иновации е по-необходима от всякога". [6]

Социалните иновации и образованието

Ключов стратегически въпрос е как формалните системи за образование и програмите допринасят за развитието на Общество на знанието в Европа – за цифровото общество и цифровата икономика.

Нематериалното културно наследство и социалните иновации изискват програми за иновационно образование и специфична култура на иновационен мениджмънт относно разкриването и определянето на въздействие, важност и потенциал на дадено изобретение и знание, които повишават конкурентоспособността, известността и привличат вниманието за следващи инвестиции в изследвания, образование и култура, социализацията и социалните иновации в обществото, региона и Европа. Подобни програми и култура са необходими както за обществените и хуманитарните науки, така и за техническите науки. Философията на образованието и науката може да разширява проникването и използването на универално знание за да се осигурява актуална обща сфера, интердисциплинарност и социално включване на обучаващите се и образовани субекти и организации в променящия се образователен, социален и икономически живот. Същностен проблем тук е системната и динамична интрадисциплинарна промяна на специализирани структури, алгоритми, модели и теории в частните и фундаменталните науки на основата на нови открития и въвеждането на все повече измерения на знанието. В този смисъл търсенето и разпространението на социални иновации в научните, образователните, бизнес и културните общности е критично важно, но което изисква подобрене в архитектурата на системната промяна и на моделите за комуникация и сътрудничество.

Развитието на материалното и нематериалното културно наследство има потребност от нова стратегическа интегративна логика, нов вид интелигентност, свързани с творчеството на алгоритми или, например на архитектурни програмни рамки на действия и дейности, основани на оценка на социалния аспект на риска от трансформациите на собственост на информация, капитали и активи, както и на

ефекта от това. Един сложен образователен и научен проблем е, например наукометричното определяне, оценката, планирането и приложението на знанието и нематериалните активи, свързано с вътрешнодисциплинарно и междудисциплинарно разширение на теоретичната обща основа на оценки, индикатори и метрика на човешката същност, връзки, отношения и взаимодействия между субектите в различните научни области, направления и специалности.

Огромно затруднение, дори за философско размишление и познание, е въпросът: как трябва да се измерват обективно и надеждно нематериалните ресурси, например информация, знания, ценности и собственост?!

Всъщност, какво се случва, ако ние не определяме и не измерваме нематериалните ресурси като благоприятни фактори, действия или изпълнение на актив, например като бизнес-стойност в бизнес управлението, информационния и иновационния мениджмънт? Всъщност, колко точно, успешно и добре може да се измерва представянето или работата на един нематериален актив?!

Чрез научните изследвания и социалните иновации се създава нова знакова природа на знания, опит и култура, които са основа за следващо развитие на изследванията и иновациите, свързани с растежа на европейския български гражданин, социалните и икономическите отношения и организации, системи, мрежи и цифровото общество. Затова се изисква по-широко образование и интелигентна иновационна култура със свой растеж, който носи нови черти на Философията на либерализма в икономиката и обществото, на Философията на информационния и иновационния мениджмънт и култура, свързани с новопоявяващи се изгодни възможности, но и рискове, социално-икономически дисхармонии, дори шокове в икономическия и социалния живот.

Социалните иновации и комуникациите са деликатно пространство, което с помощта на образованието, науката, изкуството и бизнеса може да поддържа жизнеспособността на икономиката и обществото, да разширява и улеснява намирането на нови гранични решения в измеренията между обективната и субективната сфера на образователната, изследователската и творческата социална и пазарна среда. Наблюденията в промяната на относителна или абсолютна системност на информация и знание, опит и ценности в по-

добно пространство са специфична предпоставка за надеждност и сигурност в посоката на преобразования и растеж. Интересно предизвикателство в същата посока на размишление е въпросът: какви са характерът и ролята на контрола на подобен опит на наблюдение или опитване, например като информационен, образователен или управленски метод и техника?

Всъщност, как създаването на знания се оформя на практика от материални и концептуални ресурси (лабораторни и социални изследвания, инструменти, образци и опит) в определено място и дисциплина?

По-нататък, как образованието, науката и обществото взаимно се оформят помежду си? Кои модели следват точно и пълноценно дадена социално-техническа промяна? Какви са възможностите и ограниченията на дадена управляваща или преобразуваща социално-техническа промяна? Как могат да бъдат мобилизирани подобни прозрения, идеи, въпроси и решения за конкретни иновационни процеси и процедури в динамиката на стратегическите трансформации и развитието на науката, образованието, технологиите и обществото?

Затруднението към ясни, конкретни отговори на подобни въпроси показва необходимост от вътрешно дисциплинарни изследвания на дизайна на информационната единица във фундаменталните и приложните знания относно нарастващата сложност и многомерност на информацията и знанието в обществото и икономиката, както и от интердисциплинарни изследвания на единството и многообразието на словесното и мисленото твърдение и приложенията им (ползването) като информационни единици в информационни, компютърни и комуникационни модели, системи и технологии на социалния и икономическия живот и мениджмънт. Защото с информация и иновации е възможно да се злоупотребява, а е необходима истината за това. Всъщност, с информация само истина ли може ли да се крие?!

От гледна точка на информацията и нейния произход на съвременно ниво на науката и техниката, истината и не-истината са равнозначно информационно свързани или те имат, например еднакъв вероятностен статистически характер. Това означава, че е необходимо допълнително внимание и изследвания към продуктите и услугите, с които информа-

ционно се спекулира като стойност и ценност за човека и хората.

Социалният ресурс, статус и потенциал на даден субект и/или организация имат особено качество, че могат да загубват или придобиват част от човешки, икономически и финансов капитал. Затова изследвания и нововъведения, които подобряват нейния социално-икономически баланс, са критично важни за съществуването и осигуряването на растеж на дадената организация в икономическия и социалния ѝ живот. Тук философският смисъл на социалните иновации е да се действа и повишава активността на комуникациите, моралната ценност и значението на социалните връзки и отношения. Това е трудно, ако субектите, изследователите и иноваторите се затварят единствено в някоя своя интрадисциплинарна област, направление и специалност.

От друга страна, социалните иновации, както всяка иновация, могат да бъдат „задушавани“, ограничавани или потискани, например в резултат на корпоративни или политически интереси и цели, поради което те може да загубят своето значение като стойност и актив.

Огромно предизвикателство за развитие на социалните иновации и образованието е електронното образование, чиято системна основа зависи от усъвършенстване на знанието, стратегическото мислене и технологиите, които все повече повишават присъствието си в социалното и икономическото пространство на обществото, както и от електронната търговия, философията на образованието и научните изследвания. В този аспект интересни за анализ се оказват следните технологии и техни съвременни приложения в развитието на дигиталните пазари и общество:

- нови видове електронна, виртуална валута – като Bitcoin (децентрализирана виртуална валута или разплащателно средство) и NoFiatCoin, което е ново (от 06.01.2014г.) дигитално разплащателно средство, базирано на злато и сребро;

- разнообразни по предназначение платформи за социална търговия, например като Pinterest, The Fancy и социалните мрежи (Twitter, Facebook, Linked In и др.); Square Market (САЩ), с която се улесняват търговци и се създава приятно изживяване за потребителите;

- онлайн платформи за използване на онлайн приложения от непрограмисти и др.

Иновациите в техническите системи и технологиите, които се прилагат в социалния живот, все по-бързо и все повече ще се комersiализират или поне доколкото, доколкото ще разкриват и предоставят условия за по-бърз и безопасен достъп в информационни системи и мрежи с невероятно удобно и приятно ползване на разнообразни услуги. Затова огромно затруднение е намирането на взаимно приемливи и оптимални модели, начини и нов вид иновационен мениджмънт за реално сътрудничество и ефективно управление на иновации, например между университетите и бизнеса. В този аспект социалните иновации, философията на обществото, обществените науки и философията на техниката могат да разкриват изгоди и помагат за това, например чрез изследвания и мобилизиране на възможности, ресурси и надпревара в пазарните условия с нова социална иновационна мобилност, мотивация и нови модели за тяхното интелигентно и ускорено приложение и качество на мениджмънт. Сигурна основа за това е знанието.

Конкуренцията и предизвикателствата се превръщат в мощен начин да вдъхновяват, но за тяхната реализация са необходими иновационни фондове в образователните, публичните и бизнес организациите, както и нов информационен и иновационен мениджмънт за интелигентно, ефективно управление на публични и частни активи за проекти, програми, иновации и знание.

За Европейския отворен пазар на изследователи и интелигентната култура

Разширяването на Европейското научно пространство или на единен пазар за научни изследвания, наричан „Европейско научно-изследователско пространство“ (ЕНП), е важен фактор за развитието на европейската научна общност и технологиите в цифровото общество, защото ще отразява резултатите, натрупванията и успехите в целеви области като открити и честни процедури за наемане на работа на изследователи и по-широко разпространение на научни знания. Крайният срок за създаването на ЕНП е 2014 г. Това ще бъде не само социална платформа за социални иновации, но и форма на общност, която ще представя по-концентрирано, парадигмално и конкурентно научни идеи, изследова-

телски и иновационен капацитет за реализирането им не само в Европа.

Известен проблем е, че съществува значителна разлика между държавите с най-добри и най-лоши иновативни резултати. Затова целта е да се създават по-добри възможности за трансгранична мобилност, конкуренция и сътрудничество между изследователите, научно-изследователските институции и предприятията, което ще подсили системите за научни изследвания на страните членки, ще повиши тяхната конкурентоспособност и ще им позволи да си сътрудничат по-ефективно за справяне със сериозните стратегически предизвикателства и цели.

От 13.09.2013 г. ЕК въведе иновационен индикатор за оценка на състоянието и приноса на държавите и националните икономики за техния и общия растеж на ЕС чрез иновациите.[7] Това е огромно предизвикателство за българската научна общност, бизнеса, развитието на проектния и програмен мениджмънт, информационния и иновационния мениджмънт, философията на науката (науметрията и иновациите), философията на политиката, икономиката и културата.

За идентифицирането на възможности, въпроси и проблеми на субекти, организации, както и на национално ниво за сътрудничество и участие в трансформациите на пазарите е необходим високо интелигентен иновационен социален мениджмънт – ново стратегическо мислене, социални иновации и научна парадигма за управление на ресурсите, особено за мобилни изследвания, моделите и кариерата на българските и европейски изследователи в страната, работещи за българското европейско общество – българската и европейската наука, образованието, икономиката, бизнеса и културния живот.

Всички документи, които издава ЕК, имат стратегически характер, защото произтичат от стратегията Европа 2020. Това означава, че е необходима за образованието, научните изследвания, мерките и програмите нова по-широка култура, свързана с философията, стратегиите и науката за стратеготворчеството, както и с философията на икономиката, обществото и културата, философията на политиките и комуникациите. Затова подобна култура може стратегически да се нарече „култура с растеж”. В същия смисъл на значение и разглеждане на това понятие, интересно социално предизвикателство за изследователя и европейската научна общност е

именно изграждането на нов вид интелигентна култура (smart culture) с иновационно мислене и растеж, широки комуникативни иновационни подходи и представяне. Подобен вид култура е необходим за стимулиране на иновации в нова реалност и нови видове иновационна социална мобилност за осигуряване на сътрудничество и дългосрочен интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж. Става дума за високопрофесионално изследователско и иновационно мислене, иновационно познание и иновационна култура относно персонализирането, свързването, комуникациите и съвместната работа в проекти и екипи – за решаване на иновационни, познавателни, образователни и управленски проблеми, представяне на резултати и комерсиализиране на продукти и услуги от индивидуални и съвместни изследователски и иновационни дейности и проекти като цяло в Европа за максимизиране на образователния, научния и иновационния потенциал. Подобен смисъл и значение на понятие за културно различие е необходим като нов вид стратегическа мотивация и иновационен мениджмънт не само за изследвания и иновации, но и за образованието и повишаването на качеството на живот, без да се накърнява или нанася ущърб на индивидуални субекти и организации по отношение на качество на управление, интелигентност, страст или възраст. Но това е сложно и трудно не само от философска гледна точка.

Европейското културно наследство продължава да разширява своята основа с нови амбициозни цели, ресурси и култура, които ще се разнообразяват стратегически чрез социалните иновации и обществената сфера на иновациите, чиято продуктивност е стимулирана от готовността на широко адаптиране към конкуренция, сигурност, надеждност и интегрирани услуги. Но как социалните иновации могат да бъдат ефективни в тяхната събираща или интегративна функция на преобразуващата се европейска цифрова икономика и общество? С какво те могат да задвижват идеи и деблокират активи? Всъщност, с какво социалните иновации могат да бъдат, например резерв на предприеман социален риск за системна промяна на икономическия и социалния живот?

Възможни отговори и решения идват от посоките на растеж, повишаването на ефективността и създаването на иновативни решения за критичните социални задачи и предизвикателства. Защо?

Защото иновацията е рисков актив и не винаги създава положителен резултат. В този смисъл иновациите и социалните иновации изискват научни изследвания, поддръжка и осигуряване с информация и знание, за да се постига поне по-висока обективност и производителност на дадения актив, както и ликвидност на инвестициите в самите иновации и да се развива също необходимия ефект.

Социалните иновации са европейски модел на иновации, но такива се развиват, например и в САЩ. Адресирани са към мащабни преобразования и системни промени, обхващащи социални, технологични и пазарни предизвикателства. В този контекст Европейската култура на социалните иновации предлага нова сфера на връзки, отношения и взаимодействия между частния и публичния сектор в икономическия и социалния живот на национално, регионално, европейско и глобално ниво.

Социалните иновации са дългосрочен инструмент, но те са ресурс и капитал на бъдещето. Защото с човека и хората те са в центъра на цифрова епоха на обществото, електронен бизнес и пазари. Защото социалните иновации се появяват и развиват чрез образованите и културните граждани и организациите, които създават и потребяват нови продукти и услуги за развитие на информацията, комуникациите и обществото, качеството на живота и икономическия им растеж. В този контекст, както и иновациите да не бъдат задушавани, е необходимо образование, иновационно стратегическо мислене и иновационен мениджмънт за реализиране и ефективно управление на иновациите като социални и икономически активи.

Заклучение

Философията на стратегическото развитие на социализацията и комуникациите с помощта на образованието и науката придобива има нов смисъл и значение чрез социалните иновации в Европа.

Философията на обществото и социалните иновации предполага свободно и интелигентно развитие на информацията и знанието, на нов вид култура на информационен и иновационен мениджмънт за решаване на различни въпроси, проблеми и предизвикателства от динамичната среда на преобразования, на вътрешната и външната финансова и икономическа несигурност, и осигуряване на рас-

теж на основата на цифровите системи и технологии в социалния и икономическия живот на гражданина, цифровото общество и Европейския Съюз на иновации.

Социалните иновации ползват и разширяват културното наследство, свързано пряко със стратегическите приоритети на иновациите, информацията и знанието, демокрацията и пазарите, като разширяват потребността от висококачествено образование и култура в обществото по нов интелигентен начин с помощта на развитието на електронноцифровата среда, системите и технологиите. Целта е по рационален и интелигентен начин да се използват както информацията, така и социалните иновации за да се неутрализират различни спектри от слабости, пропуски и недостатъци на човека и хората и повишава качеството на живот в обществото. Ако няма изследвания за мярата или единството на реалните и възможните грешки в подобен аспект на наблюдение и приложение на информацията и социалните иновации, то те съществуват неопределено и/или ще се повтарят и множат.

Образованието, научните изследвания и иновациите са постоянен фактор на европейската интеграция. Със своя растеж те са фактор за дългосрочна и историческа по смисъл нов вид социализация, взаимодействие и сътрудничество на университетите, бизнеса и администрациите, на публичния и частния сектор. В същия контекст за развитието на философията на образованието и науката, на философията на обществото и техниката са необходими нови стратегически изследвания, иновации и модели за по-бърза и широка социализация, приобщаване и обучение, комуникации и култура на гражданина и организациите като стратегически ресурси за растежа на Европейското българско общество или за лицето и бъдещето на Българска Европа.

Бележки

- [1] EC (D-GRI, DB, Unit B-5) 2014 *Social Innovation Research in the European Union: Approaches, findings and future directions. Policy Review*, Brussels, pp. 10.
- [2] EC (RUP) 2013 *Guide to social innovation*, Brussels, pp. 06-09.
- [3] Пак там, pp. 13.
- [4] Пак там, pp. 27.
- [5] Пак там, pp. 35-40.
- [6] Пак там, pp. 12.

[7] EC 2013 *Measuring innovation output in Europe: towards a new indicator*, IP/13/831, Brussels, pp. 1-2.

Литература

1. ЕК 2010 *Програма в областта на цифровите технологии за Европа*, Брюксел.
2. ЕК 2011 *Хоризонт 2020 – Рамкова програма за научни изследвания и иновации*, COM (2011) 808, Брюксел.
3. EC 2010 *EUROPE 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*, COM (2010) 2020, Brussels.

4. EC (RUP) 2013 *Guide to social innovation*, Brussels.

5. EC 2013 *Measuring innovation output in Europe: towards a new indicator*, IP/13/831, Brussels.

6. EC (D-GRI, DB, Unit B-5) 2014 *Social Innovation Research in the European Union: Approaches, findings and future directions. Policy Review*, Brussels.

Доц. д-р Николай Атанасов
Университет „Проф. д-р Асен Златаров”
Катедра „История и философия”
E-mail: npatanasov@abv.bg



ЗА КОРПОРАЦИИТЕ И СТРАТЕГИЧЕСКОТО МИСЛЕНЕ

Николай Атанасов, Николай Петров

ABOUT CORPORATIONS AND STRATEGIC THINKING

Nikolay Atanasov, Nikolay Petrov

ABSTRACT: *This report presents an aspect related to the conception of John Kenneth Galbraith for counterbalance power of corporations and contemporary emergency economies by strategic thinking. As a result of reflections, problems and challenges are defined concerning competition, technologies and innovation management. The authors take the view that the development of strategic thinking is a core for growth to a kind of different managements as an example innovation management and information management. In this context for the contemporary Information society is important the reliability of information as a key indicator of information, computer and communication systems and social life, and markets also.*

Keywords: strategic thinking, philosophy of economy and society, corporation, innovation management, information management, reliability.

Въведение

Развитието на капиталистическата икономическа система и формите на капитал могат да имат различни институционални лица и противоречиво стратегическо мислене. Корпорациите, държавата, пазарите, социалните организации и др. са институции, които многосистемно предопределят характера и начина на решаване на жизнени и стратегически противоречия в обществата и между държавите, свързани с най-критичните и основни въпроси и проблеми на съвременния икономически, социален, политически и културен живот.

Съвременната кризисност на икономиките и обществата е стратегическо изпитание не само за икономическите и социалните институционални трансформации, а към всяка промяна и всички граждани. Защото кризисните икономики са състояния на сложни системи, в които се появяват внезапни, неочаквани и предстоящи ситуации, които причиняват отрицателни или негативни промени в нормалните икономически дейности, собствеността или активи на субектите. От друга страна, в съвременните икономики отношението на субектите към субстанционалните фактори и форми на власт, управление, ресурси и пазари е корелирано чрез разширяващи се форми и степени на свобода, комуникации и иновации, които предопределят модуса на растежа – с

положителен или отрицателен знак, и чието балансиране е детерминирано от стратегическото мислене, характера и степените на отвореност или затвореност на субектите, системите и институциите, които участват и взаимодействат в икономическия и социалния живот на обществото. В този контекст същността и измеренията на моделите на управление и техните обратни информационни връзки в дадена система и организация са ключов елемент за точността на информацията в обективната и субективната сфера на поведение, управление и промяна. Липсата или пропусъкът на дефиниране, измерване и оценка на обратните информационни връзки прави моделите и системите на мисленето, познанието и управлението неадекватни, недостатъчно оперативни, трудно приспособими или неработещи. А надеждността и пълноценността на информацията и качеството на информационния мениджмънт осигуряват средата, която предопределя успехите или неуспехите на какъвто и да е друг вид мениджмънт, в която и да е съвременна организация, институция и пазар.

Стратегическото мислене е интелектуален процес за постигане на дългосрочни цели на дадена система чрез решаване на задачи, управление на планове и програми с помощта на информацията и знанието, предимства и ползи, опит и взаимодействие с други субекти. То е изключително гъвкава основа и среда

за развитие на информационния мениджмънт или за управлението на информацията – нейното създаване, съхранение, разпространение, контрол и трансформация в една или няколко системи, организации или субекта, с цел постигане на дадени цели и решаване на определени задачи по планирането, организирането и изпълнението на дейности. Освен това стратегическото мислене се разглежда едновременно и с иновационния мениджмънт като област, в която се проучват и усъвършенстват същността и ролята на иновациите в управлението, като се използват и въвеждат нови възможности, открития, изобретения или новости в продукти и услуги, методи и модели, техники и практики. По този начин целта е стратегическото мислене да работи във философията на икономиката – изучаването на сложността на икономическото управление и същност на икономическите явления, институциите и системите в тях, качеството на икономическия и социалния живот, пряко свързани с произхода на икономическата информация, знание и решения.

Поставеният за разглеждане тематичен въпрос е важен за образователните програми и научните изследвания, свързани с търсенето и оптимизирането на информация и знания относно рационалността на сметки, оценки, решения и перспективи, които имат приложение в моделирането и симулациите на различни въпроси и задачи в институциите, икономиката и обществото. При това размишленията се представят в единство с морала в икономическата философия, без който в дългосрочен или исторически план е невъзможен не само съвременен растеж или прогрес.

За уравнивяващата сила на корпорациите

Един от най-известните световни икономисти през втората половина на XX в. в САЩ е Джон Кенет Гълбрайт. Като представител на радикализма, приносите на Гълбрайт са както по отношение на развитие на научната икономическа методология и философия, така и във връзка с нов широк смисъл на философията на мениджмънта и неговата роля за връзките между социалните и икономическите институции като субекти и системи с еднаква по значение или равнозначна по смисъл роля за растежа на пазарите и демокрацията.

Наблюдавайки и изучавайки икономическите и технологичните постижения на капиталистическите пазари, Джон Гълбрайт открива корелация между еволюцията на пазарната икономика с макроикономическата несигурност и неефективност, от една страна, и социалната стабилност на капиталистическата държава, от друга страна. Неговите анализи, теза и идеи се отнасят до логическа рамка или модел на компенсации на икономическите и социалните институции в обществото. За слабостите и недостатъците на капиталистическата икономическа система трябва да се намери по-широк в социален, политически и икономически аспект нов подходящ отговор на въпроса за основния икономически избор на обществото като система. В концепцията на Гълбрайт това е държавата, като доминиращ регулатор на икономическата активност и система, но в контекста на корпорациите и социалната икономика. Той схваща корпорациите като уравнивяваща сила в обществото. Корпорациите, освен да произвеждат, имат потенциал и да осигуряват растеж на пазарите и цялото общество. Гълбрайт анализира и оценява въпросите в отворен теоретичен модел с едновременно решаване на неотложни икономически и социални проблеми. За преодоляването на подобни проблеми са необходими обосновани и полезни предложения от субектите и мениджърите, провеждащи икономическите политики на корпоративно и държавно ниво, дори при наличието на широки кризисни ситуации и социални отношения.

Отправна точка в подхода на Гълбрайт към икономическата система на обществото е дуалистичният характер на икономиката и разделянето ѝ на две системи. Първата система включва бизнес организации, които не могат или в някои случаи само в определена степен са способни да влияят върху цените и разходите, без да имат възможности да влияят на потребителите и правителството като външна социална, икономическа и управленска среда. Това са компании, стремящи се да максимизират своите приходи, в крайна степен подчинени на пазара. Те формират сферата в икономиката, наречена „пазарна система”. Тази система е комбинация от конкуриращи се компании. Според Гълбрайт принципите на неокласическия икономикс могат да бъдат приложени именно към подобна система. Въпреки това обаче, тези принципи носят противоречив характер не само в стратеги-

ческото корпоративно мислене, а в цялостната икономическа система и обществото, в които влизат големите корпорации. Последните формират т. нар. втори вид икономическа система, която има потенциал и пряко използва властови инструменти не само да определят разходи и цени, но да влияят и върху поведението на потребители, общности и правителства.

Корпорациите като могъщи образувания въздействат върху процесите в границите на „пазарната система“, като имат способност да се адаптират и променят към външната икономическа среда. Това им дава възможност, и дори ги принуждава да планират своето поведение. Затова Гълбрайт определя сферата на големите корпорации като „планова система“. На основата на двойствения системен характер на икономиката, той изразява съмнение в тезата за потребителската свобода, която е крайъгълен камък на неокласическата икономическа теория. Според смисъла на тезата потребителите определят поведението на производителя чрез пазара, който са създали. Гълбрайт смята, че този извод е невалиден за икономиката, която е доминирана от големите корпорации, които детерминират факторите в икономическата реалност, като предопределят възможности за избори на потребителите и темпа на развитието на услугите, които съпровождат и осигуряват икономическите и социалните процеси.[1]

Ако се проследи неокласическата логика ще се открие, че хората са склонни да избират стоки и услуги, които имат за тях най-висока ценност и най-голяма ползност. Желанията и целите на индивидуалната потребителска воля стигат до производителя чрез пазара. Като резултат, производителят се оказва подчинен на потребителите, т.е. той е под влияние на техните потребности и избори. Предпочитанията, интересите и решенията на потребителите са фактори, които детерминират планови и реални действия на производителя, и влизат в моделите на управление, стратегиите и концепциите на растеж и трансформации на компаниите. Но често подобна реалност е в контраст или противоречие с вече произведена от корпорациите „реалност“ като продукти и услуги, но нереализирани на пазара.

Системно анализирайки природата на пазарите, Гълбрайт посочва, че веригата от подобни причини и следствия, всъщност не започва с потребителя, а от производителя. Това е така, защото в нея желанията на потреби-

телите не се определят от фактори, външни за икономиката, като биологични, културни и други. В повечето случаи тези потребности и желания се създават от самите производители. Това може да се постига главно чрез рекламата и останалите елементи на маркетингов микс. Подобен модел на поведение на производителите създава вкусове, предпочитания и желания у потребителите, които съответстват на взаимните интереси.

Според Гълбрайт динамиката на пазара е основната причина за растежа на фирмите и достигането им до ниво – корпорация. Още повече, че вертикалната интеграция предлага възможност за контролиране на цената и предлагането на стратегически фактори в условията на несигурност. Той също подчертава ролята на дългосрочните договори като решения и стратегически отговори (реакция) на несигурността. Договорите и тяхната сила са основен надежден източник на стабилност и сигурност за съвременната корпорация.[2]

Гълбрайт представя и дефинира бизнес предприятието като посткейнсианец – институционалист. Той свързва технология, капитал, пари, договори, власт и планиране с проблема на несигурността и риска. Корпорацията в неговите анализи представлява издръжлива институционална реакция на несигурното бъдеще. Тя е специално проектирана, за да ограничи риска, рисковото влияние и несигурността. Проблемът е, че социалните и икономическите институции зависят от информацията и паричните потоци в демократичното общество и пазарите. Подобна зависимост не е изолирана, а е корелирана и с останалите сфери на обществото, в чиято обща среда социалните и икономическите рискови фактори могат да се разширяват или свиват с критични и кризисни предпоставки. В този смисъл са необходими изследвания на съвместната обективна многосистемна кризисна социална и икономическа среда. Подобно състояние на неопределеност, поради липса на информация, носи несигурност и усилва кризисността, задълбочавайки съответната по вид криза последователно или едновременно във финансов, икономически, социален, политически, дори културен и образователен аспект, което зависи от силата и ефективността на видовете мениджмънт съответно по сфери или области и направления. Подобни явления има в историческото развитие и на българската икономика.

Гълбрайт преобръща неокласическата теория за свободата на потребителския избор, показвайки, че предпочитанията и желанията на потребителите не са дадени, а са създадени в икономиката от и в интерес на големите корпорации, т.е. на „плановата система”. Той доказва с различни примери от практиката, че търсенето в икономиката, а също и характеристиките на продуктите, всъщност са дефинирани не от предпочитанията на потребителите, а от самите производители.

В процеса на еволюцията неокласическите икономики приемат, че монополите и олигополите в множество области на икономическия живот не са подчинени на пазара, но контролират разходите и цените, като се опитват да коригират моделите си за ненарушена потребителска свобода, за да не оставят встрани от потребностите на реалния икономически и социален живот.

Макар и споделящ кейнсианските идеи, Джон Гълбрайт счита, че Джон Мейнард Кейнс е пропуснал да отбележи, че властта на пазара преминава от потребителя към производителя. В резултат на това се пренебрегва и разликата между целите на обществото и целите на производителите. Подобна разлика има не само стратегически или постоянен по значение и смисъл дългосрочен характер, но тя се възпроизвежда на различни нива и в различни степени на информация, знание и опит на субектите, в разнообразни по състояние и ниво на развитие корпорации, общества и икономики. Защото характерът на връзките и отношенията на субектите отразява, произвежда и възпроизвежда подобни контрасти и противоречия в процесите на управление, които се срещат и трябва да се решават, например уравновесявайки се по възможности, причини, цели, ресурси, интереси, постигнати резултати и др.

Разсъждавайки върху възникването на големата корпорация и мястото на олигопола, Гълбрайт изследва как надигащите се уравновесяващи сили са променили пазарната регулация. Тезата му се основава на реалното състояние на пазара, когато свършените конкуренти са лишени от власт и са доминирани от крупни икономически и финансови организации, и съюзи. Той установява, че на подобна тенденция на драстично деформиране на свободата на пазара и налагане на пазарна монополистическа сила се противопоставя друга тенденция, която се проявява чрез появата на балансиращи групи и сили. Тяхното уравни-

весащо противодействие успокоява потребителите и те се чувстват така, както в условия на свободен пазар.[3]

„Конкуренцията – пише Гълбрайт, – най-малко от времето на Адам Смит, разглеждана като независим регулатор на икономическата дейност и като единствен регулиращ механизъм, освен държавата, е в действителност заменен. В типичния съвременен пазар на малко продавачи, истинското ограничение идва не от конкурентите, а от другата страна на пазара, от силните купувачи”.[4]

В теоретичните схващания на Гълбрайт за икономиката специално място има нова социална група – *техноструктурата*. [5] Тя е съставена от водещи представители на корпорациите – директори, юристи, одитори, инженери, маркетинголози и учени. Този комплекс от специалисти представлява управляващият мозък на компанията. Властта за вземане на решения е съсредоточена не в индивида, а в техноструктурата. В корпорацията целият комплекс от специалисти е носител на властта, която той получава от акционерите, но я упражнява, преследвайки собствените си цели и особено финансовите си интереси. Затова ако стратегическото мислене не е адекватно, достатъчно и пълноценно относно корпоративните цели и мениджмънт, то недостатъчната стратегия ще заработи недостатъчни резултати.

Както малката компания, така и техноструктурата реализира защитни и позитивни цели чрез дейностите си. Защитната цел на дребния и средния бизнес е да постигне поне минимална печалба. Ако това не се случи, той отпада от пазара. А позитивната му цел ще бъде постигната, когато успее да реализира максимална печалба.

Техноструктурата има две защитни цели. Аналогично на малкия и средния бизнес тя трябва да осигури съществуването си. Заедно с това, обаче трябва да се избегне неудовлетворението на акционери и кредитори. Основната стратегия тук е да се реализира надеждно и достатъчно ниво на печалба, което да удовлетворява акционерите. В случай, че нивото на печалба е неадекватно, акционерите ще се организират и ще се противопоставят на мениджмънта на компанията, което ще доведе до неговото отстраняване. Ако пък продадат своите акции и те преминат във владение на други капиталови групи, то ще се стигне до промяна на състава на техноструктурата.

Адекватното ниво на печалба осигурява необходимите капиталови ресурси на компанията. То я защитава срещу кредиторите и срещу тяхната намеса в делата на компанията – включително персонални промени, пряко засягащи техноструктурата. Така стратегическата защитна цел на техноструктурата е да осигури адекватно ниво на печалба на компанията – не максимално, но стабилно ниво.

Когато разходите, цените и търсенето се променят, печалбата обикновено е стабилна. Затова техноструктурата трябва да направлява и планира не само цените и разходите, но и търсенето на потребителите чрез насочване на техните предпочитания и влияние върху дейността на държавата. Защитната цел на техноструктурата също изисква потребителите, профсъюзите и държавата да не се намесват в нейните решения. В този случай общоприетата идея е, че интервенцията в решенията на частния бизнес е ненужна и ненормална, като играе защитна роля за техноструктурата.

В рамките на ежедневно вземане на решения, защитната цел на техноструктурата съвпада с нейните позитивни цели, което е гаранция за реализиране на целите и задачите на компанията. А кои са тези техни цели?

Основна позитивна цел на техноструктурата е растежът на компанията, който освен че засилва защитните цели, служи и на преките финансови интереси на техноструктурата. Ако компанията не се разраства, придвижването на даден нейн член към по-високи нива в йерархията ще зависи само от освобождаването на позиции там. Увеличаването на заплащането и привилегиите също са следствие от разрастването на компанията. Според Гълбрайт максимизирането на печалбата не винаги е основна цел на корпорациите, а такава най-често е разрастването на компанията, което е подчинено на интересите на техноструктурата. Но разрастващите се корпорации, които влияят върху стабилността на цялата икономика, имат потребност от планиране, което създава възможност за ограничение на влиянието на непредвидените събития, както и за успешно организиране на производството.

Планирането е неизбежно следствие от развитието системите, технологиите и разширяването на високоспециализираното разделение на труда. Защото съвременните технологии изискват разширено планиране, и защото огромните корпоративни инвестиции на пари, време, специализирано знание и организация не могат да бъдат оставени на слу-

чайността и колебанията на пазара. Цената на евентуалния неуспех е висока и трябва да бъдат избегнати рисковете на неуспеха.

Съвременните технологии изискват високоспециализирани дългосрочни инвестиции на капитал и труд. Още повече, че хората, вземащи стратегическите решения, са свързани със самите инвестиции, отговорни са за тях и по необходимост са силно ангажирани за постигане на икономически успехи. Оказва се, че стилът на лидерство влияе върху стила на мениджмънт, и обратно. А в средата на техните взаимовръзки и взаимоотношения е информацията, и разбира се, стратегическото мислене и знание. Но не винаги стратегическото мислене е достатъчно като приспособимост, обхват, водещ смисъл и роля на субектите, организациите и институциите. Тоест пълноценно лидерство е невъзможно без разнообразни видове мениджмънт, в които ключови са, например информационният, финансовият, операционният, кризисният и иновационният мениджмънт. Както и обратно, не съществува пълноценен мениджмънт без лидерство, което синтезира и представя по-най-рационален начин проблемите, въпросите и решенията, избора на действия и резултатите от различните видове мениджмънт.

Гълбрайт разглежда бизнес предприятието като вид организация за стратегическо мислене и планиране, което осигурява координация на производството и го предпазва от присъщата за пазара неочакваност и несигурност. Планирането представлява важен начин за разпределение на ресурси, които не само осигуряват пазара, а имат потенциал за координация, подготовка и опит за контрол на непредвидими събития, които могат да се появят с висока вероятност и да окажат влияние върху рисковете и надеждността на пазара.

Планирането и организацията на производството са свързани с нестабилната природа на „пазарната система“, сложната реалност и поддръжка, осигуряване и управление на съвременните технологии. Ако несигурността, която застрашава високите вложения по обеми на стойност на време и пари, може да бъде ограничена, тогава корпорацията може да замести пазара или да го подчини на изискванията на планирането. Според концепцията на Джон Гълбрайт за корпорацията, уравновесяващата сила на корпорациите се появява именно като отговор на нарастващата несигурна природа на пазара.

Подобни проблеми и задачи на различен по вид мениджмънт на корпорациите и институциите, организациите и обществото изискват сътрудничество и съвместни усилия, което да е поддържано с философията на икономиката и обществото, лидерството и съответно някакъв смисъл на водещ тип мениджмънт, разширявани с ценностите на стратегическото мислене, знание и иновации. Последните се осигуряват с динамиката на информацията и информационните, компютърните, комуникационните и навигационните системи и технологии дотолкова, доколкото съществуват стандарти, но и оценки на ефективност и ефектност за субектите, управлението и получаваните с тях резултати.

Разглеждана като резултат на чисто инструментален избор за икономизиране на трансакционните разходи между алтернативните начини на договаряне, корпорацията се очертава като стратегическа институция за справяне с пазарната несигурност. Още повече, че размерът на корпорацията въздейства на възможността на техноструктурата да се ангажира с по-реалистично и ефективно планиране, да разреши или ограничи несигурността. Колкото е по-голяма корпорацията, толкова по-голяма е вероятността тя да среща неочаквани събития в настоящето и бъдещето.

Ако качеството на информацията осигурява надеждна основа с обратна информационна връзка на някакво корпоративно управленско ниво, това не означава, че важна обективна информация има и на други социални и икономически нива на мениджмънт. В този смисъл, например информационният мениджмънт и иновативният мениджмънт е необходимо да се съгласуват и координират с корпоративния мениджмънт и управлението на дадена държава като широка и най-сложна система или съвкупност от множество мрежи. Затова науката и образователните среди имат незаменима мисия и роля, като подготвят граждани, специалисти и експерти за изследване и решаване на подобни най-общи и приложни проблеми във и за институциите, за въвеждане на новости и подобрене на пазарната и социалната среда, качеството на живот и развитие на обществото.

Конкуренция, технологии и иновации

Конкуренцията за инвестиции, труд, суровини, енергии и пазари е в основата и на най-развитите икономики в света. Затова тя се

усложнява, от една страна, като човешка производствена и мениджърска дейност, но от друга страна, едновременно и като техническа дейност, свързана с иновациите, автоматичното и автоматизирано управление на процеси, действия и дейности, субекти и структури на различни нива и с различни темпове.

Иновациите са онези, които предлагат нови потребности, но те самите и създават нови потребности за бизнеса, корпорациите (институциите) и мениджмънта. Затова тяхната оценка е сложна. Например, дори е трудно да се изчисли точно стойността на пропуснатата възможност относно изобретение или иновация, защото такава може да се определи, например когато се изчака конкурент да създаде подобна и тя се пресметне като стойност на придобиването ѝ като нововъведение.

Иновациите носят оригинален подход и модели за управление, като понякога те са толкова сложни, невероятни и значими, че изискват поддържане и развитие на иновационен тип мениджмънт. Проблем е подобен вид мениджмънт да е близо до реалността на производство и потребление на предлаганите стоки и услуги не само в една система, а до потребностите на реална промяна на качеството на живот на субектите в дадена социална група, класа, сфера или цялото общество. В подобни случаи загубите намаляват и се осигурява ресурс за следваща степен на развитие на икономически и социални отношения. Но затова са необходими интердисциплинарни и мултидисциплинарни изследвания, чийто резултати да задоволяват не само изискванията на различните институции и мениджмънт, но да предоставят обективна информация за науката и образованието, правото и културата относно произхода или същността на неравенствата в обществото и философията или лицето на уравнивяващата ги управляваща сила.

Иновационният мениджмънт може да неутрализира и отстрани дори деликатно стратегическо насилие над обхвати от възможности и потенциал за избор по материална или нематериална причина (субстанция). Например, стратегическо насилие са пристрастия и недоразумения, които деформират една цялостна система на управление относно продукти, процеси, партньори, ресурси, бизнес модели и политики.

Иновациите могат да променят мисленето, но не винаги. Още по-малко е те всестранно

да влияят на стратегическото мислене и лидерство или на даден модел на мениджмънт и система на управление. Затова е необходимо качество на информацията и знанието, образование и усъвършенстване на субектите, мениджъра и/или лидера за преоценки и управление на рисковете, активите и заплахите към процесите и структурите в дадена организация или институция.

Въпросът за значението и влиянието на иновациите, технологичното и социалното развитие върху надеждността на продукти и услуги, системи и технологии, тяхното качество и развитие на заетост е жизнено определящ. Защото техническите системи и технологиите, съчетавани със социални иновации, са причина за откриване на нови работни места или за увеличение на броя на работните места в определени предприятия, отрасли и сфери на икономическия и социалния живот. Освен това е интересен въпросът, дали технологиите, знанието, иновациите и увеличението на ефективността на управление на дадено бизнес предприятие или социална организация (институция) създават възможност за действия и усъвършенстване на поддържащи, обслужващи или осигуряващи дейности до степен, при която броят на наличните работни места ще спадне до точката, при която новите работни места ще бъдат отхвърлени на базата на нововъведенията.

Затруднението за точен отговор на подобен въпрос показва необходимост от изследвания и нова корпоративна и социална иновационна култура [7], например с еднакво или уравниващо значение и смисъл както за техническите системи и мрежи, така и за социалните системи, мрежи и иновации, за да не се изкривява или отклонява създаваната промяна само по стойността и ценността на едната страна, и следователно, да се ощетяват отношения, взаимодействия и перспективи. В подобен контекст на размишление, устойчиво конкурентно предимство е субстанциалното конкурентно предимство – онова, което се осигурява и разширява от иновациите и знанието, фундаменталните и приложните изследвания чрез субектите. А усиливащите, поддържащите и производителните иновации в подобни процеси и управление ще определят тенденцията или модата на конкурентното сътрудничество и следващите успехи. Това е така, защото от дизайна на информационните и познавателните единици и архитектурата на структури и функции (системи), модели и

подходи зависят реалните резултати, оцеляването и растежа на даден субект, организация или институция в обществото.

Приложението на цифровите информационни технологии ще разширява системното и мрежово техническо и социално разнообразие. Сериозно предизвикателство в същата посока на размишление е усложняването на връзките и отношенията като потенциал на остойностяване или капитализирането им.

Иновациите и технологиите не бива да водят до натрупване на финансов дълг на дадено бизнес предприятие, организация или икономика на дадена държава, а обратно, да осигуряват растеж и благоденствие. Защото съществуват субективни интереси и политики за преобладаване на пазари чрез финансови зависимости като специфична форма на власт в корпоративно и глобално отношение. Подобно състояние се наблюдава след световната финансова криза в края на 2008 и началото на 2009 г., започнала с фалити на банки и реформиране в банковия сектор в САЩ. От друга страна, се оказва, че политиките на корпорации, монополи и олигархични кръгове е възможно стратегически да осигуряват пазари, вкарвайки във финансови зависимости корпорации, и дори цели икономики на страни, които при неуспешен стратегически кризисен мениджмънт преминават съответно в икономическа криза, социална криза и политическа криза в дадената държава или дори в съюз от държави. В този смисъл концепцията на Джон Гълбрайт за уравниващата сила на корпорациите е ценно знание за рисковете и технологиите, стратегическото мислене, сигурността и стратегическия кризисен мениджмънт.

Заклучение

Дългосрочните или стратегическите съвременни рискове е трудно да се предвиждат и оценяват без периодични изследвания, свързани с фундаменталното и приложното знание и архитектурен подход в каквато и да е съвременна организация, институция или система, научна и образователна сфера, направление и дисциплина. Затова е необходимо стратегическо мислене и познание, както и стратегически кризисен мениджмънт.

Растежът на демокрацията и пазарните икономики в съвременния свят зависи от свързващата мощ на информацията, системи-те, мрежите, иновациите и комуникациите.

Той е невъзможен без мултидисциплинарни изследвания и разкриването на нови аспекти, например на точност, бързина, разнообразие и надеждност на информационните, компютърните и комуникационните връзки, канали и мрежи във и между икономическата, социалната, образователната и политическата системи на обществото. Защото те са пряко свързани в живота на обществото и се развиват на основата на управленските процеси както в своите сфери, така и за цялото общество. От качеството на техните вътрешни и външни системни взаимни оптимални решения зависи темпът на растеж или шокове (кризисност) в икономическия и социалния живот. Освен това са необходими изследвания и на нови корелации, пряко свързани с вероятностните модели и перспективите, конкуренцията и иновациите в микро-, и макроикономическия живот и социалните взаимоотношения, трансформациите на връзките и разнообразието на институциите в политическия и културния живот на национално и международно ниво, в международните отношения, сигурността и отбраната. Защото новостите променят не само състоянието на системите, но влияят и върху промяната на субекта и хората, сигурността и качеството на живот в общностите и обществата, държавите и съюзите от държави.

Съществува недоразкрит иновативен потенциал в комуникациите на техническо и социално ниво. Той може да бъде резерв или да се разработва в зависимост от характера на стратегическото мислене, информационния и иновативния мениджмънт за осигуряване на растеж чрез знанието и иновациите.

Обновяването на системите в дадено общество изисква финансов реинженеринг, стратегическо мислене и ефективен информационен мениджмънт за гарантиране на определена степен на надеждност на трансформациите, системите и технологиите, защото последните се свързват с изобретения, финансов ресурс и нововъдения с различни по степен рискове и в различни по вид технически устройства, функции и човешки дейности, в които както успехът, така рискът може да се интегрира и управлява.

Проблемите на стратегическото мислене, корпоративното управление и кризисните икономики, пробивите на науката и трансформациите в образователните системи ще продължават да създават сложни противоречия, които имат широк социален обхват и

изискват изследвания и нови модели на оптимизиране и усъвършенстване в съответствие с притежаваните ресурси в обществото.

„Знанието е сила” (Френсис Бейкън) не само за университети, бизнеса и администрациите, а за цялото общество. Но да работи пълноценно знанието в обществото е необходим високоефективен мениджмънт и развитие на технологиите, стратегическо мислене и лидерство. Предвид състоянието на съвременните кризисни икономики, динамиката на развитието и задълбочаването на научното познание, разширяването на образованието и технологиите, ще се постига все по-трудно широка приспособимост, ефективност и ефективност на управление в цялото общество без съгласуване на многообразието от различните по вид стратегии, социални и технически системи, и мениджмънт на основата на фундаменталните и приложни изследвания и нововъдения. Затова може да помага философията на икономиката и обществото и стратегическата мисъл, развитието на институциите, корпорациите, корпоративният мениджмънт и културата, но за което са необходими и активно гражданско общество, пазари, сътрудничество и надеждни комуникации.

Бележки

- [1] Гълбрайт, Д. 1999 *Пътуване през икономическото време*. С, с. 256-289.
- [2] Пак там, с. 155.
- [3] Пак там, с. 182.
- [4] Пак там, с. 188.
- [5] Пак там, с. 196.
- [6] Petrov, N. and N. Atanasov 2013 *Probability and orderliness in the nature* – International Journal of Mathematical Sciences and Engineering Applications (IJMSEA), New Delhi, India, vol. 7, No III, pp. 287-293.
- [7] EC (D-GRI, DB, Unit B-5) 2014 *Social Innovation Research in the European Union: Approaches, findings and future directions*. Policy Review, Brussels, pp. 10-64.

Литература

1. Атанасов, Н. 2012 *Стратегическото мислене и културата: нови предизвикателства за образование и изследвания* – „Културни влияния и международни отношения”, сб. „Култура и геополитика”, университет „Проф. д-р Асен Златаров”, Бургас.

2. Гълбрайт, Д. 1999 *Пътуване през икономическото време*. С.
3. Гълбрейт, Д. 1982 *Наступление консерваторов*. М., кн. 5.
4. Йовчева, Г. 2007 *Стопанска история на България: документи и казуси*. Светлина, Ямбол.
5. Кейнс, Д. 1993 *Обща теория на заема, лихвата и парите*. С.
6. ЕС (D-GRI, DB, Unit B-5) 2014 *Social Innovation Research in the European Union: Approaches, findings and future directions. Policy Review*, Brussels.
7. Petrov, N. and N. Atanasov 2013 *Probability and orderliness in the nature* –

International Journal of Mathematical Sciences and Engineering Applications (IJMSEA), New Delhi, India, vol. 7, No III.

Николай Атанасов
Университет „Проф. д-р Асен Златаров”
катедра „История и философия”
e-mail: npatanasov@abv.bg

Николай Петров
Технически Университет – София
e-mail: nikipetrov_1953@abv.bg



МЕХАНИЗМИ ЗА КОНСТРУИРАНЕ И ФУНКЦИОНИРАНЕ НА ЕНИГМАТИЧНИЯ НАРАТИВ В КОНТЕКСТА НА МЕДИЙНАТА КУЛТУРА

Нина Зражевска

MECHANISM OF CONSTRUCTING AND FUNCTIONING OF ENIGMATIC NARRATIVES IN THE CONTEXT OF MEDIA CULTURE

Nina Zrazhevskia

ABSTRACT: *The author analyzes the principles and mechanisms for construction and operation of enigmatic and apocalyptic narratives in the context of media culture. The article presents some approaches to the analysis of texts: a critical, structural, and the actual narrative.*

Keywords: enigmatic and apocalyptic narratives, metajournalism, simulakrs, mythological plots.

In conditions of media culture exploitation of enigmatic narratives is especially important as it extrapolates into everyday experience of man simulakrs, images, fantastic and mythological plots which excite interest and turn man to questions of mysteries, secrets of life, death and immortality. The **problem** is that such narratives structure the world, become projects of life socialization and instruments of everyday practices, that is why disclosing principles of their constructing and functioning in the context of media culture is especially important. From the marketing point of view, they have a rather wide audience which makes narratives attractive for media commerce. Inordinately large quantity of media texts of enigmatic and apocalyptic character in media culture, allows to speak about certain cultural paradox of post-modernity.

Enigmatic narratives were investigated by such scientists as A. Tarabanov, I. Trotsuk, E. Denisova, etc. I. Trotsuk considers them as rather concrete methodological mechanisms of enigmatic text analysis, such as a riddle or charm. We think that philosopher A. Tarabanov revealed the essence of enigmatic media text most profoundly, these are his ideas and hypothesis which inspired us for this research.

Course of research

In the structure of media culture enigmatic narrative is the type of mass information which has indefinite character. Z. Partiko thinks that this type of information is most dangerous for

recipients as they are in delusion towards what world is representing the information. Such uncertainty, vagueness is characteristic for life in general, it was well understood by M. Bulgakov ("Master and Margatita", M.Gogol "Vij"). But in media information this type is more often used as such that keeps the society in tension, fear, state of panic, foreboding of evil [1].

G. Pocheptsov calls such type of journalism metajournalism. Enigmatic narratives are often used as modes of spin [2]. He thinks that Russia introduced the program "Weekly catastrophes" with the purpose of correcting information space, remove the feeling that all negative events are happening only in Russia. The effect resembles technologies of drawing away attention: the rule becomes: it is necessary to launch counter-culture to be able to counteract counter-policy [3].

Enigmatic narratives can fulfill such tasks too. They are a powerful method of interpretation of reality or construction of pseudo-real events.

As television plays the role of powerful interpretation machine, facts are not the most important for it. The goal of TV information is mostly interpretation, strengthening of the necessary model of the world. The objects of influence are not only television news (hard news) but also programs of the so called humor (soft news). Assimilation of the sphere of soft news, for example talk shows, closes the possibilities for the circulation of an alternative point of view [4].

Alternative worlds are present in our life in many dimensions. This is literature and art, cinema and TV where strong and bright world of

heroes with paranormal abilities is constructed. This is folk medicine which is an alternative to traditional medicine. These are astrologists whose prognosis we can hear on TV. That is we have a strong presence of this world which is not recognized by science, education and religion.

G. Pocheptsov cites the scenarios writer Chris Chibnal who answers the question why and how in "Torchwood", the film about travelers in time, it is possible to stick to reality: "The key is emotional reality. In terms of images, pictures or concepts you can go as far as you like but it is necessary to base it on the feelings of the team. In general it is the decrease of creative team possibilities, as each one will find scores of deviations. It is necessary to remember that it is a commercial product, mass culture, which should be close to its audience [5].

The main axiom of this television art is its attraction to viewers no matter they are vampires or other freaks (for instance the film "The Adams family", "Dusk", "The Witches of Eastwick", etc. It is empathy which makes easier viewers' entrance into the world built on the screen. Even abnormal creatures must be likeable. Virtual reality is always stronger than reality as it could catch the attention and interest of man. It is much more colorful, has dramatic episodes which do not happen in everyday life. Its action happens only in our imagination. The economy of imagination in cinema, television, books and art is based on the exploitation of this imagination. This economy of imagination sells images of strong people or strong feelings to the world which has already lost its heroic spirit and feelings. These are so called mental "crutches" which modern man uses to preserve some balance in his soul.

It is necessary to agree with G. Pocheptsov's thought that "...in the field of non-material, the world is gradually going on from mastering rational to mastering emotional and even occult. At present, not only Hollywood is mastering emotional but also servicemen, political technologists and economists because they understood that after "submission" of rational there appears another goal – assimilation of emotional as it helps to program mass behavior" [6]. In other words, gradual mastery of rational—emotional—occult (esoteric, extrasensory) is going on. The last block (from scientific approach) was grabbed by the military and intelligence service.

Not without reason, the leader of the program "Mysteries of the world with Ann Chapman" is a mysterious woman –a Russian scout. On REN

TV she demonstrates her talents in disclosing the most intricate mystifications.

Elias Canetti in his book "Masse und Macht" stated the inseparable bonds of mystery and authorities. As A.Tarabanov says: "Handling the mystery, enigmatic narrative operates with authorities as consumers of media content enjoy their closeness to secrets, to powerful characters which media creators make with the help of hyper-interpretations". As an example A.Tarabanov gives the reflection in media of tragic events of September 9, 2002 in the USA [7]. We refer to enigmatic and apocalyptic narratives all media texts connected with the expectation of the end of the world, talk shows, documentary films, interviews with experts, etc.

Enigmatic and apocalyptic narratives in the context of media culture should be learnt from textual and visual rows which enclose such factors as indeterminedness, danger, delayed outcome, etc. This analysis is a complex methodological instrument as it rises the problem of interrelations between the narrative and life, is considered to be the manifestation of narrative methods of world comprehension.....as a special form of existence of man. Narratives can be considered as information modus of tragedy, comedy, romance, irony, etc If to take narrative typology as a basis (P. Labok) (panoramic survey, dramatized narrator, dramatized conscience, pure drama), panoramic survey is as a rule present in enigmatic narratives which is presented in the presence of know-all narrator who knows something secret and mythical. Sometimes modus of dramatized narrator is present when the narrator, included in the story as a character, is telling his own story. According to the classification of N. Friedman there are eight narrative forms (editor's know-all; neutral know-all; I, as witness; I as a protagonist; pluralistic partial know-all; partial know-all; dramatic modus; camera [8].

Narrative approach to the analysis of media culture texts is a methodological construct in modern socio-humanitarian knowledge. It is possible to understand functioning of various forms of knowledge only through examining their narrative nature.

The theory of post-modernity created the method of textological research (deconstruction) which discovers inner contradiction of the text and hidden in it "remaining sense" (unrealized stereotypes). Researchers in the field of narratology (J. Adam, etc.) think that increase of "narrative" research is linked with awareness of

importance of “stories” in everyday life of man [9].

Enigmatic [originated from Greek *ainigma* (ainig-matos) enigma] means mysterious, incomprehensible. A. Tarabanov determines enigmatic narrative: “It is a mysterious plot, reference to the existence of hidden revolt of certain powerful forces. Very often enigmatic narratives unite truth and fantasy, myth and reality”. We are not talking about the case when the text tells about a mythical doctrine which is open when the key is known, but about the fact when ability of narrative to hide allegory becomes important.

Enigmatic and apocalyptic narratives are very important in modern media culture especially for constructing reality. They usually resemble investigative journalism but really “hyper-interpreter not just explains and analyses, fills the media content with mystery but seduces a reader, listener and viewer by pseudo-knowledge about enigmatic and “all-powerful forces”. Besides, media culture actively uses “sacral topos” in the structure of media ritual where journalists and leaders are as “apostle-like narrators” and privileged actors (documentaries about life and death water, about secrets of terroristic act of September 11, about world mason plot, end of the world, theory of gold billion, etc). Thus “sacral” reality passes from ontological status, moves to “my own experience” and becomes the reality of everyday life. Hyper-interpretation is not simply explanation and analyses, says A. Tarabanov, it is the presence of mystery, temptation of the audience by pseudo knowledge about enigmatic powerful forces. Apocalyptical narratives are also permeated with the foreboding of catastrophic future, the end of history (Christian millenarism or hiliasm).

Jean Baudrillard thinks that history should we viewed as chaotic creation where acceleration puts an end to linearity. Consequences get certain autonomy which makes return influence on the cause possible. It is necessary to speak about the opposite, reverse influence of information on reality.

Such reverse means the violation of order or chaotic order. We have the impression that we are on the other side of history “enter pure fiction, open the illusion of the world. Illusion of our history opens the look at the more radical illusion of the world” [10].

This illusion of the world is characteristic for postmodern culture in general and especially media culture. Modern media culture actively exploits hypothetical cataclysms, possibility of de-

struction or threat of destruction for humanity. In fantastic films catastrophic changes of climate happen on the earth as well as nuclear wars, epidemics, hordes of parasites or bacteria, destruction of humanity by extra-terrestrial aliens. In 2009 the film “2012” was produced. It tells about the coming end of the world according to Maya predictions, and the film “Sign” about the total conflagration by the earth by solar bursts. Mass media actively picked up this apocalyptic theme which appeared not only in shows but in news. It lead to the fact that in American state of Michigan Christmas holidays began earlier as everybody was waiting for the beginning of the end of the world. As local media informed, thousands of children did not go to school for this reason. Many people in the USA seriously took the information about “the end of the world” and thoroughly prepared for it. Some families intended to go to a specially prepared bunkers with a monthly supply of food and water.

It turned out that a lot of people have enigmatic inclination and as a result apocalyptic and enigmatic narratives which they transform into their everyday experience, behaviour and way of life.

As psychological dictionary states: “Enigmatic inclination is emotional dependence, need of experience connected with some secrets, inclination to secrets discovery. Intellectually active people usually have inclination to enigma which is a certain intellectual game, goal of their activity (let us think about U. Eko’s novel “Name of rose”, “Fuco’s pendulum”) where mythical forces are not completely discovered, their sacral meaning remains uncoded.

In mass media enigma is often the means of hyper-interpretative communication, grasping of initiative. Various cognitive discord can provoke enigmatic inclinations. Enigma is a person’s image component which characterizes him as enigmatic person, full of mystery, and is usually used to make his own status higher, for manipulating peoples’ thoughts. We see the image of enigmatic person in Dostoyevsky’s novel (P. Verchovinsky) [11].

Enigmatic narratives are closely connected with myths. M. Butyrina states: “In the field of applied communication archetypes and myths are instruments of achieving non-critical attitude to a certain proposal” [12]. That is the link with the myth causes automatic reactions.

Enigmatic stories are mythologized plots on which the topic-narrative is put which reanimates the myth in another context. This same myth about the end of the world in 21st century is

largely connected with the end of energy and destruction of communication ties [energy cuts, computers failure].

R. Barthes thinks that myth has imperative exciting character... it appeals "specially to me". It makes enigmatic narratives expansive in relation to everyday life, they enter peoples' conscience through the realization of life practices (purchase of matches, salt, flour, weapons, etc). R. Barthes states that there are five codes in any texts which organize its semiotic space, he calls associative fields codes. Codes are certain types of something already seen (read, hear, work). 1. Actional code creates actions and their consistencies. The main events as well as deeds (personal and other peoples'), in general any changes that go on in time and space are described in this code. Thematic elements of actional code are formed into episodes which can be called Meeting, Conversation, Quarrel, Loss, etc. 2. Sema code (sema is a unit of meaning) created by numerous associated meanings of words and expressions both as individual and belonging to a social group (sociolectny). Connotations, multitude of meanings of covered sense which the author means in the story are implemented in sema code. Sema code can be: Injustice or Insult, Emptiness, Sadness. 3. The system of oppositions is reflected in the symbolic code, it is characteristic of any cultural space. In it there is a large space of education antithesis which has two sides (A/B). The appearance of one of them presupposes that the other will certainly appear (Good/Evil, Beautiful/Ugly), etc. 4. Hermenevtical or enigmatic code is the code Enigma, which formulates it and then helps to uncode. This enigma is the problem in the text. 5. Cultural or reference code reflects a sum of knowledge produced by society; RULES, THOUGHTS, CUSTOMS, ETC. There are various subdivisions in this code, it can be chronological, social, scientific, political, geographical. This code sends to some historical periods or branches of knowledge, art, literary traditions [13].

In media culture we more often meet references to advert texts, popular songs or television films. So, enigmatic code is the problem which is the core of the text. From the ontological point of view the problem of man's existence is in the context of death enigma. We think that any enigmatic text has evident or hidden context of death.

Mythical genre and enigmatic text are built on ancient forgotten memory of man. Mystics use

simple laws. All mystical events are principally paradoxical and devoid of logic. But wise myth has hard canons as their bases which are often hidden from the viewer.

Thus, enigmatic and apocalyptic narratives should be tackled in the unity of sense and nonsense, paradox, fantasy which have their own special logic (Gilles Deleuze). Unconscious represents itself mainly through imaginary nonsense, has its own logic different from the rational logic of conscience. Hence the sense of images in special states of consciousness, which is always two-fold and excludes the possibility of presence of "common sense" in its cause and effect logic. Special logic of events in enigmatic texts is the logic of paradoxes. Enigmatic code controls that which is seen but not known by the audience. It prompts as to what must happen. Enigmatic codes are widely used in adverts. When "readers" recognize these codes they receive "pleasure" from the text. In other words, the closer the people who make these texts are bringing them nearer to recognition the more the audience enjoys the text. The audience reacts to the "heroes" of the story especially strongly if they are foreseen. The structure of enigmatic narratives resembles the structure of a magical fairy-tale which was described by V. Propp [14]. For example in "Secret Materials" we can distinctly see this structure where these or other events appear only where they are justified/allowed by the rules of the game.

V. Propp established thirty one functions of a magical fairy-tale, which work on the level of all possible plots and especially in enigmatic texts. For instance: Hero who conquers Villain and Villain competes with Hero, Donor who gives magical charm which helps Hero, Helper who helps Hero to find Heroine. "Man's" stories (distinct, linear, foreseen strategy, aspiration to order). Women's stories (open, non-linear, unforeseen). Besides the structure of an enigmatic text can be represented in such a way a) enigmators (are coding senses), b) enigmates (coded objects of reality), c) answers, those which are parts of enigmatic text, d) relations between enigmat and enigmator [15].

Enigmatic media texts in modern media culture are mostly represented by visual methods—TV and Internet. Visualization and clip manner, fragmentation of enigmatic media texts makes them "Women's stories" directed not to rational but to sensory perception. The hero (enigmator) of such texts is the viewer himself who wants together with other narrators to learn the secret,

become a participant of search of truth, join the sacral knowledge. In enigmatic and apocalyptic texts hyper-interpretation is done through different narrative types: auctorial (panoramic), actorial (through characters), etc.

Conclusion

In the proposed research we draw several approaches to the analysis of enigmatic and apocalyptic texts in the context of media culture: critical, where the main accent is on authoritative tendencies; structural, where mechanisms of functional approach are used and narrative based on the types of stories in media texts. The next step of research is the analysis of specific enigmatic media texts.

References

1. Партико З. Теорія масової інформації та комунікації / З. Партико. – Львів: Афіша, 2008. – 292 с., с. 71.
2. Почепцов Г. Від Facebookу і гламуру до Wikileaks / Г. Почепцов. – К. : Спадщина, 2012. – 464 с., с.251.
3. Почепцов Г. Медіа як інструментарій соціального інженерингу / Г. Почепцов. – Режим доступа : <http://osvita.mediasapiens.ua/material/>
4. Почепцов Г. Шоковые события, формирующие социосистемы, как операции влияния / Г. Почепцов. – Режим доступа : <http://osvita.mediasapiens.ua/material/3692>.
5. Почепцов Г. «Гаррі Поттер» і «Камелот»: як будуються альтернативні світи і герої / Г. Почепцов. – Режим доступа : <http://osvita.mediasapiens.ua/material/4737>.
6. Почепцов Г. Конструювання нематеріального: проблеми і здобутки / Г. Почепцов. – Режим доступа : <http://osvita.mediasapiens.ua/material/8281>.
7. Тарабанов А. Мифы и ритуалы медиатизированной повседневности [Электронный ресурс] / А. Тарабанов. – Режим доступа : www.philosophy.pu.ru/docs/kafedra/antrop/tarabanov_myphy.htm.
8. Ильин И. Постмодернизм : слов. терминов / И. Ильин. – М. : «Интрада», 2001. – 384 с., с. 143, 146, 154.
9. Троцук И. Нарративный анализ в социологии: Возможности практического применения / И. Троцук – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/narrativnyi-analiz-v-sotsiologii-vozmozhnosti-prakticheskogo-primeneniya#ixzz2KfoRjg00>.
10. Бодрия Ж. Иллюзия конца, или прекращение событий Социологическое обозрение Том 1, № 1, 2001 Режим доступа : http://sociologica.hse.ru/data/2011/03/30/1211832385/1_1_4.pdf
11. Словарь по психологи. – Режим доступа [<http://www.belogurova.ru/glossary?letter=29&word=932>]
12. Бутиріна М. Стереотипи масової свідомості: особливості формування та функціонування у медіасередовищі : монографія / М. Бутиріна. – Дніпропетровськ : Видавництво «Слово», 2009. – 368 с., с. 137.
13. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Р. Барт. – М. : Прогресс, 1994. – 616 с., цитат - с. 90.
14. Пропп В. Морфология волшебной сказки / В. Пропп. – М. : Лабиринт, 1998. – 512 с. – Режим доступа : <http://lib.ru/CULTURE/PROPP/morfologia.txt>
15. Денисова Е. Структура и функции энигматического текста : на материале русских загадок и кроссвордов : автореферат диссертации ... кандидата филологических наук : 10.02.01 / Е. Денисова . – Москва, 2008. – 226 с. – Режим доступа : <http://www.referun.com/n/struktura-i-funktsii-enigmaticheskogo-teksta#ixzz2HgJolss1>.

Nina Zrazhevskaya
D-r on social communication
Ukrainian Catholic University (Lviv).
E-mail: foxiua@yahoo.com



ШАРЛ ДЪО ГОЛ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА КЪМ ХЕГЕМОНИЯТА НА САЩ В ЕВРОПА

Пенка Пеева

CHARLES DE GAULLE BRINGS INTO CHALLENGE THE AMERICAN DOMINANCE IN EUROPE

Penka Peeva

ABSTRACT: This paper looks at Charles De Gaulle's foreign policy as a challenge to Washington's influence on European affairs. De Gaulle's anti-American and anti-British policy was caused by his aim at regaining France's previous glory and reputation as a factor on the international scene. The research is based on a set of diplomatic documents, memoirs, press releases and broad historiographical review. The research results prove that De Gaulle's foreign policy did make France independent but isolated and this rather individual policy decreased De Gaulle's popularity to a critical point.

Keywords: Charles De Gaulle, anti-Americanism, Franco-American relations

Въведение

Израствайки от пепелищата на Втората световна война за 15 години Франция успява да възстанови своята икономика и националната си идентичност. Под ръководството на президента Шарл дьо Гол страната възвръща положението си на велика сила.

В годините, през които заема президентския пост (1959-1969), Шарл дьо Гол успява да постигне две свои главни цели: 1) реформиране и развитие на френската икономика и 2) провеждане на независима външна политика, утвърждаваща Франция като важен фактор на международната сцена. Политическите анализатори на десетилетието единодушно определят този курс като „политика на величие“ (*politique de grandeur*). Не случайно френската външна политика през този период е известна още и с понятието *Голизъм* – понятие, което потвърждава по категоричен начин значението на тази емблематична за 60-те години на XX век личност.

На 1 януари 1959 г. Шарл дьо Гол поема президентския пост след като печели три четвърти от вота на французите. Едновременно с мащабната икономическа програма за съживяване на страната, той планира амбициозен външнополитически курс за утвърждаване на величието на Франция и превръщането ѝ в център на европейските отношения. Идеята за велика Франция означава директно предизви-

кателство към доминиращото влияние в западна Европа на една супер сила – САЩ. Дьо Гол се заема с изграждането на ядрения арсенал на страната си, за да я освободи от зависимостта ѝ от американската военна помощ и да ограничи влиянието на НАТО на континента. Със същата цел Дьо Гол съсредоточава усилията си за изграждане на „свободна Европа“, чрез сформирание на конфедерация от европейски държави. На 23 ноември 1959 г. в реч, произнесена в Страсбург, Дьо Гол обявява своето виждане за Европа: „Да, това е Европа, от Атлантическия океан до Урал, това е Европа, това е цяла Европа, която ще реши съдбата на света.“ През следващите десет години изразът „Европа от Атлантическия океан до Урал“ става негов любим лозунг. Границите, с които той обгражда Европа в своята прадстава, подсказват индиректно предложение към СССР за затопляне на отношенията и в същото време омаловажаване на ролята на Великобритания като фактор в делата на континента. И не само това – Дьо Гол предприема нещо, което от епохата на Наполеон е било немислимо за френските държавници – президентът пристъпва към нормализиране на отношенията с Германия и инициира сключването на договор за приятелство между двете страни. Елисейският договор от 1963 г. превръща френско-германско сътрудничество в крайъгълен камък на Европейската общност.

Изброените акценти във външната политика на Дьо Гол очертава тематиката и подсказват целта на настоящето изследване. Обект на анализ е антиамериканската и свързаната с нея антибританска политика на Дьо Гол. Целта е да се очертае този аспект във външната политика на френския президент и да се анализира нейният ефект върху отношенията между Франция от една страна и САЩ, СССР и Европейската общност, от друга.

В съветската/руската историография проблемът е разгледан подробно поради големия научен интерес към разведрияването в съветско-френските отношения през 60-те години на XX век.[1] В американската и френската историография антиатлантизмът на Дьо Гол също е изследван задълбочено. Сред множеството френски изследвания се очертава трудът на френския историк Жан Лакутиер, който представлява едно от най-пълните биографични проучвания, обогатено с подробен документален материал.[2] В българската историография антиамериканизмът на френския политик и държавник е изследван твърде скромно. В биографичните изследвания, както и в тези, които засягат динамиката на българо-френските отношения или стратегията на голиското правителство за създаване на „малка Европа“, темата за антисаксонската политика на Дьо Гол присъства като детайл, а не като акцент.[3]

Освен основните изследвания в западната, руската и българската историография, важни източници за настоящото проучване са мемоарите на френския политик както и на негови съвременници – политици и анализатори.[4] Използвани са също така и публикувани документи за дипломатическата история на САЩ и Франция. Опирайки се на тази широка документална и историографска база, настоящото изследване би запълнило съществуваща празнина в българската историческа литература по този въпрос, без да претендира за пълна изчерпателност по отношение на представения документален и интерпретационен материал. Също така, то би представлявало интерес за академичната колегия с оглед на допълнителната информация и интерпретацията на проблеми, свързани с историята на Европейския съюз – история, която без съмнение ще продължава да провокира интереса и на любители и на професионалисти поради актуалността на тематиката си.

„Тридесет славни години“¹

Непосредствено след Втората световна война Франция се намира в тежка икономическа ситуация. Благодарение на американската помощ по план Маршал, правителството на Жорж Помпиду разработва сполучлива планова програма за инвестиции в енергетиката, транспорта и тежката индустрия. В контекста на бързото нарастване на населението правителството започва да прилага политика на „дирижирана икономика“ (*dirigisme*) – уникална комбинация от капитализъм и контролирана от държавата икономика – с петгодишни планове като нейно главно средство. Това довежда до бърза трансформация и разрастване на френското стопанство. Разгръщат се мащабни проекти, в повечето случаи със значителен финансов успех: разширяване на пристанището на Марсилия (скоро то става трето в Европа и първо в Средиземноморието); построяването на пътническият джет лайнер Каравел; разрастването на френската автомобилна индустрия с държавната марка Рено; решението за построяването на свръхзвуковия френско-британски Еър лайнер Конкорд в Тулуза; построяването на първата магистрала между Париж и провинцията.

С тези проекти френската икономика отбелязва растеж, който няма паралел в историята ѝ от XIX век насам. През 1964 г. за първи път от 100 години френският брутен вътрешен продукт надминава този на Великобритания – позиция, която Франция поддържа през следващите 30 години. Този период все още се помни във Франция с известна носталгия като върхът на „тридесетте славни години“ на икономически растеж от 1945 до 1974 г. Категорична е оценката на изследователите, че без личността на Дьо Гол френските успехи през 60-те години в икономическата и във външнополитическата област не биха били възможни. [5]

Четвърта ядрена сила

По време на първия си мандат като президент (1959-1965) Шарл дьо Гол се заема енергично с превръщането на Франция в ядрена сила. Франция взема важно участие в ранния етап на развитието на атомната енергия чрез създадения през 1945 г. Френски комисариат

¹ (авторът на тази фраза е френският икономист Жан Фурастие)

за атомна енергия, отговорен за научната, търговската и военната употреба на ядрената енергия. Поради преобладаващите настроения във френското правителство на този ранен етап, които са против разпространението на ядреното оръжие, Франция е отстранена от ядрените опити на САЩ, Британия и Канада. Междувременно Британия става третата държава – след САЩ и СССР – която самостоятелно тества и произвежда ядрено оръжие. Тя развива своя собствена ракетна програма, известна като *Blue Streak*.

През април 1954 г., въпреки че в този момент не участва в управлението на страната, Дьо Гол предлага Франция да разработи собствени ядрени оръжия. По това време ядреното оръжие се възприема като символ на висок национален статус и начин да се поддържа международен престиж и лидерска позиция в ООН. В края на 1954 г. започва мащабно проучване, след като премиерът Пиер Мендес-Франс разрешава производството на атомната бомба; откриват се големи залежи на уран близо до Лимож в централна Франция, с което се предоставя неограничен ресурс за ядрено гориво. Създава се Френска независима ударна сила (*Force de Frappe*) скоро след като Дьо Гол печели изборите (1958) и разрешава провеждането на първия ядрен опит.

Целта на Дьо Гол е да създаде собствена ядрена сила, способна да защити страната от съветска или друга атака, без помощта на НАТО. „Страната трябва да се снабди със сила, способна да действа за наша сметка, която е подходящо да се нарича ударна сила,“ заявява той пред кадети на 3 ноември 1959 г.[6] Дьо Гол не приема факта, че НАТО е под силното влияние на САЩ. Освен това, в случай на съветска атака над западна Европа, той смята, че САЩ няма да са в състояние да окажат помощ, тъй като са ангажирани във войната във Виетнам и се страхуват от отведен съветски удар. Според него, Франция никога не трябва да поверява собствената си безопасност и съществуване на външен и затова ненадежден защитник. Стратегическата концепция на програмата се гради на принципа „възпиране на силния от слабия“. Презумпцията е, че създаването на капацитет за предизвикване на огромни поражения върху населението на потенциално по-силния противник ще принуди този противник да се въздържа от атака.

След прекратяването на британската ядрена програма *Блу Стрийк* САЩ започват да

снабдяват Британия със системите *Skybolt* и *Polaris*. През 1958 г. двете държави подписват Договор за взаимна отбрана, създавайки тесни отношения и дълготрайно сътрудничество в тази сфера. Въпреки че по това време Франция все още е член на НАТО, тя продължава разработването на собствени ядрени технологии – това ѝ помага да се превърне в партньор и да получи глас при решаването на въпроси за атомния контрол.

След 6 години на разработки, на 13 февруари 1960 г. Франция става четвъртата ядрена сила след като провежда първия си атомен опит в Реган, Алжирска Сахара. В края на март същата година на официална визита във Франция пристига първият секретар на комунистическата партия на Съветския съюз Никита Хрушчов. Пред него френският президент категорично потвърждава, че ще отстоява военната независимост на страната си по отношение на американския съюзник. На 8 декември 1960 г. парламентът узаконява първата военна програма, с която се създава и финансира френската ядрена ударна сила.[7]

През август 1963 г. Франция отказва да подпише Договор за частична забрана на ядрените опити, тъй като договарят ще ѝ попречи да провежда опити в атмосферата. Опитите продължават на алжирска територия до 1966 г. а по-късно – в южната част на Тихия океан.

През ноември 1967 г. статия на френския главнокомандващ (но фактически вдъхновена от Дьо Гол) в *Revue de la Défense Nationale* предизвиква международно вълнение. В нея се заявява, че френската ядрена сила трябва да може да нанася удари „във всички посоки“ – включвайки дори Америка като цел. Това изненадващо изявление излиза като декларация за френската национална независимост и е в отговор на предупреждението на американския държавен секретар Дийн Ръск, че американските ракети ще бъдат насочени срещу Франция, ако се опита да използва атомно оръжие въпреки споразуменията.

Дьо Гол и НАТО

През 1949 г. САЩ, Канада и редица страни от западна Европа създават Организация на северноатлантическия договор (НАТО) за координация на военен отговор срещу евентуална атака от страна на СССР и Източния блок. Франция играе ключова роля в ранния период на организацията, предоставяйки го-

лям военен контингент и съгласявайки се с участието на западногермански военни сили.

От 1949 г. до 1960 г. обаче международната ситуация се променя – опасността от световна война намалява; САЩ вече не са единствената ядрена сила; налице са опити за затопляне на отношенията между САЩ и СССР. След президентските избори през 1958 г. Шарл дьо Гол развива становището, че НАТО се намира под силно влияние на САЩ и Великобритания, и че Америка не би могла да изпълни обещанието си да защитава Европа в случай на съветска атака поради ангажираността си във Виетнам. Ето защо, той настоява Франция да получи пълен контрол над националната си отбрана. „Необходимо е отбраната на Франция да бъде френска,“ заявява той пред кадетите във Военната академия на 3 ноември 1959 година. „Една държава като Франция, ако се случи да поведе война, това трябва да бъде нейната война. Необходимо е нейните усилия да са нейни усилия. Ако се случи другояче, това ще противоречи на всичко, което нашата страна е била от създаването си, на ролята ѝ, на уважението, което храни към себе си, на душата ѝ.“ Дьо Гол отказва категорично да обсъжда атлантическото сътрудничество, докато не създаде атомна сила. Едва след това комбинирането на стратегиите на двете държави ще бъде възможно и то само „при условие, че американците ни дадат такива права на поглед върху стратегията им каквито и ние ще им дадем върху нашата.“ [8]

Дьо Гол настоява за политически паритет с Британия и САЩ в НАТО (тристранна директория), както и за разширяване на географското покритие на организацията, включвайки френски територии, вкл. Алжир, където в момента кипи гражданска война. На 17 септември 1958 г. той изпраща меморандум до британския министър председател Харолд Макмилън и американския президент Дуайт Айзенхауер, в който посочва необходимостта от реформа на интегрираната структура на НАТО и ревизия на договора. „Ситуацията в Близкия изток,“ посочва той, „показва, че настоящата организация на западния алианс вече не отговаря на необходимите условия за сигурност, които касаят свободния свят. ... [Необходима е] организация, която трябва от една страна да взема общи решения що се отнася до политическите въпроси относно сигурността на света, а от друга да създаде и да приложи ако е необходимо стратегически

действия най-вече по отношение на ядреното оръжие. Тогава ще стане възможно да се организират оперативни театри подчинени на централната организация в Арктика, Атлантика, Пасифика и Индийския океан.“[9] В своите мемоари Дьо Гол споделя, че главният мотив за това искане е бил издигането на Франция на равни позиции с тези на САЩ и Британия. „Предложих ръководството [на НАТО] да се осъществява от трима, а не от двама. Иначе ние повече няма да участваме в развитието на НАТО... И двата отговора бяха уклончиви. Следователно, нищо не ни спря да действаме.“[10] В разговор с Ален Пеирефит (министър на информацията) през 1964 г. президентът е още по-откровен. Той не скрива, че този меморандум е бил само форма на дипломатически натиск. „Опитах се да намеря начин да изляза от НАТО, да си върна свободата, която Четвъртата Република беше загубила. Бях сигурен, че няма да ми я дадат. Англо-американците обичат да използват силата за себе си и не ни искат. Това което искат е да ни доминират.“[11] Очакванията му се оправдават – исканията му за тристранна Директория на Атлантическия съюз не са удовлетворени.[12]

Дьо Гол не се ограничава само с призови за реформа на алианса. Едновременно с това той пристъпва към конкретни действия. През март 1959 г. оттегля френския средиземноморски флот от НАТО, а след няколко месеца изисква от САЩ да премахнат ядрените си ракети от френска територия. Междувременно, все още продължава да търси диалог с партньорите си, най-вече със САЩ. На 5 септември 1960 г. на пресконференция в Елисейския дворец той отново настоява за необходимостта от реформиране на НАТО и за ролята, която Франция би могла да има в този процес. Президентът очертава двете главни причини, поради които настоява за реформиране на организацията – нейната ограниченост само в Европа и интегрираната защита. Според Дьо Гол, отбраната на една страна трябва да има национален характер.[13] Президентът още веднъж отправя същото предложение към Джон Кенеди през юли 1961 г. и отново получава отказ.[14]

След като задълбочаващият се конфликт между Франция и САЩ не намира решение, през юни 1963 г. френското правителство обявява, че френските морски сили в Атлантическия океан престават да се подчиняват на командването на НАТО. „Край на френското

интегриране и на американския контрол“ заявява президентът през декември 1964 г., изтъквайки необходимостта от независима военна стратегия.[15]

Междувременно френският президент разгръща активна дипломация, като се опитва да създаде нови контакти с други партньори и постепенно да се освободи от ангажиментите си към САЩ и Великобритания. През януари 1963 г. Франция установява дипломатически отношения с Китай – формалната стъпка към признаване на държавата. През 1964 г. Дьо Гол посещава СССР, надявайки се да утвърди Франция като алтернативна сила в Студената война. По-късно провъзгласява нов съюз между нациите. През 1965 г. Франция излиза от SEATO – югоизточния азиатски еквивалент на НАТО, и отказва да участва в по-нататъшни маневри на НАТО.

Тази серия от действия, всяко от които обтяга все по-силно отношенията със САЩ, приключва с очакваното и неизбежно решение: на 21 февруари 1966 г. генерал Дьо Гол провежда пресконференция в Елисейския дворец, на която съобщава, че Франция се оттегля от интегрираната военна структура на НАТО. Основният му аргумент са променените геополитически реалности. „Условията са нови“, заявява той. „В резултат на вътрешна и външна еволюция на източните държави, западният свят днес вече не е застрашен така както по времето, когато беше организирана американската защита в Европа чрез НАТО.“ „От друга страна,“ допълва генералът, „САЩ постоянно се ангажират във военни конфликти – Корея, Куба, Виетнам, и това засилва риска за Европа да се окаже въвлечена в американските войни чрез НАТО.“[16] Така той внушава, че в настоящата обстановка по-рискови за мира и стабилността на Европа са не СССР и Източният блок, а отношенията и ангажиментите на Европа към САЩ.

В писмо до американския президент Линдън Джонсън от 7 март, Дьо Гол информира президента за своите намерения. Той пише, че Франция е решена да „възвърне предишния си суверенитет върху своята територия, сега нарушен от присъствието на съюзническите военни части или чрез обичайното използване на нейното небе, да прекрати своето участие в интегрираното командване и да не оставя повече своите сили на разположението на НАТО.“[17] Той настоява, също така, чуждият военен персонал да напусне страната в рамките на една година.

Реакцията на Вашингтон е незабавна. Държавният департамент коментира френската политика остро и акцентира върху негативния ефект, който ще има френското решение върху бъдещите отношения между двете страни. На 2 март департаментът разпраща циркулярно писмо до американските посолства в европейските партньори в НАТО, в което се изяснява, че „САЩ няма да направят никакви отстъпки пред политиката на президента Дьо Гол и ще преследват такава политика, която намира за подходяща, независимо от позицията на Дьо Гол.“ Американският държавен секретар Дийн Ръск внушава, че мнението на Дьо Гол е маловажно, управлението му е временно и със сигурност ще бъде наследено от правителство с по-сериозно отношение към проблемите на Алианса.[18]

Американският президент Линдън Джонсън предупреждава Дьо Гол, че едностранното решение на Франция ще предизвика криза: „Ще Ви информирам най-откровено, че Вашите действия ще породят изключително сериозни въпроси за връзката между отговорностите и ползите от съюза.“ [19] В писмото си до Дьо Гол от 22 март той напомня, че останалите 14 членки на НАТО не споделят отношението на Франция. „Ние сме категорични“, отбелязва Джонсън, „че заедно с четиринадесетте държави ще работим за засилване на отбранителната система на НАТО в общ интерес на Западна Европа.“ [20] Позицията на Белия дом не оставя съмнение, че интегрираната структура на НАТО ще бъде запазена със или без Франция. [21]

Освен на подкрепата на останалите държави-членки на НАТО, Белият дом разчита и на опозицията във френските политически кръгове срещу твърде самостоятелната външна политика на френското правителство. Във Вашингтон не убягва фактът, че френското общество е раздвоено и че настроенията срещу Дьо Гол и министър-председателя Жорж Помпиду нарастват. В Париж несъгласията с решението на правителството приемат организирана форма във вид на обществена петиция начело с бившия френски премиер и министър на отбраната Рене Плеван. „Огромно брой французи са шокирани от предприетите стъпки и протестират срещу начина по който тези стъпки бяха предприети“, заявява той в интервю на 1 април.[22] По-късно, на 14 април, пред френското национално събрание, той отново критикува едностранното решение

на правителството и посочва риска за сигурността на Европа. [23]

Дьо Гол не намира съмишленици сред останалите партньори в НАТО в борбата, която повежда срещу доминиращите позиции на САЩ в Европа. Силно охладнелите отношения между Франция и САЩ притесняват останалите страни. ФРГ, въпреки сближението с Франция, не посреща с одобрение антиамериканската линия във френската външна политика. Пред Бундестага, на 17 март, германският външен министър Герхард Шрьодер коментира решението на Дьо Гол и напомня значението на Атлантическия съюз за отбраната на Европа. Според него, интегрираната отбранителна система, с участието на американски войски, е единствената система, която може да осигури сигурността на Европа. Той заявява, че независимо от променените обстоятелства, Федерална република Германия „няма да постави под съмнение договорните си връзки с останалите партньори.“ [24] В подкрепа на официалното становище германският седмичник *Die Zeit* отбелязва: „Безсмислено е да се отричат пораженията. Но четиринадесет застават срещу един; Франция е изолирана. Съюзниците трябва да се възползват от това ... защото ... френските планове са едно военно нищо.“ [25]

Независимо че Дьо Гол не получава подкрепа на нито една от страните-членки на НАТО, той завършва плана си до край. През март 1967 г. Върховното командване на съюзническите сили напуска базата си в Марли льо Роа и се отправя към Брюксел и Касто в Белгия. Междувременно обаче се приемат секретни протоколи, според които френските войски могат бързо да се реинтегрират във военното командване. Това показва, че ходът на френския президент е по-скоро символичен, демонстрация на несъгласието му с Британия и САЩ и на стремежа му да превърне Франция в равностойна сила за разлика от 30-те години, когато е трябвало да следва британския си съюзник.

Европейската икономическа общност

Дьо Гол и Федерална Република Германия

В края на 50-те години на миналия век, Франция, преживява разпадането на собствената си империя, тежките проблеми в Алжир и Суецката криза. След тази поредица от кризи тя прави ход, който изненадва дори и най-добрите политически анализатори: обръща

поглед към Федерална Република Германия. Икономиките на двете страни се сближават и те се превръщат във водещи партньори по пътя към европейската интеграция.

Едно от условията на помощта по План Маршал (1947 г.) е, че държавните ръководители трябва да координират икономическите си усилия и да ползват съвместно суровините. Най-важните суровини за икономиката в този момент са въглищата и стоманата. Франция очаква, че ще получи големи количества от висококачествените германски въглища от Рурската област под формата на репарации. САЩ обаче са против, страхувайки се, че това ще доведе до повторение на събитията след Първата световна война, причинили до голяма степен следващата световна война.

По идея на френските държавници Жан Моне и Робърт Шуман, заедно с германския ръководител Конрад Аденауер, традиционната враждебност между двете страни започва да се преодолява. Франция и ФРГ, заедно с Италия и Бенелюкс (Белгия, Холандия и Люксембург), сформират Европейска общност за въглища и стомана, която след Договора от Рим от 1957 г. се превръща в Европейска икономическа общност, известна също като Общия пазар. Въпреки че Шарл дьо Гол не играе водеща роля в създаването на организацията, той защитава с ентузиазъм идеята за конфедерация на европейски държави и за формулиране на обща европейска външна политика. Основният принцип, според него, на съществуване на съюза на западноевропейските държави е задължителното спазване на националната независимост на всяка една от тях. Дьо Гол заявява, че политическата интеграция на наднационален принцип „не може да доведе до нищо друго освен до американски протекторат.“ [26] Той се откроява като първият европейски политик, който отхвърля идеята за „атлантическа“ Европа и подкрепя идеята за „европейска“ Европа.

Дьо Гол, въпреки исторически наслоените отношения на враждебност и подозрителност между двете страни, се възхищава от Германия, говори отличен немски език и установява добри отношения със западногерманския канцлер Конрад Аденауер. Кулминационната точка в тези отношения е сключването на Елисейския договор от 1963 г. На 22 януари 1963 г. в Париж, в Елисейския дворец, се подписва договор между Франция и Германия, с който се отбелязва началото на сближението и сътрудничеството най-вече в об-

ластта на външната политика, отбраната, образованието и културата. [27] Договорът слага край на вековната вражда между двете нации в момент, когато конфликтът между Франция и САЩ приема ясни очертания.

В този контекст е разбираемо защо САЩ реагират отрицателно на сближаването между ФРГ и Франция. Един ден след подписването на договора западногерманският посланик във Вашингтон Кнапщайн изпраща до Шрьо-дер резюме на срещата си с американския президент Джон Кенеди. Според описанието на Кнапщайн, по време на срещата Кенеди, във видимо лошо настроение, не спира с критиките си към Дьо Гол и неговата антиамериканска политика, както и срещу сключения договор между Франция и ФРГ. „Точно когато Хрущов започна да променя политиката си и се появи пропаст в комунистическия блок между Москва и Пекин, курсът на Дьо Гол предлага на света спектакъл за разделението на западния алианс. Това е безумно. Какво ще се случи в други части на света, в Лаос, в Южен Виетнам, в източна Азия, ако свободният Запад се разпадне по този начин“, безпокои се Кенеди. Тревогата му е породена от вероятността съюзът между двете страни да доведе до формиране на „сила в силата“ и то само седмица след като Дьо Гол отхвърля британската молба за членство в Общия пазар. „Как ще работи НАТО, пита той, ако двама членове първо се консултират помежду си и след това приемат обща политика? Ако френско-германският договор има за резултат подкрепата на Бон за френския антиамериканизъм, последствията за Алианса и за борбата срещу комунистическата експанзия във всички краища на света ще бъдат катастрофални.“ [28] Все пак, шест месеца по-късно, по време на визитата си в Бон, Кенеди признава, че френско-германското сближаване ще има важно значение за стабилността на Европа. [29]

Москва също реагира с тревога на сближението между Франция и ФРГ. Съветското ръководство вижда в този акт възможност за засилване на германските позиции, за възраждане на германския реваншизъм и милитаризъм, и опасност от ядрена война. Под наслов „Опасен военен сговор между Париж и Бон“ съветският ежедневник *Правда* публикува Нота на съветското правителство, в която се изразява безпокойство, че френско-германският договор представлява военнополитически съюз насочен към засилване на

международното напрежение и подриване на мира и сигурността в Европа. „Френското правителство в очите на всички скъса с идеалите, въодушевявали народите от антихитлеристката коалиция в борбата им срещу общия враг“, отправя се обвинение в нотата. [30]

Без съмнение френско-германското сближение засилва позициите на Франция в Европа. През първите години на Общия пазар индустриалният износ на Франция към другите пет държави-членки се утроява, а селскостопанският експорт – нараства четири пъти. Франкът става солидна и стабилна валута за първи път от половин век, икономиката процъфтява.

Това сближение обаче не разклаща позициите на Алианса. Аденауер разбира значението на американската подкрепа за Европа и внимателно се дистанцира от по-крайните виждания на Дьо Гол, най-вече от идеята му за европейската общност като контрапункт на американското влияние. В очите на Аденауер подкрепата, получавана от САЩ, е по-важна от всеки друг въпрос за престижа на Европа. Аденауер също така внимава да не провокира подозренията на Британия за тайни френско-германски сделки. Така, независимо от сближението си с Франция, ФРГ остава вярна на атлантическите си съюзници САЩ и Британия. Поради тази причина, амбициозните планове на френския президент създават редица трудности в отношенията с германския партньор, особено след избора на новия германски канцлер Лудвиг Ерхард.

Дьо Гол и Великобритания

„Имам намерение да изчерпя аферата с влизането на Англия в Общия пазар“ (Дьо Гол, 1963)

Въпреки успеха си във Втората световна война, Британия преминава през труден период на възстановяване след военната разруха – висока инфлация, стагнация и слаби трудови отношения. Голяма част от важните колонии получават независимост и след Суецката криза, когато Франция и Британия безуспешно се опитват да попречат на Египет да национализира Суецкия канал, Британия се справя все по-трудно с отслабващата си позиция. [31]

Първоначално Великобритания отказва да се присъедини към Общия пазар. Тя предпочита да членува в друга организация, известна като Европейска зона за свободна търговия, в която участват северните държави и Португалия. До края на 50-те години обаче

германският и френският стандарт започват да надвишават английския. Разбирайки, че Общият пазар е по-силният търговски блок, британският министър-председател Харолд Макмилън, започва преговори за присъединяване.[32] В тази своя политика той е подкрепен от американския президент Джон Кенеди, който вижда в нейно лице контрабаланс на голистката политика.

Дьо Гол налага вето на британската молба за присъединяване към Общия пазар на 14 януари 1963 година. Известна е сцената, когато в критичния момент по време на пресконференция в Елисейския дворец, той произнася пред телевизионните камери една единствена дума: 'non'. [33] С това президентът обобщава френската опозиция и войнственост към Британия през следващите години.

Една от причините за опозицията на Дьо Гол е скорошното споразумение за американските доставки на ядрени ракети.[34] Обяснението му е, че на Британия ѝ липсва необходимата политическа воля да бъде част от силна Европа. Британия, според него, е „троянският кон“ на САЩ в Европа. Между икономическите интереси на континентална Европа и Британия съществува несъвместимост, твърди той. Затова дьо Гол настоява Великобритания да приеме всички условия на шестте членки на организацията и да се откаже от задълженията си към страни в собствената си свободна търговска зона. Освен това, визията му за бъдещето на ЕИО включва не разширяването, а задълбочаването и ускоряването на развитието ѝ.[35]

Оставайки последователен в антисаксонската си политика, дьо Гол още веднъж отхвърля британската молба за членство в ЕИО през декември 1967 г. с обвинението, че Британия разчита твърде много на САЩ, които работят само за своя интерес.[36]

Дьо Гол, Източна Европа и СССР

„Дьо Гол е наш враг ... но политиката му предизвиква отслабване на американските позиции в Европа...“ (Л. Брежнев, 1966)

Дьо Гол е първият западноевропейски държавник, който се заема енергично с нормализиране на отношенията със СССР и страните от Източния блок. В стремежа си да превърне Франция в ключов фактор в Европа, той преценява, че ползите за страната от Студената война са минимални. Въпреки десните си възгледи френският президент проявява

трезвост в преценките си, прекратява идеологическата война и възприема политика на „размразяване, съгласие, сътрудничество с Изтока“.[37] Дьо Гол вярва, че мисията на Франция е да служи като посредник между двата противостоящи лагера, да спомогне за отварянето към Запада и за либерализацията на режимите в източноевропейските страни.[38]

От своя страна източноевропейските ръководители посрещат тази политика радушно. Мотивите не са трудни за разбиране. През 1966 г., в разговор с Гомулка и Улбрихт, съветският лидер Леонид Брежнев споделя: „Дьо Гол е наш враг. Той е много хитър..., но политиката му предизвиква отслабване на американските позиции в Европа...“[39]

През март 1965 г. съветският външен министър Громико посещава Париж, а през ноември същата година френският външен министър Кув дьо Мюрвил – Москва. През юни 1966 г. дьо Гол посещава Москва за втори път (първата му визита е преди 22 години) с идеята да убеди съветското ръководство да приеме разведряването и да прояви по-голяма гъвкавост по германския въпрос. Въпреки че Дьо Гол не признава ГДР и двамата държавни ръководители (по това време съветски лидер е Леонид Брежнев) се съгласяват, че ГФР не трябва да разработва собствена ядрена програма. Принципно съгласни са и за необходимостта от обединяване на двете германски държави, на този въпрос е отложен за по-късно решаване. Съгласие постигат и в отношението си към ООН, която по общата им преценка се е превърнала в инструмент на американската политика.[40] Тази среща, според Жеко Кьосев, показва, че френското правителство успява да води независима от САЩ външна политика и прилага реалистичен подход към много от европейските проблеми.[41]

Преценката на външното министерство на Франция след тази среща е, че официалното посещение на френския президент в Москва „способства да се провежда политика, съответстваща на ролята, която Франция трябва да играе в Европа.“[42]

Сближението между Франция и СССР създава условия за подобряване на отношенията с източноевропейските държави. През февруари 1965 г. българският вицепремиер Станко Тодор посещава Франция, а през април 1966 г. френският външен министър Кув дьо Мюрвил посещава София. На тази среща

Кув дьо Мюрвил внушава, че политиката на Франция няма отношение към източноевропейските режими; че за Париж разбирателството със СССР е особено радостно и източноевропейските страни имат своето място във френската външна политика; че Франция не вярва в евентуален военен сблъсък между САЩ и СССР. [43] През октомври 1966 г. Т. Живков посещава Париж. В разговор с Шарл дьо Гол френският премиер набляга на необходимостта от задълбочаване на близостта между Франция и източноевропейските държави. Според Т. Живков, френският премиер е представил значението на връзките в следния ред: СССР, България, Румъния, и известно подобрене на отношенията с Полша, Чехословакия и Унгария.[44]

През септември 1967 г. дьо Гол посещава Полша, отдавайки голямо значение на това посещение. Целта е да „провокира отварянето на източна Европа и разпадането на връзките, които поддържат блоковата система в Европа, без да се променят следвоенните граници.“ Дьо Гол не може да очаква бързо откъсване на сателитните държави от Източния блок, но се надява, че ще насърчи по-голямата им активност в европейските работи и по-голямата им независимост спрямо Москва. Освен това, пътуването ще издигне френския престиж, ще заздравя френско-полските отношения и ще се окаже важен етап от сближаването между Западна и Източна Европа.

Процесът на консултации и взаимни визити със страните от източния блок продължават и с посещенията на чешкия президент Йозеф Ленарт в Париж през октомври 1967 г. и на унгарския президент Йено Фок – през март 1968 г.

Френската политика, най-вече антиамериканският ѝ аспект, се оценява положително от източноевропейските ръководители и ги прави по-благоклонни и предразположени към затопляне на отношенията.

Заклучение

Външнополитическата програма на генерал дьо Гол може да бъде обобщена като серия от отделни цели. Първо, да промени основно съществуващата рамка на сигурност в западна Европа като изведе Франция от НАТО. Второ, да превърне Франция в независима сила в световните отношения. Трето, да замени биполярния свят с мултиполярен. Четвърто, да осигури главна роля на Франция

в международната система като утвърди водещата ѝ позиция в континентална Европа и я превърне в естествен лидер на тези страни, които желаят да останат извън влиянието на САЩ и СССР.

В преследването на тези цели дьо Гол възприема стратегия на конфронтация с водещите страни-членки на НАТО – САЩ и Великобритания. Стратегията му да превърне Франция в независима държава е до голяма степен успешна, защото постига това чрез едностранни решения придружени с дипломатически техники. Оттеглянето от НАТО, например, е осъществимо защото не е нужна подкрепата или решението на други държави.

Този успех обаче не довежда до осъществяването на другата цел – Франция трети център на властта. Останалите държави не напускат НАТО, тъй като Франция не предлага друг по-привлекателен модел на взаимоотношения, а само замяна на един лидер с друг. Перспективата за френска хегемония в европейския концерт не звучи привлекателно. В допълнение, едностранните решения и неотстъпчивостта на френския президент само засилват опозицията на останалите държави. Те са убедени, че здравият съюз със САЩ е необходим пред съветската опасност. Освен това, ясно е, че Франция не притежава икономически и военен потенциал да се състезава със САЩ и СССР. Останалите държави очакват и получават икономическа помощ от двете суперсили и в замяна се обвързват политически с тях, докато Франция не притежава средствата, необходими за тази роля.

Тези обстоятелства превръщат Франция в независима но изолирана държава, което в крайна сметка намалява популярността на френския президент Шарл дьо Гол и е една от причините, довели до кризисните майски събития през 1968 година.

Бележки

1. Воронцова, С. *САЩ и Франция: соперничество и партнерства*. М. 1983.; Зуева, К. *Советско-французские отношения и проблемы европейско безопасности середина 60-х – 80-х год*. М. 1990; Екатерина Нарочницкая, *Франция в блоковой системе Европы: 1960-1980* (Москва, Наука, 1993).
2. Lacouture, J. *Dr Gaulle*, v. 3, *Le Souverain 1959-1970*, Paris, 1986.
3. Сред по-новите изследвания виж Ирина Григорова, *Българо-френските отношения по*

време на президентството на генерал дьо Гол (1958-1969), (София: Албатрос, 2009); Христо Милков, *Дьо Гол е историята* (Фабер, 2010); Христо Милков, „Без дьо Гол Франция нямаше да бъде Франция“, *Минало*, 2011, 1, с. 61-76; Жеко Кьосев, Европа във външнополитическата доктрина на Шарл дьо Гол, *Годишник на СУ*, т.82, 1989, с. 49-73; Пак от него, *Политическата доктрина на генерал Дьо Гол* (София: Г. Победоносец, 1995)

4. Gaulle, Charles de. *Memoires d'espairs*, v. I (Le renouveau 1958-1962) Paris, 1970 ; Couve de Mourvill. Une politique etranger 1958-1969. Paris 1971.

5. В българската историография виж Христо Милков, „Без дьо Гол Франция нямаше да бъде Франция“, *Минало*, 2011, 1, с. 61-76.

6. Gaulle, Charles de. *Discours et messages*. Volume III: Avec le renouveau (1958-1962) (Paris: Plon, 1970). 443 p. Виж също и Христо Милков, *Дьо Гол е историята* , с. 222

7. Journal officiel de la Republique francaise. Lois et Decrets. 10.12.1960, №. 287; 92e annee. Paris: Imprimerie nationale. Достъпен чрез: <http://www.cvce.eu>

8. Gaulle, Charles de. *Discours et messages*. Volume III: Avec le renouveau (1958-1962) (Paris: Plon, 1970), 443 p.

9. Gaulle, Charles de. *Lettres, notes et carnets* (juin 1958-decembre 1960). Paris: Plon, 1985. p.83 ff

10. Gaulle, Charles de. *Memoires d'espoir*. Volume I: Le renouveau (1958-1962). Paris: Plon, 1970. 314 p.

11. Peyrefitte, Alain. *C'etait de Gaulle*. Volume I: La France redevient la France. Paris: Fayard, 1994, 598 p.

12. Американският президент Айзенхауер отказва да приеме предложението за тристранна Директория с аргумента, че това ще превърне ФРГ във второстепенна сила в Алианса.

13. Gaulle, Charles de. *Discours et messages*. Volume III: Avec le renouveau (1958-1962). Paris: Plon, 1970.

14. Gaulle, Charles de. *Lettres, Notes et Carnets*, 1961–1963, Paris 1986, p. 102 ff.

15. Peyrefitte, Alain. *C'etait de Gaulle*. Volume II: La France reprend sa place dans le monde. Paris: Fayard, octobre 1997. 652 p.

16. Gaulle, Charles de. *Discours et messages*. Volume V: Vers le terme (1966-1969). Paris: Plon, 1970. 406 p.

17. *Foreign Relations of the United States, 1964–1968, Volume XIII, Western Europe Region*, Document 137, pp. 325-326; виж също Христо Милков, *Дьо Гол е историята*, с. 224.

18. *Foreign Relations of the United States, 1964–1968, Volume XIII, Western Europe Region*, Document 135, p. 319-321.

19. *Foreign Relations of the United States, 1964–1968, Volume XIII, Western Europe Region*, Document 137, p. 326. По този повод Дийн Ръск задава въпроса дали напускането на американския военен персонал трябва да включва и ексхумацията на 50000 загинали американски войници, погребани във френските гробища.

20. *Foreign Relations of the United States, 1964–1968, Volume XIII, Western Europe Region* Document 146, p. 344; Document 154, pp. 360-363.

21. *Foreign Relations of the United States, 1964–1968, Volume XIII, Western Europe Region* Document 138, pp. 326-328.

22. M. Pleven sur le retrait de la France de l'OTAN / René Pleven, Luxembourg: CLT Journal télévisé [Prod.], 01.04.1966. CNA, Dudelage. - FILM (00:01:27, Montage, Son original), <http://www.cvce.eu>

23. *Western European Union Assembly-General Affairs Committee: A retrospective view of the political year in Europe 1966*. March 1967. Paris: Western European Union Assembly-General Affairs Committee.

24. *Western European Union Assembly-General Affairs Committee: A retrospective view of the political year in Europe 1966*. March 1967. Paris: Western European Union Assembly-General Affairs Committee.

25. *Die Zeit*. online. [Hamburg]:15. 04. 2004. Достъпен чрез: http://www.zeit.de/archiv/1966/11/Zt19660311_001_0003_P.

26. Ж. Кьосев, *Европа във външнополитическата доктрина ...*, 54; пак от него: *Политическата доктрина ...*, 105

27. Виж Съвместната френско-германска декларация в: *Western European Union Assembly-General Affairs Committee: A retrospective view of the political year in Europe 1963*. March 1964. Paris: Western European Union Assembly-General Affairs Committee.

28. Schwarz, Hans-Peter (Hrsg.). *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland*, 1963. Band I: 1. Januar bis 31. Mai. München: R. Oldenbourg Verlag, 1994.

Washington, an Bundesminister Schröder", p. 162-165.

29. United States-Department of State. *Documents on Germany 1944-1985*. Washington: Department of State, [s.d.]. 1421 p. (Department of State Publication 9446).

30. *Правда*, 08.02.1963, № 39. Москва, Нота советского правительства правительству Франции

31. Държавният секретар на САЩ Дийн Ачесън коментира, че Британия „загуби империята си и все още не е намерила новата си роля.”

32. Преговорите за присъединяване започват през ноември 1961 г.

33. *Western European Union Assembly-General Affairs Committee: A retrospective view of the political year in Europe 1963*. March 1964. Paris: Western European Union Assembly-General Affairs Committee. По-късно Макмилън заявява, че винаги е знаел каква ще е позицията на Дьо Гол, но е очаквал, че тя ще бъде заявена тихо, зад кулисите. В близко обкръжение той се оплаква, че всички британски планове „бяха разбити на пух и прах”.

34. През декември 1962 г. американският президент Джон Кенеди и британският министър-председател Харолд Макмилън се срещат в Насау на Бахамските острови, където сключват споразумение според което САЩ ще доставят на Британия американски ядрени подводници Поларис.

35. Peyrefitte, Alain. *C'etait de Gaulle*. Volume I: La France redevient la France. Paris: Fayard, 1994. 598 p.

36. *Western European Union Assembly-General Affairs Committee: A retrospective view*

of the political year in Europe 1967. March 1968. Paris: Western European Union Assembly-General Affairs Committee. Британия кандидатства отново след оттеглянето на Дьо Гол от държавна служба и става член на ЕИО през януари 1973 година.

37. Жан дЕкриен, „Националната независимост и политика на генерал дьо Гол“, *минало*, 1996, 1, с.59-70, на с. 66.

38. Зуева, К., цит. съч. с. 61

39. Цитат по И. Григорова, цит. съч., с.10

40. Цитат по И. Григорова, цит. съч., с.117

41. Ж. Кьосев, Европа във външнополитическата доктрина ..., 61

42. Couve de Mourvill. *Une politique etrangere 1958-1969*. Paris 1971, 222

43. И. Григорова, цит. съч., 129

44. И. Григорова, цит. съч. с. 139. Тодор Живков, в разговор с френски пълномощен министър Анри Мазоайе на 9 декември 1964 г. определя отношението на българското ръководство по следния начин: „Нашата страна има традиционни връзки с Франция. У нас се говори много френски език. Франция има голямо културно влияние у нас и трябва да се търсят нови пътища за развитието на нашето сътрудничество... ние сме съгласи да се обменят делегации на по-високо равнище. Готови сме да посрещнем дьо Гол, когато има възможност да посети България.“ (с. 120).

Assoc. Prof. Penka Peeva
Assen Zlatarov University – Burgas
Faculty of Social Sciences
peeva2007@abv.bg



ОРГАНИЗАЦИОННИ ФАКТОРИ И АСПЕКТИ НА ВЪЗДЕЙСТВИЕ ПРИ КОНТРОЛНА ДЕЙНОСТ

Петя Георева, Нонка Матева, Кирил Карамфилов, Таня Кунева, Татяна Боева

ORGANIZATIONAL FACTORS AND ASPECTS OF IMPACT IN CONTROL ACTIVITIES

Petia Gioreva, Nonka Mateva, Kiril Karamfiloff, Tania Kuneva, Tatyana Boeva

ABSTRACT: *The aim of the current study is to assess the impact of psychosocial factors (PSF) from the organizational factors group, over the cognitive functions, emotional reactions, behaviour patterns and health complaints in the officials running control activities.*

Among the factors determining the psychosocial ambience in the organization, we investigated the opportunities for hierarchy raise (74.2% from the employees consider that they had “never” or “sometimes” such opportunity), stimulation by positive recognition of their work (70.1% of them say that the positive incentive for job well done was not enough); consultation with the management concerning activity planning and organization as well as work distribution, awareness about the activities in the organization; management efforts to reinforce the team work, support from the supervisors, etc.

Psychosocial ambience has the strongest influence over the desire to work, followed by behaviour patterns: “Stuck in myself, lack of communication with the persons around me”; “Acting driven by impulse and get myself in trouble”, over emotional reactions: “I am bored”, “Feeling unhappy”, “Feeling not content, angry, edgy” and over health complaints: “Feeling tired, exhausted”.

Keywords : psychosocial factors at work, organizational factors, employee assessment, cognitive functions, emotional reactions, behaviour patterns and health complaints.

Въведение

Психосоциалните фактори при работа са обект на много изследвания от различни автори, като преобладаващата част от тях отделят специално внимание на комбинираното им въздействие при различни професионални групи, както и влиянието им за развитие на негативни здравни ефекти (Ценова 2010, 2011, Griffin et al 2007). Много рядко в достъпната литература се срещат съобщения, третиращи промените в организма, които не са заболявания. Става дума за състояния, които свидетелстват за физиологични промени във функциите на организма, които след почивка или прекъсване на дейността, свързана с психично натоварване, претърпяват обратно развитие. Към тях се отнасят нарушенията в когнитивните функции на ЦНС, промените в поведението и емоционалните реакции, броят и характерът на здравните оплаквания (Cheng 2001, Courvoisier et al 2011, Eltayeb et al 2009).

Целта на настоящото проучване е оценка

на въздействието на психосоциалните фактори (ПСФ) от групата „организационни фактори“ (ОФ) при държавни служители, извършващи контролна дейност върху когнитивни функции, емоционални прояви, поведенчески прояви и соматични оплаквания.

Материал и методи

Проучването е проведено сред 545 служители (мъже и жени) със средна възраст 39.79 ± 1.49 г. години чрез пряка груповата анкета с въпросник, изготвен въз основа на класификацията на ПСФ и последствията от тях, съгласно стандарта БДС EN ISO 10075-1:2004.

ОФ са проучени с 14 въпроса, свързани с психоклимата в организацията, в т.ч. взаимоотношенията служители – преки ръководители, признание за свършената работа, взаимоотношения с екипа, възможности за кариерно развитие и др. Изследвахме ПСФ от групата ОФ, към които (съгласно БДС EN ISO 10075-1:2004), спадат организационен климат, групови фактори, отношения с ръководството,

конфликти, социални контакти.

Влиянието на организационните фактори върху:

- когнитивни функции – С (памет, концентрация, устойчивост на вниманието и др.) – изследвахме с 4 въпроса;

C1 Забравям/пропускам важни неща

C2 Трудно „превключвам“ от една задача на друга

C3 Чувствам, че не мога да се справя със задачите и ангажиментите

C4 Повечето неща върша насила, без желание

- поведенчески реакции – с 4 въпроса;

B1 Имам проблем със съня (трудности при заспиване, сънят ми е неспокоен, събуждам се често през нощта)

B2 Затворен/-а съм в себе си, не общувам с хората около мен

B3 Действам импулсивно и си създавам неприятности

B4 Избухвам лесно, крещя и обиждам без причина

- емоционални прояви – с 6 въпроса;

E1 Склонен(-на) съм да се вълнувам и безпокоя за всичко

E2 Изпълнен съм със страхове

E3 Чувствам скука, досада

E4 Чувствам се нещастен/нещастна

E5 Чувствам се недоволен, гневен, раздразнителен

E6 Чувствам се в безизходица

- соматични прояви – с 8 въпроса.

S1 Имам главоболие или пристъпи на мигрена

S2 Имам сърцебиене

S3 Имам стягане в сърдечната област

S4 Имам болки във врата, раменете

S5 Имам затруднено дишане, задъхване

S6 Усещам изтръпване на ръцете/краката

S7 Имам проблеми със стомаха (болки, па-

рене, киселини, стомашно разстройство, запек или др.)

S8 Чувствам се изтощен/-а, уморен/-а

Анкетираните служители избираха между 4 възможни отговора („никога“, „понякога“, „често“ и „постоянно“).

Статистическата обработка на данните извършихме с помощта на SPSS v. 17, като приложихме вариационен и алтернативен анализ.

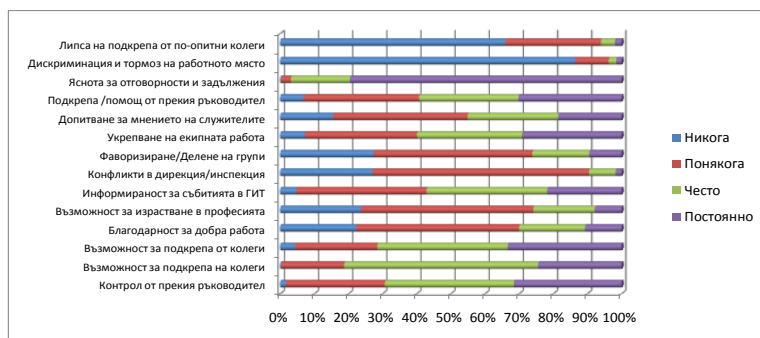
Резултати и обсъждане

Разпределихме контингента по възрастови групи и стаж в организацията, както следва: 20 - 30 г.; 31 - 40 г.; 41- 50 г.; 51-60 г.; над 60 г. и съответно – до 1 г.; от 1 до 5 г.; от 6 до 10 г.; от 11 до 20 г.; над 21 г.

Критериите за формиране на групите по пол, възраст и специализиран стаж бяха избрани по литературни данни. Известно е, че полът и стажът имат отношение към последствията от психичното напрежение при работа. Освен това факторите: трудов стаж, квалификация, обучение, опит са от значение за справяне с отговорностите и проявите на въздействие от ПСФ върху когнитивни, информационни, емоционални процеси в човека (БДС EN ISO 10075-1:2004).

Според широко разпространена в ЕС дефиниция на стрес при работа, той се определя като емоционална, когнитивна, поведенческа и физиологична реакция спрямо нежелани и вредни нездравословни аспекти на работата, организацията и работната среда. Нашите проучвания са насочени точно към тези 4 направления.

На Фиг. 1. е посочено разпределението на отговорите на служителите на ОФ по категории: „никога“, „понякога“, „често“ и „постоянно“:



Фиг.1. Оценка на ОФ (подредени по значимост)

Анализирахме оценката на служителите за честотата на въздействие на ПСФ от групата ОФ от една страна (Фиг. 1) и от друга – влиянието им върху когнитивните функции, поведенчески прояви, емоционални реакции, соматични оплаквания.

Резултатите от корелационния анализ на обобщената оценка на служителите за влия-

нието на ОФ по 4^{-те} изследвани направления са представени на Таблица 1. Установихме статистически значими зависимости между субективната оценка на психоклимата и субективните оплаквания на анкетираните служители за въздействието на ОФ.

Таблица 1. Зависимост между оценката на организационните фактори (психоклимата) и субективните оплаквания на анкетираните служители

ОФ	Коефициент на корелация r (Pearson)	P
Субективни оплаквания		
Когнитивни функции	0.383	<0.001
Поведенчески прояви	0.400	<0.001
Емоционални реакции	0.438	<0.001
Соматични оплаквания	0.314	<0.001

По-подробният анализ ни даде възможност да идентифицираме най-важните ефекти. Най – силно е влиянието на организационните фактори върху желанието за работа („Повечето неща върши насила, без желание“ – $r=0.439$, $P<0.001$); върху поведенческите прояви: „Затворен/-а съм в себе си, не общувам с хората около мен“ ($r=0.308$, $P<0.001$) и „Действам импулсивно и си създавам неприятности“ ($r=0.305$, $P<0.001$), както и върху емоционалните реакции: „Чувствам скука, досада“ ($r=0.372$, $P<0.001$); „Чувствам се нещастен/нещастна“ ($r=0.333$, $P<0.001$); „Чувствам се недоволен, гневен, раздразнителен“ ($r=0.361$, $P<0.001$); „Чувствам се в безизходица“ ($r=0.316$, $P<0.001$) и соматичните оплаквания „Чувствам се изтощен/-а, уморен/-а“ ($r=0.355$, $P<0.001$).

Нашето проучване показва, че психосоциалните фактори, свързани с труда, могат да имат значими последици както върху организацията, така и върху отделната личност.

Проблемите за организацията могат да бъдат, както ниската производителност, така и нарушение на взаимодействията между самите служители и ръководство – служители. Вероятността от грешки също може да бъде по-голяма.

На индивидуално ниво могат да се наблюдават повишени нива на стрес, психоемоционални разстройства (ранни ефекти), симптоми и/или заболявания (Cheng 2001, Courvoisier et al 2011, Eltayeb et al 2009).

Анализът на организационните фактори (ОФ) показва, че ранжирани по значение за

анкетираните са следните фактори: на първо място служителите поставят липсата на възможност за израстване в професията – 74,2%, следвано от липса на стимулиране на служителите чрез позитивна оценка за тяхната работа – 70,1%.

Повече от половината служители съобщават, че ръководството само понякога се допитва до тях по отношение на планиране, организация на дейностите и разпределението на задачите сред служителите. Висок е процентът от служителите (40%), които дават незадоволителна оценка на организацията на Инспекцията за укрепване на екипната работа и подкрепа/помощ от преките ръководители. Част от служителите (3,7%) считат, че има прояви на дискриминация и тормоз в Инспекцията.

Като анализирахме отговорите на служителите „често“ и „постоянно“ установихме, че няма изразена зависимост от възрастта, трудовия стаж в Инспекцията и пола.

От съществено значение за субективната оценка за ранжирането на ПСФ и перцепцията за въздействието им са индивидуалните характеристики на служителите, способността на служителя за действия и поведение при осъществяване на контролната дейност. Това се потвърждава от многобройните изследвания в подкрепа на това, че индивидуалните характеристики са ключови за изживяванията на стресовите ситуации.

Заклучение

Като анализирахме отговорите на служителите на групата ПСФ от ОФ установихме,

че оценката на организационните фактори статистически значимо корелира със субективните оплаквания по отношение на когнитивни функции, емоционални прояви, поведенчески реакции и соматични оплаквания.

Логично психоклиматът оказва най-голямо влияние върху емоционалните реакции на служителите, следвани от поведенческите промени, когнитивните функции и соматични отклонения.

Литература

1. БДС EN ISO 10075-1:2004 Ергономични принципи, свързани с психичното натоварване при работа. Част 1: Основни термини и определения (ISO 10075:1991)

2. БДС EN ISO 10075-2:2004 Ергономични принципи, свързани с психичното натоварване при работа. Част 2: Принципи на проектиране (ISO 10075-2:1996)

3. Европейско проучване на предприятията относно новите и възникващите рискове (ESENER) – управление на здравето и безопасността при работа, 2010 г., <http://osha.europa.eu>

4. Ценова Б. Стрес и оценка на психосоциалния риск. *Бълг. Списание по Обществено здраве*, 2010, том II, 2, 23-39. http://ncpha.government.bg/files/Jurnal_NCPHP_2_2010++.pdf

5. Ценова Б. 2011. Психосоциални фактори на труда и стрес – приоритет в Новата национална стратегия по безопасност и здраве при работа 2013-2020 г, *Сп. Обучение по безопасност и здраве при работа*, Перфект Консулт, 6, 45-58, ISSN 1312-5117.

6. Cheng Y., Y. L. Guo, W.Y. Yeh. 2001. A national survey of psychosocial job stressors and their implications for health among working people in Taiwan. *International Archives of Occupational & Environmental Health*. 74 (7):

495-504.

7. Courvoisier D. S., T. V. Perneger, S. Genevay, et al. 2011. Job strain, work characteristics and back pain: A study in a University hospital *European Journal of Pain* 15:6 (634-640).

8. Eltayeb S., J. B. Staal, A. Hassan et al. 2009 Dec. Work related risk factors for neck, shoulder and arms complaints: a cohort study among Dutch computer office workers. *Journal of Occupational Rehabilitation*. 19 (4): 315-22.

9. Griffin JM. B. A. Greiner, S. A. Stansfeld et al. 2007. The effect of self-reported and observed job conditions on depression and anxiety symptoms: a comparison of theoretical models. *Journal of Occupational Health Psychology*. 12(4):334-49.

Petia Gioreva
Trudova medicina Ltd – Sofia
trm@abv.bg

Nonka Mateva
Medical University- Plovdiv,
Public health faculty.
nonka.mateva@abv.bg

Kiril Karamfiloff
University Hospital “St. Ekaterina”, Sofia
organic@abv.bg

Tania Kuneva
University Hospital “St. Iv. Rilski”, Sofia
tanjakuneva@abv.bg

Tatyana Boeva
Medical University - Plovdiv,
Public health faculty
taniaboeva@abv.bg



ЕНЕРГИЙНА БЕДНОСТ: СЪЩНОСТ, ЗНАЧЕНИЕ И МЕРКИ НА ЕС ЗА ПРЕДОТВРЯВАНЕТО ѝ

Светла Бонева

ENERGY POLICY: CONCEPT, IMPLICATIONS AND EU MEASURES FOR ITS PREVENTION

Svetla Boneva

ABSTRACT: The paper defines the concept of energy poverty and outlines the main factors for development of energy poverty and the sectors where energy poverty has been spread. EU and national policies directed towards protection of the most energy poverty vulnerable consumers have been explained. Eurostat statistical data on energy poverty in the EU have been used to analyze the scope of this phenomenon. The basic aspects of the long run EU energy poverty, concerning the price of energy products have been outlined.

Keywords: energy poverty, energy policy, energy legislation

За понятието "енергийна бедност" няма общоприето определение. Ето защо Европейският икономически и социален комитет (ЕИСК) предлага ЕС да приеме определение от общ характер на съюзно равнище и след това то да бъде адаптирано от всяка държава-членка. Възможен вариант е енергийната бедност да се определи като затруднение или невъзможност да се поддържа подходяща температура в жилището и да се ползват други основни енергийни услуги на разумна цена. Това определение може да бъде допълнено и от други критерии, позволяващи понятието да се актуализира в зависимост от развитието на обществото. В такъв случай енергийната бедност би могла да се изрази в цифри и да се приложи по-прецизен подход.

Състоянието на енергийна бедност се дължи на комбинация от три фактора:

- ниско равнище на доходи;
- недостатъчно добро качество на сградите;
- високи цени на енергията.

Използването на енергия и достъпът до нея са свързани с благосъстоянието на хората и на населените места. Наред с другите многобройни приложения, енергията е безусловно необходима за придвижването, климатизирането или осветлението в сектори като промишленост, здравеопазване, селско стопанство, а също и за домакинството и дейностите, свързани с развлеченията и отбиха. Енергийната бедност засяга енергийния сектор, но

също и други сектори като здравеопазването, потреблението и жилищния сектор.

Към понятието енергийна бедност може да се подходи както на макро-, така и на микро-икономическо равнище. Достъпът до достатъчно и качествена енергия за промишлеността, селското стопанство и останалите сектори е от първостепенно значение за просперитета и конкурентоспособността на една страна и нейният недостиг може да доведе до икономическа криза, безработица и бедност като цяло.

Значим е приносът на Европейския парламент в развитието на нормите в защита на потребителите, особено на социално уязвимите сред тях във връзка с понятието "енергийна бедност". Всяка страна-членка се задължава да го определи според своите конкретни условия. Страните ще трябва да определят и онзи минимум енергийни потребности на гражданите и на домакинствата, които следва да се гарантират и да се осъществяват чрез услуги в обществен интерес. Не трябва да се допуска спирането на доставките на енергия в зимни условия при неплатежоспособност на социално слаби потребители - тези доставки би трябвало да се покриват с обществени средства от т.н.

"Доставчик за краен случай". Потребителите получават правото да сменят доставчиците си без допълнителни разходи в срок от един месец след като изявят желание за това, като се дава десет годишен срок на фирмите

да осигурят на потребителите т.н. „интелигентни“ измервателни уреди които ще им съдействат да оптимизират потреблението си на енергия.

ЕИСК смята за необходимо да се хармонизират наличните статистически данни, за да се получи възможно най-точната оценка на ситуацията, свързана с енергийната бедност в Европа. С тази цел се предлага Евростат¹ и статистическите институти на държавите-членки да приемат хомогенни статистически методологии, за да може да се даде количествено изражение на мащаба на проблема на енергийната бедност.

Енергийната бедност не може лесно да се изрази в цифри, но може да бъде измерена въз основа на показатели като:

- невъзможност да се поддържа подходяща температура в жилището (21 % в ЕС-27, Евростат);
- процент от населението с неплатени фактури за отопление (7 % в ЕС-27 през 2007 г.);
- брой жилища, в които са установени течове, пукнатини и други дефекти на сградите (18 % в ЕС-25 през 2007 г., проучване UE-SILC 2007 г.).

Въпреки че липсата на статистически данни и съответни проучвания не дава възможност да се получат надеждни данни относно броя на засегнатите лица, като се съпоставят известните показатели и се вземат под внимание някои публикувани проучвания, броят на хората, засегнати от енергийна бедност в Европа, се оценява най-малко на 50 млн.

Понятието "енергийна бедност" се свързва с понятието "уязвими потребители". В европейското енергийно законодателство са предвидени мерки за предпазването на тази категория граждани в глобален план². Растящото търсене на енергия предизвиква покачване на световните цени, което води до енергийна бедност за голяма част от населението и внася смут в някои държави, в които субсидиите за изкопаеми горива играят водеща роля.

Енергийната бедност представлява все по-голям проблем в Общността. Държавите-членки, които са засегнати от него следва да

разработят Национални планове за действие³ или други подходящи рамки за справяне с енергийната бедност с цел намаляване на броя на засегнатите лица. Във всеки случай държавите-членки следва да гарантират необходимите доставки на енергия за уязвимите клиенти. За тази цел може да се използва интегриран подход, например в рамките на социалната политика, а мерките могат да включват социални политики или повишаване на енергийната ефективност на жилищата⁴. Според директивите на ЕС се дава възможност за прилагане на национални политики в полза на уязвимите клиенти.

Държавите-членки трябва да вземат подходящи мерки за защита на крайните клиенти и по-специално да осигуряват адекватни гаранции за защита на уязвими клиенти. Във връзка с това всяка държава-членка определя понятието "уязвими клиенти", което може да се отнася до енергийната бедност и да се свързва със забраната за спиране на електричеството на такива клиенти в критични моменти. Държавите-членки осигуряват прилагането на правата и задълженията, свързани с уязвимите клиенти. По-специално, те вземат мерки за защитата на крайни клиенти в отдалечени райони. Те осигуряват високи нива на защита на потребителя, особено по отношение на прозрачността относно договорните условия, общата информация и механизмите за уреждане на спорове. Държавите-членки правят необходимото привилегированят клиент действително да има възможност лесно да премине към нов доставчик.

Държавите-членки предприемат подходящи мерки, като:

- съставяне на национални планове за действие в областта на енергетиката и предоставяне на помощи по линия на системите за социална сигурност, за да гарантират необходимите доставки на електроенергия за уязвими клиенти;
- предоставяне на помощ за повишаване на енергийната ефективност⁵, с цел справяне

¹ Eurostat: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>

² "Енергийната политика на ЕС: ангажиране с партньори извън нашите граници": <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CO M :2011 :0539: FI N: BG: PO F>

³ Министерство на енергетиката и енергийните ресурси. София. 2005.: "Национална дългосрочна програма по енергийна ефективност до 2015 год."

⁴ Национална програма за обновяване на жилищни сгради в република България, София, януари 2005г. ; http://ares.bg/File/Nac_prog.pdf

⁵ Център за енергийна ефективност ЕнЕфект. "Пътна карта за обучение и квалификация по прилагане на интелигентни енергийноэффективни решения в сградите".

с енергийната бедност, при констатирането ѝ включително в по-широкия контекст на бедността.

Енергийната бедност е реалност, която не може да бъде постоянно адресирана само чрез снабдяването на засегнатото население със субсидии; цялата глобална общност трябва да се занимава с нея. Достъпът до модерни енергийни услуги е предпоставка за икономическо развитие и подсилва постигането на Целите на хилядолетието за развитие. Енергийната политика трябва да признае глобалната нужда енергийната бедност и климатичните промени да бъдат адресирани едновременно, като се насърчава достъпът до достъпна и устойчива енергия за по-бедните общности в развитите страни. Разширявайки и разнообразявайки източниците на енергия⁶, най-вече децентрализираните такива, в такива страни, би направило глобалната енергийна система по-благоприятна към околната среда⁷, като в същото време повиши глобалната енергийна сигурност по един устойчив начин. Възобновяемата енергия⁸ може да играе важна роля в това отношение.

Дългосрочната енергийна политика на ЕС трябва да обърне внимание и на потребителите. Много страни-членки подчертават, че цената на енергийните услуги играе най-важната роля при оформяне отношението на потребителите. Тези спестявания обаче са задвижвани от нуждата да бъдат намалени цените за енергия, а не от загрижеността за околната среда. Подчертавайки защитата на уязвимите потребители, действията, предприети срещу енергийната бедност и социалната отговорност, всеки трябва да може да си позволи достъп до енергия. По тази причина, но

http://www.eneffect.bg/text/?category_id=173

⁶ Ефективното използване на ресурсите - неотложна икономическа необходимост, април 2011: http://ec.europa.eu/environment/pubs/pdf/factsheets/resource_efficiency/bg.pdf

⁷ Енергетика, екология, икономика - информационен портал: <http://3e-news.net/show/13485proekti%20za%20ustoiic1iva%20energiya%20sa%20spetili%2010%20ot%20moshtnostite%20na%20aec%20kozlodui%20bg/>

⁸ Министерство на икономиката и енергетиката, Агенция по енергийна ефективност, Национална дългосрочна програма за насърчаване използването на възобновяемите енергийни източници 2005-2015 година, декември 2005 г.: www.seea.government.bg/documents/NDPVE!Ona!25_09_06.doc

не задължително в рамките на енергийната политика, социалните аспекти и чувствителността на цените в различните потребителски групи трябва да бъдат обмислени по време на прехода към нисковъглеродна икономика.

Борбата срещу енергийната бедност е нов социален приоритет, към който следва да се подходи на всички равнища, и е важно ЕС да определи общи насоки, за да могат всички държави-членки да действат в една и съща посока за изкореняването ѝ. През последните две години ЕС положи усилия за защита на уязвимите потребители. Но редица държави-членки все още не изпълняват задълженията си, съгласно установените мерки, поради което ЕС следва да предприеме действия в съответствие с принципа на субсидираността, определен в член 5 от ДЕО.

Въпреки че правните документи, представени от ЕС, представляват напредък в тази насока, реакцията на държавите-членки до този момент не е адекватна. Два примера могат да илюстрират горното твърдение: въпреки задължението, установено с директивите за вътрешния пазар на газ и електроенергия (Директива 2003/54/ЕО и Директива 2009/72/ЕО), само 10 от 27-те държави-членки предлагат социални тарифи на уязвимите клиенти и само в 8 държави-членки се използва обичайно терминът "уязвим клиент".

Не всички държави-членки търсят решение на тези проблеми, а тези, които го правят, действат независимо, без да търсят синергии помежду си, което затруднява идентифицирането, оценката и подхода към енергийната бедност на европейско равнище.

Търсенето на решение на проблема, свързан с енергийната бедност, е отговорност на отделните държави-членки, които следва да действат в зависимост от установените правомощия (на национално, регионално или местно равнище), но при отсъствието на ефикасно законодателство на национално равнище, ЕС трябва да действа съгласно принципа на субсидираност, определен в член 5 от ДЕО. За другите горива като въглищата, отговорност носят единствено държавите-членки.

Европейският съюз има законодателни правомощия и правомощия в областта на енергийната политика⁹, което пряко или непряко, оказва въздействие върху енергийната

⁹ Europe's energy portal: <http://www.energy.eu/>

бедност в държавите-членки. Следователно е важно ЕС да предприема действия и да развива политики в тази област в рамките на своята компетентност. Както е записано в Хартата на основните права на Европейския съюз "С цел да се бори срещу социалното изключване и бедността, Съюзът признава и зачита правото на социална помощ и на помощ за жилище, предназначени да осигурят достойно съществуване на всички лица, които не разполагат с достатъчно средства според правилата, установени от правото на Съюза и от националните законодателства и практики" (член 34), както и задължението да се осигурява високо равнище на защита на потребителите (член 38).

Изводи

1. Имайки предвид секторите, които енергийната бедност засяга (енергиен сектор, промишленост, селско стопанство, здравеопазване, потребление, жилищен сектор), към нея може да се подходи както на микро, така и на макро икономическо равнище. Достъпът до достатъчна и качествена енергия за различните сектори е от изключително значение за просперитета и конкурентоспособността на една страна и нейния недостиг би довело до икономическа криза, безработица и бедност като цяло.

2. Растящото търсене на енергия води до покачване на световните цени, респективно увеличава енергийната бедност в държавите-членки.

3. Справянето с енергийната бедност е възможно само при водене на специална социална политика, залегнала в националните планове на засегнатите държави. Решението на проблема с енергийната бедност в ЕС е отговорност основно на държавите-членки в контекста на Хартата на основните права на Европейския съюз.

4. Енергийната бедност е реалност, заемаща глобални мащаби, затова е необходимо да бъде адресирана едновременно с климатичните промени и за предотвратяването ѝ трябва да се ползват ВЕИ, което ще повиши и енергийната сигурност по един устойчив начин.

Литература

1. Eurostat:
<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/> [Accessed 24 March 2014]

2. Съобщение от Комисията до Европейския парламент *"Енергийната политика на ЕС: ангажиране с партньори извън нашите граници"*,

<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0539:FIN:BG:DOC> [Accessed 24 March 2014]

3. Министерство на енергетиката и енергийните ресурси 2005 *"Национална дългосрочна програма по енергийна ефективност до 2015 год."*

<http://www.mi.government.bg/library/index/download/lang/bg/fileId/184> [Accessed 24 March 2014]

4. Национална програма за обновяване на жилищни сгради в република България 2005, <http://www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=580> [Accessed 24 March 2014]

5. Център за енергийна ефективност ЕН-Ефект, *"Пътна карта за обучение и квалификация по прилагане на интелигентни енергийно ефективни решения в сградите"* <http://www.eneffect.bg/text/?categoryid=173> [Accessed 24 March 2014]

6. Европейски съюз, Служба за публикации април 2011, *"Ефективното използване на ресурсите - неотложна икономическа необходимост"*

http://ec.europa.eu/environment/pubs/pdf/factsheets/resource_efficiency/bg.pdf [Accessed 24 March 2014]

7. Информационен портал Енергетика, екология, икономика, <http://3e-news.net/> [Accessed 24 March 2014]

8. Министерство на икономиката и енергетиката, Агенция по енергийна ефективност, декември 2005 г., *Национална дългосрочна програма за насърчаване използването на възобновяемите енергийни източници 2005-2015 година*,

<http://bgconv.com/docs/index-1182.html> [Accessed 24 March 2014]

8. Europe's energy portal: <http://www.energy.eu/> [Accessed 24 March 2014]

Svetla Boneva
Assoc. prof., UNWE
Bul. 8 Dekemvry Sofia
Email: svetla_bogdanova@yahoo.com



ЕНЕРГИЙНА ПОЛИТИКА НА ЕС ДО 2050 ГОДИНА

Светла Бонева

THE ENERGY POLICY OF THE EUROPEAN UNION TO 2050

Svetla Boneva

ABSTRACT: The paper outlines the objectives of the EU energy policy to 2050, the challenges for this policy and the transition to low carbon economy. The external energy relations of the EU have been shortly described as well as the roads for improving collaboration with its main partners. The European Parliament resolution on the Energy roadmap up to 2050, European commission documents, directives, papers and other documents have been referred. The pillars of the EU energy policy have been explained. The results of the analysis of the consultancy company "Ecofix", the international environmental organization WWF and the scenarios for the development of European energy and transport till 2050 are presented in the paper. The position of the European Parliament on the basic elements of the EU long run energy strategy till 2050, are shortly presented as well.

Keywords: energy policy, transport policy, low carbon economy, greenhouse gas emissions, renewable energy sources

На 03.05.2011 г. в унгарската столица Будапеща се проведе среща на министри от ЕС за обсъждане на Енергийната политика на ЕС до 2050 г. Комисарят по енергетика Гюнтер Йотингер представи пред министрите проект на Пътна карта за развитието на европейската енергийна политика до 2050 г.

По време на заседанието министрите дискутираха развитието на енергийната политика на Стария континент до 2050 г., както и предизвикателствата и възможностите в прехода към нисковъглеродна икономика.

Тема на разговорите бяха и външните енергийни отношения на ЕС както и пътищата за задълбочаване на сътрудничеството в европейската енергийна политика. На 21.03.2012 г. Европейският парламент (ЕП) направи предложение за Резолюция на европейския парламент, относно Енергийна пътна карта за периода до 2050 г. - бъдеще с енергия, имайки предвид следните документи:

✓ Съобщението на Комисията относно „Енергийна пътна карта за периода до 2050 г.“ (COM(2011)0885) и придружаващите работни документи¹;

✓ Директива 2012/27/ЕС относно енергийната ефективност²;

✓ резолюция на ЕП от 12 юни 2012 г. относно ангажиране със сътрудничество в областта на енергийната политика с партньори извън нашите граници: стратегически подход за сигурни, устойчиви и конкурентни енергийни доставки³;

✓ резолюция на ЕП от 15 март 2012 г. относно Пътна карта за постигане до 2050 г. на конкурентоспособна икономика с ниска въглеродна интензивност⁴;

✓ резолюция на ЕП относно промишлените, енергийните и други аспекти на шистовия газ и нефта⁵ и своята резолюция относно въздействието върху околната среда на дейностите по извличане на шистов газ и шистов нефт⁶, приети на 21 ноември 2012 г.;

✓ член 48 от правилника на ЕП;

✓ доклада на комисията по промишленост, изследвания и енергетика и становищата на комисията по външни работи, комисията по околна среда, общественото здраве и безопасност на храните, комисията по вътреш-

¹Energy Roadmap 2050 - http://ec.europa.eu/energy/strategies/2011/doc/roadmap_p_2050/20110503_energy_roadmap_2050_state_of_play.pdf

²ОВ L 315, 14.11.2012

³Приети текстове, P7_TA(2012)0238

⁴Приети текстове, P7_TA(2012)0086

⁵Приети текстове, P7_TA(2012)0444

⁶Приети текстове, P7_TA(2012)0443.

ния пазар и защита на потребителите и комисията по регионално развитие (А7-0035/2013).

ЕП посочва, че стълбовете на енергийната политика на ЕС (сигурността на доставките (разнообразие на източниците), конкурентните цени и енергийната ефективност) трябва да бъдат допълвани от политическата цел за намаляване на емисиите на парникови газове, вземайки предвид:

- конкурентоспособността на европейската промишленост посредством адекватни политики и инструменти и чрез адаптиране към процес, който би довел до реиндустриализация на икономиката на ЕС;

- интереса на държавите-членки да намалят своята зависимост от вноса на енергия с нестабилни цени и да разнообразят доставките на енергия;

- предизвикателството на енергийната сигурност да се намали неяснотата, която създава напрежение между държавите, и да се ограничат недостатъците на пазара, които възпрепятстват ползите от търговията, както за доставчиците, така и за потребителите;

- че важноста да се получи ранна индикация за това дали целите на Пътната карта могат да бъдат постигнати и да се преразгледа въздействието върху икономиката на ЕС, не на последно място по отношение на глобалната конкурентоспособност, заетостта и социалната сигурност;

- че държавите-членки, енергийните компании и широката общественост се нуждаят от ясна представа за посоката на енергийната политика на ЕС, която трябва да бъде подкрепяна от повече сигурност, в т.ч. ориентири и цели за 2030 г., с оглед насърчаване на дългосрочните инвестиции и намаляване на съпътстващите ги рискове;

Според анализ и сценарии, подготвени от консултантската компания „Екофис“ и международната природозащитна организация WWF⁷, към 2050 г. енергетиката и транспортът могат да бъдат екологично чисти, като до употребата на ядрена енергия и изкопаеми горива ще се прибегва в съвсем изолирани случаи.

Енергийната ефективност в строителството, транспорта и индустрията ще бъде ключов елемент, паралелно с увеличаването на енергийните нужди, изпълнени чрез електрическа енергия от възобновяеми източници, доставена по интелигентни мрежи.

Енергийната политика на ЕС до 2050г. е представена в документ, наречен Пътна карта за развитието на енергетиката на стария континент до 2050 г. Целта е постигане на конкурентоспособен, устойчив и сигурен енергиен отрасъл, като държавите от ЕС ще се стремят към намаляване на въглеродните емисии с повече от 80% спрямо нивата им от 1990 г. Това е една амбициозна цел, за постигането на която е необходимо всички страни-членки на ЕС да възприемат тази цел в своите енергийни стратегии и политики.

Мнението на ЕП относно основните елементи на дългосрочната енергийна стратегия до 2050 г. е:

Първо

- приветства заключенията в Енергийната пътна карта за периода до 2050 г. за сходства между действията, които трябва да бъдат предприети съгласно анализирания сценарии за преобразуване на енергийната система на ЕС;

- приветства заключенията на Комисията, че нарастващото използване на възобновяеми източници на енергия, енергийната ефективност и енергийната инфраструктура, включително интелигентните мрежи, са удовлетворяващите всички участници варианти, особено когато се определят от пазара, независимо от конкретно избрания път за постигане на „енергийна система без въглеродни емисии до 2050 г.“;

- приканва Комисията да проучи сценарии за съчетаване на „висок дял възобновяеми енергийни източници и висока енергийна ефективност“;

- счита, че избирането на конкретния път ще допринесе за инвестиционната сигурност.

Второ

- счита, че финансовата криза следва да бъде използвана като възможност за преобразуване на обществения модел на ЕС в посока икономика с висока енергийна ефективност, основана изцяло на възобновяеми източници и устойчива на изменението на климата.

Трето

- признава, че по-големият дял на енергията от възобновяеми източници в енергийния микс след 2020 г. е ключов аспект на една по-устойчива енергийна система;

- одобрява факта, че всички сценарии от Съобщението на Комисията предполагат по-висок дял на енергията от възобновяеми източници в енергийния микс на ЕС от около

⁷ <http://www.wwf.bg/>

30 % в брутното крайно потребление на енергия през 2030 г. и от поне 55 % през 2050 г.;

➤ подчертава, че преминаването към по-добра политика в областта на енергийната ефективност може да улесни постигането на по-голям дял на възобновяемите енергийни източници;

➤ призовава Комисията изрично да вземе предвид децентрализираното производство на електроенергия при оценките в бъдеще;

➤ призовава Комисията ясно да очертае финансовите, техническите и инфраструктурните пречки пред растежа на децентрализираното производство на електроенергия в държавите-членки;

Енергийна пътна карта 2050 (Energy Roadmap 2050)

Целта на Енергийната пътна карта 2050 е да се увеличи дела на ВЕИ в общото енергопотребление на ЕС с 20% до 2020г.. Трябва да се повиши енергийната ефективност, която играе важна роля за декарбонизирането на енергийната система. Позовавайки се на Енергийната стратегия 2020⁸, емисиите на парникови газове до 2050 трябва да бъдат намалени, за да се осигури енергийна сигурност и осигуреност на ресурсите.

Енергийна пътна карта до 2050 г.

Стратегията „Европа 2020“ за интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж включва пет основни цели, които определят какво трябва да постигне ЕС до 2020 г. Една от целите е свързана с климата и енергетиката. Държавите-членки са поели ангажимент до 2020 г.:

- да намалят емисиите на парникови газове с 20 %;
- да увеличат с 20 % дела на възобновяемите енергийни източници в своя енергиен баланс;
- да постигнат целта за 20 %-но повишаване на енергийната ефективност.

Понастоящем ЕС е в график за постигане на първите две цели, но ако не бъдат положени допълнителни усилия, ЕС не би могъл да реализира целта за енергийната ефективност. Следователно осигуряването на постигане на всички цели, предвидени за 2020 г., продължава да е приоритетна задача.

⁸ http://ec.europa.eu/news/energy/101112_bg.htm

Пътната карта до 2050г. препоръчва на ЕС да постигне намаляване на емисиите на парникови газове с 80-95%. В картата са посочени основните етапи, които ще покажат дали ЕС е в график за реализиране на своите цели в областта на енергийната ефективност.

Преминаването към конкурентоспособна икономика с ниска въглеродна интензивност⁹ означава, че ЕС трябва да се подготви за намаляване с 80 % на своите вътрешни емисии¹⁰ до 2050 г. в сравнение с количествата от 1990 г. Комисията е направила задълбочен анализ с моделиране по няколко възможни сценария, показващи как това би могло да се постигне.

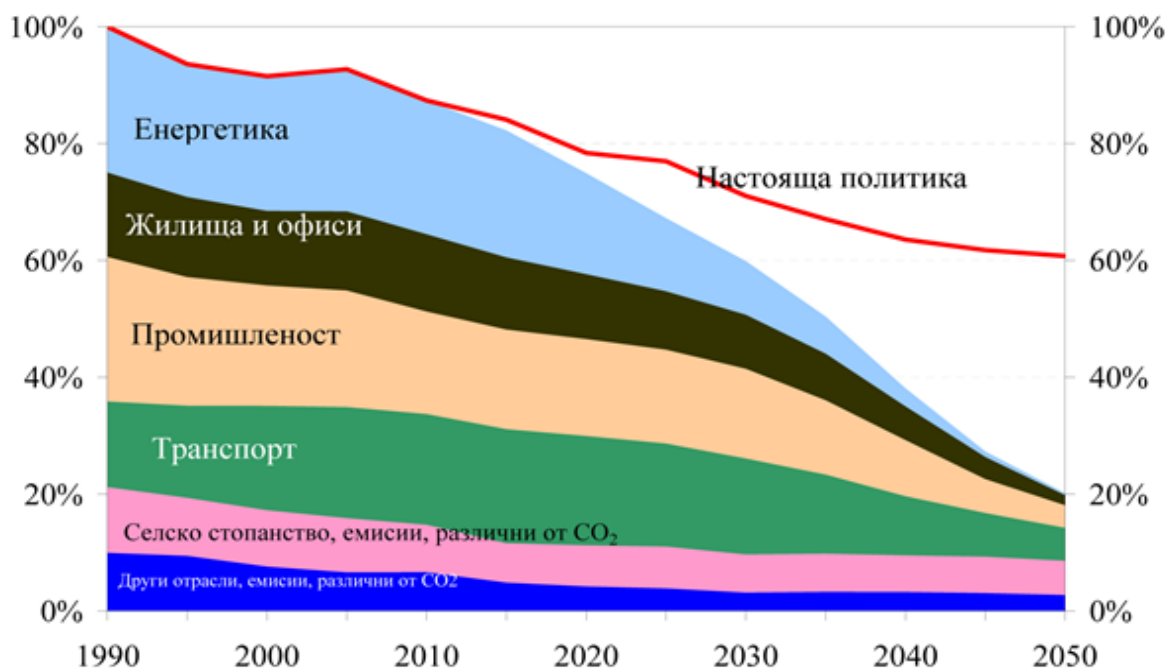
Анализът на различните сценарии показва, че намаляване на вътрешните емисии от порядъка на 40 % и 60 % под нивата от 1990 г. би било икономически ефективният път съответно до 2030 г. и 2040 г. В този контекст са представени и намаляванията с 25 % през 2020 г. Това е показано на фигура 1. Подобен път на развитие би довел до годишно намаляване от около 1 % (в сравнение с количествата от 1990 г.) през първото десетилетие (до 2020 г.), 1,5 % през второто (от 2020 г. до 2030 г.) и 2 % през последните две десетилетия (до 2050 г.). Усилието ще се увеличава с времето, тъй като ще има по-голям избор от икономически ефективни технологии.

На фигура 1 е показан пътът към намаляване на емисиите на парникови газове с 80 % до 2050 г., представен в стъпки от по 5 години. Горната „референтна“ прогноза показва как биха се променили вътрешните емисии на парникови газове при настоящите политики. Друг сценарий, който съответства на намаляване с 80 % на вътрешните емисии, показва как биха се променили общите и отрасловите емисии, ако бъдат приети допълнителни политики, като бъдат отчетени наличните технологични варианти.

През 2009 г. емисиите на парникови газове, в т. ч. от международно въздухоплаване, се оценяват на 16 % под нивата от 1990 г. При цялостно прилагане на сегашните политики, ЕС е в график за постигане през 2020 г. на намаление с 20 % на вътрешните емисии под нивата от 1990 г., а през 2030 г. с 30 %.

⁹ <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ>

¹⁰ Вътрешни означава действителни вътрешни намалявания на емисиите в ЕС а не компенсиране чрез пазара за емисии на парникови газове



Източник: Пътна карта за постигане до 2050 г. на конкурентоспособна икономика с ниска въглеродна интензивност, Брюксел, 8.3.2011 - <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ>

Фиг. 1. Изменение на намаляването на вътрешните емисии (100 % = 1990 г.) на парникови газове с 80 % в ЕС във времето.

Със сегашните политики обаче до 2020 г. целта за енергийна ефективност от 20 % може да се постигне само наполовина. Ако ЕС изпълни настоящите си политики, в т. ч. и ангажимента си до 2020 г. да постигне 20 %-ен дял на възобновяемите енергийни източници и 20 %-но подобрение на енергийната ефективност, това ще позволи на ЕС да надхвърли настоящата цел за намаляване на емисиите с 20 % и да постигне намаляване на емисиите с 25 % до 2020 г.

Анализът показва също, че по-неамбициозен път би могъл да предизвика въглеродно интензивни инвестиции, което по-късно ще доведе до по-високи цени на емисиите на парникови газове и значително по-високи общи разходи за целия период. Освен това, научно-изследователската и развойната дейност, демонстрирането и ранното разгръщане на технологии, като например различни форми на нисковъглеродни енергийни източници, улавянето и съхранението на въглероден диоксид, интелигентните електроенергийни мрежи¹¹ и технологии за хибридни и

електрически превозни средства, са от огромно значение за гарантиране на тяхното последващо икономически ефективно и широко-машабно навлизане. Цялостното изпълнение на Стратегическия план за енергийни технологии, изискващ допълнителни инвестиции в научно-изследователска и развойна дейност и демонстрационни проекти в размер на 50 млрд. EUR през следващите 10 години, е задължително условие. Приходите от търгове и средствата по кохезионната политика представляват източници на финансиране, които държавите-членки следва да използват. Освен това, по-ефективното използване на ресурсите, например чрез рециклиране на отпадъците, по-добро управление на отпадъците и промяна в поведението, както и подобряване устойчивостта на екосистемите, може да изиграе важна роля. Ще бъдат необходими и непрекъснати усилия за насърчаване на изследователската дейност в областта на технологиите за смекчаване на изменението на климата и приспособяване към него.

Анализа на Комисията разглежда и пътищата на развитие в ключови отрасли. Анализът включва поредица от сценарии, при които са

¹¹ Energy Roadmap 2050 - http://ec.europa.eu/energy/strategies/2011/doc/roadmap_p_2050/20110503_energy_roadmap_2050_state_of_play.pdf

направени различни допускания по отношение на скоростта на техническия прогрес и цените на фосилните горива. Сценариите в голяма степен са довели до сходни резултати по отношение на размера на намаленията на въглеродната интензивност, необходими във

всеки отрасъл през 2030 г. и 2050 г., както се вижда от стойностите, представени в таблица 1. При разработването на варианти за отраслови политики ще трябва да се разгледат позадълбочено разходите, взаимните компромиси и неопределеността.

Таблица 1. Намаления на въглеродната интензивност по отрасли, в %

Намаляване на емисиите на парникови газове в сравнение с количествата от 1990 г.	2005 г.	2030 г.	2050 г.
Енергетика (CO ₂)	-7%	-54 до -68 %	-93 до -99 %
Промисленост (CO ₂)	-20%	-34 до -40 %	-83 до -87 %
Транспорт (вкл. CO ₂ от въздухоплаване, без морски транспорт)	30%	+20 до -9 %	-54 до -67 %
Жилища и услуги (CO ₂)	-12%	-37 до -53 %	-88 до -91 %
Селско стопанство (емисии, различни от CO ₂)	-20%	-36 до -37 %	-42 до -49 %
Други емисии, различни от CO ₂	-30%	-72 до -73 %	-70 до -78 %

Източник: Пътна карта за постигане до 2050 г. на конкурентоспособна икономика с ниска въглеродна интензивност, Брюксел, 8.3.2011 - <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ>

Важна роля в икономиката ще има електроенергията с ниска въглеродна интензивност. Анализът показва, че тя може почти изцяло да премахне своите емисии на въглероден диоксид до 2050 г. и дава възможност за частична замяна на фосилните горива в транспорта и отоплението. Въпреки че електроенергията ще се използва все повече в тези два отрасъла, благодарение на непрекъснатото подобрене на ефективността, консумацията на електроенергия като цяло ще се повишава в съответствие с нейните исторически темпове на растеж.

Делът на технологиите с ниска въглеродна ефективност в електроенергийния микс през 2020 г. се очаква да се повиши от около 45 % до около 60 % (в т. ч. чрез постигане на целта за възобновяемите енергийни източници), до 75-80 % през 2030 г. и до почти 100 % през 2050 г. В резултат на това и без да се предпришават предпочитанията на държавите-членки относно даден електроенергиен микс, който отразява техните конкретни национални особености, електроенергийната система на ЕС би могла да бъде по-разнообразна и сигурна. Приносът на потребеното количество електроенергия¹², произведена от ВЕИ в общото потребено количество електроенергия на ЕС до 2008г. е дадено в таблица 2.

Предвид факта, че с оглед на основната роля на електроенергията в икономиката с ниска въглеродна интензивност е необходимо значително използване на ВЕИ, много от които се характеризират с неравномерно произ-

водство, необходими са значителни инвестиции в мрежите, за да се гарантира непрекъснатост на доставките във всеки един момент.

Инвестициите в интелигентни електроенергийни мрежи са от ключово значение за нисковъглеродната електроенергийна система, по-специално за подпомагане на ефективността при електропотреблението, използването на по-голям дял ВЕИ и децентрализираното електропроизводство, както и за подпомагане на електрификацията в транспорта.

Устойчива мобилност чрез ефективно използване на горивата, електрификация и определяне на правилните цени

Техническият прогрес може да подпомогне прехода към по-ефективна и по-устойчива европейска транспортна система като се съсредоточи върху три основни фактора:

- ефективност на превозните средства чрез нови двигатели, материали и конструкции;
- използване на по-чиста енергия чрез нови горива и системи за задвижване;
- по-ефективно използване на мрежите и по-безопасна и сигурна работа в рамките на информационните и комуникационните системи.

Бялата книга за транспорта ще предостави подробен комбиниран набор от мерки за подобряване на устойчивото развитие на транспортната система.

Подобрената ефективност при използването на горивата вероятно ще остане основен

¹² Евростат http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=nrg_ind_333a&lang=en

фактор за преобръщане на тенденцията на увеличение на емисиите на парникови газове в този сектор до 2025 г.

Таблица 2. Дял на ВЕИ- Принос на електроенергията, произведена от ВЕИ в общото енергопотребление (%)

GEO/TIME	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
European Union (27 countries)	13,1	13,4	13,4	13,8	14,4	13,0	12,9	13,9	14,0	14,6	15,5	16,7
Belgium	1,0	1,1	1,4	1,5	1,6	1,8	1,8	2,1	2,8	3,9	4,2	5,3
Bulgaria	7,0	8,1	7,7	7,4	4,7	6,0	7,8	8,9	11,8	11,2	7,5	7,4
Czech Republic	3,5	3,2	3,8	3,6	4,0	4,6	2,8	4,0	4,5	4,9	4,7	5,2
Denmark	8,9	11,7	13,3	16,7	17,3	19,9	23,2	27,1	28,3	25,9	29,0	28,7
Germany (including former GDR from 1991)	4,3	4,8	5,5	6,5	6,5	8,1	8,2	9,5	10,5	12,0	14,8	15,4
Estonia	0,1	0,2	0,2	0,3	0,2	0,5	0,6	0,7	1,1	1,4	1,5	2,0
Ireland	3,8	5,5	5,0	4,9	4,2	5,4	4,3	5,1	6,7	8,5	9,3	11,7
Greece	8,6	7,9	9,5	7,7	5,2	6,2	9,7	9,5	10,0	12,1	6,8	8,3
Spain	19,7	18,6	12,8	15,7	20,7	13,8	21,7	18,5	15,0	17,7	19,7	20,6
France	15,2	14,4	16,5	15,1	16,5	13,7	13,0	12,9	11,3	12,5	13,3	14,4
Italy	16,0	15,6	16,9	16,0	16,8	14,3	13,7	15,9	14,1	14,5	13,7	16,6
Cyprus	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,3
Latvia	46,7	68,2	45,5	47,7	46,1	39,3	35,4	47,1	48,4	37,7	36,4	41,2
Lithuania	2,6	3,6	3,8	3,4	3,0	3,2	2,8	3,5	3,9	3,6	4,6	4,6
Luxembourg	2,0	2,5	2,3	2,9	3,2	2,8	2,3	3,1	3,3	3,5	3,7	4,1
Hungary	0,8	0,7	1,1	0,7	0,8	0,7	0,9	2,3	4,6	3,7	4,6	5,6
Malta	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Netherlands	3,1	3,4	3,4	3,9	4,0	4,7	4,7	5,6	7,5	7,9	7,5	8,9
Austria	67,5	67,9	71,3	72,4	67,8	66,0	53,5	58,7	58,4	56,5	60,5	62,0
Poland	1,8	2,1	1,9	1,7	2,0	2,0	1,6	2,1	2,9	2,9	3,5	4,2
Portugal	38,3	36,0	20,5	29,4	34,2	20,8	36,4	24,4	16,0	29,4	30,1	26,9
Romania	30,5	35,0	36,7	28,8	28,4	30,8	24,3	29,9	35,8	31,4	26,9	28,4
Slovenia	26,9	29,2	31,6	31,7	30,5	25,4	22,0	29,1	24,2	24,4	22,1	29,1
Slovakia	14,5	15,5	16,3	16,9	17,9	19,2	12,4	14,4	16,7	16,6	16,6	15,5
Finland	25,3	27,4	26,3	28,5	25,7	23,7	21,8	28,3	26,9	24,0	26,0	31,0
Sweden	49,1	52,4	50,6	55,4	54,1	46,9	39,9	46,1	54,3	48,1	52,0	55,5
United Kingdom	1,9	2,4	2,7	2,7	2,5	2,9	2,8	3,7	4,3	4,6	5,1	5,6

Източник: Евростат http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=nrg_ind_333a&lang=en

През 2030 г. емисиите от автомобилния и железопътния транспорт и речното корабоплаване всъщност биха могли да бъдат намалени под нивата от 1990 г., в комбинация с въздействието на други мерки, като:

- схеми за ценообразуване за справяне със замърсяването на въздуха;
- събиране на такси за ползване на инфраструктурата и подобряване на обществения транспорт;
- осигуряване на достъпна мобилност.

Повишената ефективност и по-доброто управление на електропотреблението би следвало да доведат до напредък в разработването на хибридни технологии и да подпомогнат постепенното преминаване към широкомащабно навлизане на по-екологични превозни средства във всички видове транспорт, включително зареждащи се хибридни автомобили¹³ и електрически превозни средства

¹³ Например автомобили, използващи електрически и бензинов двигател

(задвижвани от батерии или горивни клетки¹⁴) на по-късен етап.

Синергиите с други цели за устойчиво развитие, като намаляване на зависимостта от нефт, конкурентоспособността на европейската автомобилна промишленост, както и ползите за здравето, по-специално подобреното качество на въздуха в големите градове, са убедителен аргумент ЕС да повиши усилията си за ускоряване на разработването и ранното въвеждане на електрификацията, както и на алтернативните горива и методи за задвижване като цяло в транспортната система. В този смисъл не е изненадващо да се види, че и автомобилните индустрии в САЩ, Япония, Корея и Китай увеличават инвестициите в технологии за производство на акумулаторни батерии, електрически превозни средства и горивни клетки.

Произведените по устойчиво развит начин биогорива могат да се използват като алтернативно гориво, особено във въздухоплаването и при тежкотоварните автомобили, в условията на силен растеж в тези отрасли след 2030 г. Ако електрификацията не бъде разгърната широкомащабно, биогоривата и други алтернативни горива ще трябва да изиграят по-голяма роля за постигане на същото намаляване на емисиите в транспортния отрасъл.

Намаляване на разходите за енергия и на зависимостта на Европа от вноса на фосилни горива¹⁵

Енергийната ефективност и преминаването към вътрешни нисковъглеродни енергийни източници ще намали средните разходи за горива на ЕС с 175-320 млрд. EUR годишно. Действителното намаление на разходите зависи от степента на предприемане на глобални действия във връзка с изменението на климата. При този сценарий за глобални действия срещу изменението на климата ще бъде необходим по-малък внос на фосилни горива в ЕС, а цената на внасяното количество ще се понижи.

¹⁴ Горивната клетка, наричана още горивен елемент, представлява електрохимично устройство, което преобразува химичната енергия на окисляването на дадено гориво в електрическа енергия.

¹⁵ Пътна карта за постигане до 2050 г. на конкурентоспособна икономика с ниска въглеродна интензивност, Брюксел, 8.3.2011, COM(2011) 112 окончателен

Ако в останалата част на света обаче не бъдат предприети съгласувани действия, основната полза от действията на ЕС би била да се защити икономиката от високите цени на фосилните горива. Анализът, както и глобалните енергийни прогнози от МАЕ¹⁶, ясно показват, че прогнозите за цените на фосилните горива са действително по-високи в случай на ограничени глобални действия. Това е проблем не само в дългосрочен план. Дори след рецесията на Запад нефтените цени са почти два пъти по-високи от тези през 2005 г. По оценки на МАЕ разходите за внос на горива в ЕС са нараснали със 70 млрд. USD от 2009 г. до 2010 г., като постоянно се повишават. През 70-те и началото на 80-те години на XX век, шоковото увеличение на цените на нефта доведе до инфлация, повишаване на търговския дефицит, понижаване на конкурентоспособността и увеличаване на безработицата.

През 2050 г. общото потребление на първична енергия в ЕС би могло да бъде с около 30 % под нивата от 2005 г. Ще бъдат използвани повече вътрешни енергийни източници, по-специално възобновяеми енергийни източници. Вносът на нефт и газ ще намалее наполовина в сравнение с днешните нива, като така значително ще бъде понижено отрицателното въздействие на потенциалните шокови цени на нефта и газа. Ако не се предприемат действия, цената на вноса на нефт и газ може да се удвои в сравнение с днешните нива, което представлява разлика от 400 млрд. EUR или повече годишно до 2050 г., равняващо се на 3 % от сегашния БВП¹⁷.

Изводи

1. Необходима е ранна индикация за това дали целите на пътната карта могат да бъдат постигнати и да се преразгледа въздействието върху икономиката на ЕС.

2. Необходимо е държавите-членки, енергийните компании и широката общественост да имат ясна представа за посоката на енергийната политика на ЕС, която трябва да бъде подкрепяна от повече сигурност, чрез насърчаване на дългосрочните инвестиции за

¹⁶ World Energy Outlook, МАЕ 2010

¹⁷ Нивата на намаляване на разходите по вноса на фосилни горива зависят от бъдещото изменение на цената на фосилните горива и диверсификацията на източниците за доставка.

осъществяване целите до 2030 г. и намаляване на съпътстващите ги рискове.

3. Към 2050 г. енергетиката и транспорта могат да бъдат екологично чисти. Енергийната ефективност в някои отрасли (строителство, транспорт и индустрия), ще бъде ключов елемент, паралелно с увеличаването на енергийните нужди, изпълнени чрез електрическа енергия от ВЕИ, доставена по интелигентни мрежи. Към употребата на ядрена енергия и изкопаеми горива ще се прибегва в съвсем изолирани случаи.

4. Постигането на основната цел на Пътната карта за развитие на енергетиката на Стария континент до 2050 г., за постигане на конкурентоспособен, устойчив и сигурен енергиен отрасъл, чрез стремеж към намаляване на въглеродните емисии с повече от 80 % спрямо нивата им от 1990 г. е възможно само ако всички държави-членки на ЕС възприемат тази цел в своите енергийни стратегии и политики.

5. Приоритетна задача на енергийната пътна карта е осигуряване на постигането на всички цели, предвидени в стратегията „Европа 2020“. Ако това не стане, не би могло да се постигне намаляване на емисиите на парникови газове с предвидените в енергийната пътна карта до 2050 г. от 80 до 95%. Това би могло да се постигне ако се следват възможните сценарии, предвидени от Комисията, което ще способства преминаването към конкурентоспособна икономика с ниска въглеродна интензивност.

6. На базата на допускания за скоростта на техническия прогрес и цените на фосилните горива са предложени сценарии, предполагащи намалението на въглеродната интензивност в някои ключови отрасли през 2030-2050 г. Важна роля в икономиката ще има електроенергията с ниска въглеродна интензивност. Тя може почти изцяло да премахне своите емисии на въглероден диоксид и дава възможност за частична замяна на фосилните горива в транспорта и отоплението.

7. За намаляване емисиите на парникови газове ще допринесе и прехода към по-ефективна и по-устойчива европейска система, чрез въвеждане в транспорта на хибридни технологии и навлизането на екологични превозни средства във всички видове транспорт, чрез ранното въвеждане на електрификацията и алтернативните горива във всички видове транспорт.

8. Провеждането на енергийна политика, посочена в Енергийната пътна карта до 2050 г., ще доведе до намаляване на разходите на енергия и на зависимостта на Европа от вноса на фосилни горива, респективно, ще доведе до предотвратяване на глобални изменения в климата, до устойчива икономика и създаване на условия за подобряване здравето на всички хора по света.

Литература

1. Energy Roadmap 2050 -http://ec.europa.eu/energy/strategies/2011/doc/roadmap_2050/20110503_energy_roadmap_2050_state_of_play.pdf [Accessed 30 March 2014].
2. World Wildlife Fund <http://www.wwf.bg/> [Accessed 30 March 2014].
3. Проект за енергийна сигурност – 12/11/2010. http://ec.europa.eu/news/energy/101112_bg.htm [Accessed 30 March 2014].
4. European Commission – IP/11/272 08/03/2011, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-11-272_bg.htm [Accessed 30 March 2014].
5. Евростат http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=nrg_ind_333a&lang=en [Accessed 30 March 2014].

Svetla Boneva
Assoc. prof., UNWE
Bul. 8 Dekemvry Sofia
Email: svetla_bogdanova@yahoo.com



ПРОМЯНАТА НА ВЪЗПРИЯТИЯТА В УСЛОВИЯТА НА МОДЕРНАТА МЕДИЙНА КУЛТУРА КАТО ЕКОЛОГИЕН ПРОБЛЕМ

Сергий Зражевский

CHANGE IN CONDITIONS OF MODERN MEDIA AS ECOLOGICAL PROBLEM

Sergiy Zrazhevsky

ABSTRACT: *The article considers the main factors of world perception change in conditions of modern media culture from positions of personality ecology. These factors are format or media logic, semantic uncertainty, postmodern decentralization of a subject, increase of the role of mediatized synthetic world.*

Key words: media, perception, conscience, communication, media image, personality ecology.

Problem formulation

Since in media images the world is fragmented, non-linear, and irrational, corresponding "...realities which over-simplify various modus of man's being and conditions, surrounding him" are created on the level of perception, every-day conscience [1]. Media man lives according to the laws of media: "Media picture of the world is correlated with information picture of the world" [2]. Thus we have the problem of effects of media on world perception, on ecological principles of personality: morals, ethics, spirituality which brings about the search of mechanisms, factors and technique of media influence in modern world.

Analysis of recent publications

The problem of world perception under the influence of media was researched in detail by classics of Frankfurt school G. Marcuse, E. Fromm, representatives of Toronto school of communication G. Innis, M. McLuhan futurologist and philosopher E. Toffler. Modern tendencies are present in the works of such scientists as D. MacQuail, H. Postman, P. Virilio, J. Aleksander etc. It is necessary to point out that evolution of views on this problem was going in the direction of shift of emphasis from power structures, which cause media influence, to the logic of media itself, namely to forced socialization executed irrespective of status-quo and mainstream.

The goal of the article is to prove that world perception, morals, ethics, and spirituality are gradually changing under the influence of media, and to show as the process of standardization and stereotypization of "media man" thinking is going on which leads to the transformation of basic spiritual principles which form the ecology of man's inner world.

Main contents exposition

D. MacQuail states that media logic is connected with certain cultural standardization. Media logic is limited by its own definitions such as the form of advertisement content, show, news, etc. The notion of "media format" concerns internal organization and logic of information presentation in media. The format is connected both with stereotypes and with ideas implemented through it. Not infrequently, it is the key to understanding of media. D. MacQuail underlines that understanding the phenomenon of formats helps to understand the media influence on society, "because through media they are forming the perception of reality" [3] The same as marketing influences customers in a supermarket when people do not need to think what to buy (specialists in marketing have done it for them), media culture offers certain scenarios according to which people begin to perceive reality: "in other words, modern man thinking is reorganized by technocracy and is not a unit autonomous to megasystem, which is Nature towards Man" [4]. In the aspect of personality ecology it means that traditional ecological problems receive another mean-

ing in the process of mediation, they move into the branch of technocratic discourse: trans-humanism and singularity.

Other factors of the formation of world perception are modern technologies, because space, social and time barriers of man's existence in conditions of interaction, are being changed through electronic means of communication. "Distinctive feature of modern information technologies, first of all multimedia technology, is their characteristics not only to produce intended for use products but, which is more important, indirectly influence the man who uses them, thus changing his notion about himself" [4]. The net is not just a technical system of communication of information but a new language of communication: "Culture specialists more often say about electronic culture as the forerunner of a new type of culture – culture of transformation, "culture of metamorphosis" and three-level model of cultural universe built by degrees of structural complexity (thing – information – act of activity) [5].

E. Toffler states: "Connection between communication and character is complex but unbreakable. We cannot change all our means of communication and expect that, as people, we will remain unchanged. The revolution in the means of communication will lead to the revolution in psyche". During the third wave, demassification of means of information gives a lot of role models previously unseen. Mass media represent a great many fragmented images. "They do not propose us a few understandable types of identity for our choice, it is necessary to make it from pieces: configurative or modul "I". It is most complex and does not explain why millions of people are frantically looking for identity". E. Toffler underlines that new forces of technogenic revolution will develop some features and suppress others, changing social characters and our personality. [6]

Both modern theoreticians and Frankfurt school, Jean Baudrillard and other theoreticians of media, think that autonomy, independence as elements of individualistic culture in modern culture disappear and social processes move in the direction of fragmented perception of the world, leading to one more unexpected discourse—one-dimensional thinking which forms new identities of post-industrial society in connection with the ideology of consumerism, commodification of cultural artifacts, formed by psychology of rationalization, bureaucratization of mass society and media.

Post-structuralists started attacking the notion of a subject and personality stating that subjective identities are mythical, the construction of a language and society, that is, the illusion of the fact that a man is a substantial subject and really has a fixed identity (Fredric Jameson, Michel Foucault).

At present the flow of information has more intense semantic novelty and is semantically indefinable. Indefinability creates the problem of the choice of goals, means of achieving concrete goals. Indefinability is one of the most serious sources of discomfort, anxiety and frustration. That is why we can often observe the phenomenon of "semantic shock", the important symptom of which is unconscious or indefinitely conscious submission of behavior to the standards forced by information environment.

Modern man is interacting not only with a great volume of semantically unidentifiable of information. With the development of TV, computers and advertising, man is acting in a complex information environment with its various technological means. A lot of phenomena appeared among which are informational and psychological dependence characterized by decreasing of incidental regulation, self-control, changes in communicational and emotional experience, withdrawal from reality, narrowing of forms of cognitive activity and increase of inner personal conflict. Cultural reality is changing with the development of new technologies. The culture of postmodern is constantly changing and simultaneously is among the changing scientific discourse: clip-culture, fragmented culture, post-modern culture, etc.

N. Postman [7] thought that technology is always demanding high price for its predominance, it is always ideological, political and mythological. Its mythology reveals that technology is perceived as something customary, natural, something we do not notice. And just at this moment we become dependent on it. We are so accustomed to technologies that they mythologized our life. "Electronic man" of Marshall McLuhan is a modern man who, as Paul Virilio says, is devoid of physical body [8].

In modern electronic environments there is a very complex and interesting interaction of oral and textual aspects of communication, the result of which is electronic discourse with the new structural and stylistic properties which influence our perception of reality. This peculiarity was noticed by Marshall McLuhan who named modern man "Electronic Man" which chooses instan-

taneous communication among various types of communication but not implementation of prognostic encyclopedic programs by way of their gradual understanding. Unlike any language, electronic communications based on the text are not limited by time and space.

Marshall McLuhan stated: "The basic peculiarity of electronic epoch is in creation of global net similar in its character to our central nervous system. Our central nervous system is not only electrical net but also constitutes unique field of experience". The speed of transmitting information through the net changes the epoch and culture: "Just this speed asserts "organic unity" and leads mechanical epoch to its end" [9]. Printing creates new methods of common use of knowledge and industrialization creates common use of products. Electronic environments, as products of post-industrial epoch, develop new types of common feelings. New forms of concrete sensory experience compete with abstract printed knowledge. The word is back in its old form and the range of common existence is considerably larger. Electronic environments as the extension of our sensory feelings reach all parts of the planet. Electronic sensors turn us to meetings which seem direct but in all-global range. This global mass-communicative method of communication creates new type of world perception which is greatly different from world perception by people of the previous epoch.

Man in the information society has no time to comprehend enormous information flow and that is why his psyche grabs from it the most general, actual, as it seems to him, events and images. As a matter of fact the system of media in its nature even irrespective of ideologies or policy is the mechanism of so called "socialization" (the term of Jean Baudrillard). The function of media is to catch the recipient in captivity of its information, convince in anything. There is a complete rupture between image and reality which means the production of new values creating new reality -- "hyper-reality" or "simulacr".

When man is under the influence of such information most of his free time, his perception is slower and his psych catches from the information not the relevant side of it but entropo-simplified, that is superficial, attainable information adapted to mass conscience. Thus the mythologization of conscience is going on before which the reality goes back, becomes non-actual. Instant experience created by media images and broken by adverts, monotonous programs and TV

broadcast and news stand up for man's own experience, thoughts and deeds.

World perception in a man's conscience is greatly changing thanks to the sensory balance shift towards the form of receiving information but not information itself. Oftener and oftener man is estranged from the essence of phenomena and things, information itself and becomes the captive of means and sources of information, find themselves under their powerful influence.

In the process of mediatization of modern culture the role of visualization is growing influencing the perception of reality. The process of increasing the role of visual in the general structure of informative expressive means started in the epoch of Renaissance where the great significance of art is especially established compared to other types of art. Visual that is concrete and sensory feeling which reflects the aesthetic variety of the world, the beauty of man's body, glorified by humanistic Renaissance, was directed against ascetic and scholastic culture of Middle Ages. Visualization of culture started at that moment, it reached its peak in the 20th century thanks to cinema and television.

To learn the specifics of new recipient in the history of media is first of all to see that the process of media formation, their structure, ontology, and aesthetics are mainly determined by the character of the recipient himself, by the possible method of contact with him.

Marshall McLuhan wrote that the era of "Gutenberg Galaxy" which in the book forms of communication lead the world perception to abstract printed signs is over. Those principles of natural communication which were characteristic to pre-writing culture began to be revived and embodied in folklore and mythology.

Identifying the new hearing and visual means of mass communication with "language" in the contents of macro-myth Marshall McLuhan underlined that he bears in mind similarity not in the sense of information but in the form of its conveyance because "means are information" [10]. The means of information itself, creating its language of communication, are forming the character of information. If the means are changed it signifies that the character of information and world perception are also changed.

Radical transformation of "sensory balance" which began with the invention of writing, in the epoch of domination of written word, leads to nearly complete atrophy of all other channels of sensory perception but visual: man becomes just one large eye and all other possibilities of senso-

ry contact and communication – touch, sound, smell, taste -- is minimized.

Such estimation of the role of communication technologies in the process of development of a human being and structures created by him allowed Marshall McLuhan make the conclusion that technologies in general and communication technologies in the first place are the methods of “continuation” and simultaneously “widening” of ability of man’s organs. But if in case of a wheel and telescope we speak about “widening” of possibilities of movement and eyesight, that is a few of man’s abilities, then in the case of electronic (or electrical as Marshall McLuhan called them) means of communication which had their origin from wire telegraph we speak about “extension” and “widening” of all nervous system of man.

Media epoch is characterized by stability and closeness of electronic system of images and their functions which lead the recipients into the circle of special conditional culture with its notions about life values and order. This is realized in such means of communication as television. “Life” in television world is cultivating the conception about man’s own conditioned “reality” and resembles mythologized fantastic world where in conditioned time and space exist systems of invented images of people and their relations among themselves. In ancient times fantastic worlds accompanied people during all their lives, nowadays myths and legends of electronic means divert peoples’ attention from reading, interfere in modern peoples’ conscience.

One of the main difference between mythological and television influences is that TV is the product of industrially developed society with mass audience standard consumer philosophy, way of life impossible in pre-industrialized time. Never before classes and groups of people, different nations and ethnos had identical products of culture, investing nothing into their creation.

Understanding, interpretation within a myth is always a closed system as a well-known sociologist N. Luhmann said: “Not only information and messages but understanding itself is selection. Understanding never is a pure doubling of any message in our consciousness; it is a precondition of joining the following communication in the communicative system, that is the condition of autopoiesis of social system. This is what the participants could have in their self-referent closed conscience: the system of communication is producing its own right or wrong understanding and creates processes of self-observance and self-control [11]. That is, only in a certain system

of communication we can understand what we are informed about. Any communication system imposes a type of communication and a type of perception of communicative information.

E. Toffler thought that in the period of Second wave constant “pumping” of image row lead to what critics call “mass conscience”. But today not masses of people receive the same information but small groups of people exchange images created by themselves. We are surrounded by opposite fragments of imaginative row which “...knock out from under our feet the ground of old ideas”, proposing us fragments devoid of sense “clips” and instant pictures. E. Toffler thinks that we live in “clip-culture” [12]. In this fragmented culture the break between users of the second and third waves is increasing. Man of the third wave does not perceive linear text or image. It is interesting that people of the second wave perceive clip culture with exasperation while people of the third wave feel quite normal while bombarded by adverts, collage, fragments of music and the like. It is interesting that it is not difficult for the new generation to perceive these fragments simultaneously, without forming a logical chain. E. Toffler thinks that it is a mental model of reality which is constantly changing and we must continually correct and reform it.

Herbert Marcuse saw ideological influence in the development of technology and identified industrial society as one-dimensional space in which one –dimensional thinking of man is formed. Technological culture has the tendency of suppression of any possibility of finding social alternatives and technological rationality is gradually becoming political [13]. The technology is forming one-dimensional society in this direction when mass media begin to use technologies for powerful influence on masses of people. If massification is the way for the formation one - dimensional thinking and demassification destroys this standard with the help of clip culture, we can come to the conclusion that at last there appeared opposition to mass influence and pluralistic ambivalent paradigm of perception of reality was formed, where every man has his own original point of view and his own identity. Demassification of mass media has the goal to positively influence on the process of eradication of totalitarianism and forced socialization. E. Toffler stated that the future third wave society will be pluralistic and heterogeneous thanks to such processes.

Herbert Marcuse proposed the term “one-dimensional man” for clearing up why industrial

society is forming one-dimensional perception of the world. He thinks that technologies in modern world are not neutral, he sees them as the method of dominating people. In the new information society this dominant influence of technologies on all spheres of human life rushes to totalitarian forms. In the developed industrial civilization as G. Markuse underlines dominates comfortable quiet democratic non-freedom as the result of technical progress [14].

New forms of control are done mostly through media which promotes political and spiritual unification of society, and rights and freedoms lose their traditional significance: while standards of well-being are increasing the struggle with the system is socially useless, it causes perceptible personal and political losses and threatens quiet development of the whole.

The main factor of this situation is the creation in man false needs for successful functioning and stability of industrial system. Classics of psychoanalysis also wrote about real and false needs, including E. Fromm in his book "Running from freedom". "We can define real and false needs, writes G. Markuse, False are needs which are forced on the individual by special social interests in the process of his compulsion: these are needs that mean hard labor, aggressiveness, poverty and injustice" [15]. Society of consumption is forming a special type of thinking and world perception directed at satisfying public needs, so other needs and spheres are removed to the background, marginalized. Socialization of an individual is formed through the perception of the world as a place of fulfilling of dreams, satisfaction of requirements in entertainment, consumption of culture products.

Conclusion

Formation of one-dimensional thinking is a global problem connected with class relations, co-modification of culture, with inner structure of media discourse. This is an important question in the time of constructing new technologies of glamour, seduction, tabloidization, consumerism. It does not contradict with the problems of fragmentation and demassification, on the contrary, in connection with new technologies media requires new interpretation. In the aspect of ecology of a personality it means that traditional ecological problems receive new meaning in the process of mediation, they are moved into the sphere of technocratic discourse: trans-humanism and singularity.

So, the main factors of change of world perception in conditions of modern media are:

- format or media logic;
- semantic vagueness, indeterminess (lack of self-control, distortion of communicative experience, narrowed forms of perceptive activities);
- postmodern decentralization of a subject, change of individual-linear form of perception for collective structures of communication;
- demassification, inability of choosing role models and thus forms of perception;
- increase of the role of mediatized synthetic world, forming illusory forms of perception (simulakr as image of media perception);
- media mainly forms irrelevant, passive perception;
- increase of interest to the form of information but not to information itself;
- preference of visual type of reality perception. Radical transformation of "sensory balance" gradually leads to nearly complete atrophy of all other channels of sensory perception but visual;
- Mythologization of perception (formation of fears, gender and sexual tastes);
- consumerized one-dimensional type of thinking;
- formation of new net language communication which forms corresponding hypertext type of perception;
- thinking of modern man is reorganized by technocracy and is not a unit in relation to mega system which is Nature towards Man.

References

1. Мансурова В. Д. «Медийный» человек как проекция дигитальной онтологии [Электронный ресурс] / В. Д. Мансурова // Известия Алтайского государственного университета. – 2010. – № 2 (2). – С. 116–120. – Режим доступа : <http://elibrary.ru/contents.asp?issueid=923156>.
2. Бутиріна М. Стереотипи масової свідомості: особливості формування та функціонування у медіасередовищі, монографія. – Дніпропетровськ Видавництво «Слово», 2009. – 368 с., с.63
3. Мак-Квейл Д. Теорія масової комунікації / Д. Мак-Квейл. – Львів. : Літопис, 2010. – 538 с., цитат - с.296
4. Холод О. М. Соціальні комунікації : соціо- і психолінгвістичний аналіз : навч. посібник / О. М. Холод. – Львів : Паїс, 2011. – 288 с., цитат - с .274, с.265
5. Шлыкова О. Горизонты электронной

- культуры: новации коммуникации // Медиакультура новой России : Материалы Международной научной конференции. – Том II / под ред. Н. Б. Кирилловой и др. – Екатеринбург–М. : Академический проект, 2007. – 512 с., цитат - с.271.
6. Тоффлер Э. Третья волна / А. Тоффлер. – М. : АСТ, 1999. – 263 с., цитат - с.614, 624
7. Постман Н. Информирюемся до смерти [Электронный ресурс] / Н. Постман. – Режим доступа : http://aizdes.ya.ru/replies.xml?item_no=2045.
8. Вирилио П. Информационная бомба. Стратегия обмана [Электронный ресурс] / П. Вирилио. – Режим доступа : <http://lib.ru/POLITOLOG/virilio.txt>.
9. Маклюен М. Понимание медиа: Внешнее расширение человека / М. Маклюен. – М. : «Гиперборея» ; «Кучково поле», 2007. – 464 с., цитат – с. 400, с. 402.
10. Ibid., p. 9
11. Луман Н. Что такое коммуникация? [Электронный ресурс] / Н. Луман. – Режим доступа : [\\www.soc.pu.ru/publications/pts/luman_3.shtml](http://www.soc.pu.ru/publications/pts/luman_3.shtml).
12. Тоффлер Э. Третья волна, с. 277.
13. Александер Дж. Обещание культурной социологии: технологический дискурс и сакральная и профанная информационные машины /Дж. Александер//Контексты современности – II; сост. и общ. Ред. С. А. Ерофеев. – Казань : Изд.-во Каз. ун-та, 2001. – 188 с.
14. Маркузе Г. Одномерный человек [Электронный ресурс] / Г. Маркузе ; пер. с англ. А. А. Юдина. – М. : ООО «Издательство АСТ» ; ЗАО НПП «Ермак», 2003. – 331 с. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Markuze/index.php.
15. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – Минск : Харвест, 2003. – 384 с. , с. 20



УПРАВЛЕНИЕ И ОБРАЗОВАНИЕ

Технически редактор

Иван Димитров

Пенка Пеева

Художник на корицата

Красимир Николов

Издателство

Университет „Проф. д-р Асен Златаров”

Печатни коли – 9,25

Формат – 206 / 290

Дадена за печат – 10 юни 2014

Излязла от печат – 22 юни 2014



MANAGEMENT AND EDUCATION

Technical Editor

Ivan Dimitrov

Penka Peeva

Cover Design

Krasimir Nikolov

House Press

Prof. Dr Assen Zlatarov University

Sheet – 9,25

Format – 206 / 290

Submitted for setting – 10 June 2014

Published – 22 June 2014